

ҚАЮМОВ А.А., ҚОДИРОВ Р.Б.

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ
ВА ИҚТИСОДИЁТИ**

**Олий ўқув юртлараро мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган**

Тошкент-2007

Мазкур ўқув қўлланмада қишлоқ хўжалигининг назарий масалалари, унинг иқтисодиётда тутган ўрни ва ўзига хос хусусиятлари, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг шаклланиши, қишлоқ хўжалиги потенциал ресурслари ва улардан фойдаланиш усуллари баён қилинган.

Унда қишлоқ хўжалигининг таркиби ва унинг асосий тармоқлари, деҳқончилик ва чорвачилик системаси, маданий экинларнинг биологик хусусиятлари, экинлар ва чорва молларининг ҳудудий тарқалиши, республикамиз ва хорижий мамлакатларда айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга оид маълумотлар берилган.

Ўқув қўлланма олий ўқув юртларининг география, иқтисодиёт ва биология таълим йўналишлари талабалари ва магистрлари ҳамда қишлоқ хўжалиги географияси ва иқтисодиёти билан қизиқувчи ўқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар: Х.Ваҳобов – Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университети География ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудир, география фанлари доктори, профессор

Ў.Якубов- Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика университети География ва уни ўқитиш методикаси кафедраси доценти, география фанлари номзоди

Э.Назаралиева-Республика таълим маркази география фани мутахассиси

М.Махманазарова-Тошкент шаҳар Юнусобод тумани 288-мактаб олий тоифали география фани ўқитувчиси

Л.Болтаева-Тошкент шаҳар Юнусобод тумани 273-мактаб география фани ўқитувчиси,
Халқ таълими аълочиси

К И Р И Ш

Қишлоқ хўжалиги географияси ва иқтисодиёти олий ўқув юртларининг энг муҳим ўқув фанларидан бири ҳисобланади. Бу ўқув фанида қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётда тутган ўрни ва унинг ўзига хос хусусиятлари, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари ўрганилади.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири бўлиб, унинг асосий вазифаси аҳолига озиқ-овқат, кийим кечак ва саноат тармоқларига қишлоқ хўжалиги хом ашёсини етказиб беришдан иборат.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги ва унга хос назарий-амалий билимларни пухта билиш, ер, сув, иқлим, меҳнат ва молиявий ресурсларидан, фан-техниканинг энг сўнгги ютуқларидан самарали фойдаланиш, деҳқончилик маданиятини юксалтириш ва тадбиркорлик талаб этилади.

Экинларнинг серҳосил ва тез пишар навлари, чорва молларининг янги зотлари яратилиши натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ортиб бормоқда.

Қўриқ ерлар ўзлаштирилди. Қудратли ирригация системалари барпо этилди. Мелиорация тадбирлари таъсирида ўрмонлар майдони кескин қисқарди. Қишлоқ хўжалиги ривожланиши билан бирга, айрим ҳудудларда унинг атроф-муҳитга салбий таъсири сезила бошлади.

Юқорида келтирилган шу ва шунга ўхшаш қишлоқ хўжалиги қонуниятларини ўрганиш кўплаб фанлар қаторида география фани мутахассислари учун ҳам жуда зарурдир. Афсуски, мазкур фанни ўқитиш жараёнида дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг деярли йўқлиги, мавжуд бўлган адабиётларнинг бугунги кун талабларига жавоб бермаслиги бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Ана шу муаммоларни ижобий ҳал этиш мақсадида ушбу ўқув қўлланма тайёрланди.

Ўқув қўлланма икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда қишлоқ хўжалигининг умумий назарий масалалари тавсифи берилган. Унда қишлоқ хўжалигида табиий шароит ва ресурсларнинг тутган ўрни ва аҳамияти, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари, Ўзбекистон Республикаси ер фонди ва давлат ер кадастри, қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви, қишлоқ хўжалигида ўғит ва тупроқ унумдорлигининг аҳамияти, қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари агроиқтисодиёт нуқтаи назаридан ёритилган.

Иккинчи бўлимда қишлоқ хўжалигининг икки йирик тармоғи деҳқончилик ва чорвачилик системаси ва уларнинг тармоқлар таркиби иқтисодий географик жиҳатдан таҳлил қилинган. Мавжуд адабиётлар ва статистик маълумотлар умумлаштириб беришга ҳаракат қилинди.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган Давлат таълим стандартлари ва намунавий дастур асос қилиб олинди.

Ҳар бир мавзу якунида савол ва топшириқлар, таянч термин ва тушунчалар ҳамда адабиётлар берилган бўлиб, улар материални муҳокама қилиш асосида чуқурроқ билим олишга йўналтирилган.

БИРИНЧИ БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ГЕОГРАФИЯСИ ФАНИНИНГ ЎРГАНИШ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалиги географияси иқтисодий географиянинг йирик ва етакчи тармоғи*
- 2. Қишлоқ хўжалиги географиясининг ўрганиш объекти ва предмети*
- 3. Қишлоқ хўжалиги географияси фанининг тадқиқот методлари*

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг энг қадимий тармоғи бўлиб, инсоният ибтидоий жамоа давридан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган. Ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиб хонакилаштирган, ўсимликларни маданийлаштирган. Бугдой Ироқда 6500 йил, шоли ва пахта Жануби-Шарқий Осиёда 3000 йил илгари етиштирила бошлаган. Чой эса 5000 йил аввал Хитойда маълум бўлган. Ўрта Осиёда қорақўл қўйлари бундан 8000 йил илгари, қорабайир отлари эрамиздан олдинги асрларда боқила бошлаган.

Қадимги Миср, Ироқ, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда эрамиздан олдинги асрлардан суғорма деҳқончилик ривожлана бошлаган. Кейинги даврларда деҳқончилик ва чорвачилик ривожлантириб келинган. Қишлоқ хўжалиги экинлари ва чорва моллари бир ҳудуддан бошқа ҳудудларга ҳам тарқала бошлади. Айниқса, буюк географик кашфиётлар давридан бошлаб жаҳон қишлоқ хўжалиги географияси ўз қиёфасини кескин ўзгартира бошлади. Янги дунё-Америка қитъасидан кўхна дунёга, ўз навбатида кўхна дунёдан янги дунёга ҳам қўплаб қишлоқ хўжалик экинлари ва чорва моллари олиб борилди.

Ҳозирги вақтда қишлоқ хўжалиги жаҳон мамлакатлари иқтисодиётида катта ўрин тутди.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, ҳудудий тарқалиши ва жойлашуви қишлоқ хўжалиги географиясининг шаклланиши учун замин яратди. Қишлоқ хўжалиги географияси қишлоқ хўжалигининг пайдо бўлиш вақтидан бошлаб вужудга келди ва у билан ҳамнафас ривожланиб келмоқда.

Қишлоқ хўжалиги географияси иқтисодий географиянинг тармоқ фанларидан биридир. Қишлоқ хўжалиги географияси иқтисодий географиянинг энг илғор, тараққий этган тармоқларидан бири ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги географияси қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тарқалиши, жойлашиши ва комплекс ривожланиш қонуниятларини ўрганувчи фан ҳисобланади. Қисқача таърифлаганда эса қишлоқ хўжалиги географияси аграр(қишлоқ хўжалиги) ҳудудий тизимлари ҳақидаги фандир.

Маълумки, ҳар қандай мустақил фан, шу жумладан қишлоқ хўжалиги географияси ҳам ўз ўрганиш объекти, предмети ва тадқиқот методларига эгадир.

Умумжаҳон ва унинг узвий қисми бўлган республикамиз аграр сектори қишлоқ хўжалиги географияси фанининг ўрганиш объектини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги географияси фанининг ўрганиш предмети қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ва унга хос бўлган хусусиятлар, қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви, табиий шароитнинг қишлоқ хўжалиги тараққиётига таъсири, ер, сув, меҳнат ва молиявий ресурслар, ишлаб чиқариш фондлари, қишлоқ хўжалиги инфраструктураси, ер кадастри, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари, уларнинг ҳудудий ва тармоқлар таркибидан иборат.

Қишлоқ хўжалиги географияси география ва иқтисод фанлари оралиғида шаклланган иқтисодий географиянинг энг қадимий тармоғи бўлгани учун у иқтисодий география, шунингдек иқтисодиёт ва табиий география қонуниятларига амал қилади. Айниқса, иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари қишлоқ хўжалиги географияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалиги географияси билан узвий алоқадор фанларни шартли равишда икки йирик тармоққа ажратиш мумкин:

1. Географик;
2. Иқтисодиёт.

Географик фанлар системаси табиий ва иқтисодий география фанларидан ташкил топган. Табиий география фанлари туркумига ер билими, тупроқшунослик, геоморфология, гидрология, биогеографияни киритиш мумкин.

Иқтисодий география фанлари-аҳоли ва меҳнат ресурслари, саноат, транспорт, хизмат кўрсатиш соҳалари географияси мазкур фаннинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ва ижтимоий география динамик фанлардан бири бўлиб, барча ижтимоий фанлар каби социал, сиёсий ва иқтисодий жараёнларнинг бевосита таъсирида бўлади. Жамиятни модернизация қилиш даврида унинг мазмун ва моҳиятига, илмий йўналишига оид масалалар замонавийлаштиришни тақозо этади.

Маълумки, замонавий иқтисодий ва ижтимоий географиянинг негизини қуйидаги уч мажмуали фанлар ташкил этади:

1. Аҳоли географияси ёки геодемография;
2. Иқтисодий география;
3. Социал география.

Ушбу фанлар тизимида иқтисодий география муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодий география ижтимоий ва иқтисодий география фанининг шаклланиши ва ривожланишида асосий база бўлиб келган. Фаннинг предмети ҳам иқтисодий география илмий таҳлилининг янги усуллари тадқиқ этиш, илмий башорат ва бошқариш методологиясини ўзлаштириш мобайнида аста-секин кенгая борди ва унинг бағридан социал география ва геодемография ажралиб чиқди. Иқтисодий географиянинг фундаменталлиги унинг ҳудудий ёндашаши орқали доимо сақланиб келган.

Иқтисодий географиянинг ривожланган йўналишларидан бири қишлоқ хўжалиги географияси ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги географияси иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг умумий қонуниятларига амал қилади. Ўз навбатида қишлоқ хўжалиги ҳудудий ва тармоқлар таркибининг хусусиятларини белгилаб берадиган ўзига хос қонуниятларни аниқлар экан иқтисодиёт ва статистика фанлари маълумотларига асосланади.

Қишлоқ хўжалиги географияси иқтисодий география ва иқтисодиёт фанлари қиррасида ўрганилади. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ва тармоқ таркибининг жойлашиши ва ривожланиш хусусиятлари, унга таъсир этувчи географик шарт-шароитлар ва омиллар иқтисодий географияга тааллуқлидир. Қишлоқ хўжалигининг ташкил этилиши ва унга таъсир этувчи иқтисодий омилларни иқтисодиёт фани ўрганади.

Қишлоқ хўжалиги географияси ўз мазмунига кўра агрогеографик муносабатларни ўрганади. Унинг мазмун ва моҳиятини қишлоқ хўжалигининг шаклланиши, мажмуали ривожланиши, ихтисослашуви ва ҳудудий ташкил этилишига таъсир этувчи қонуниятлар ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги географиясида аграр тармоқлар ҳар томонлама, хусусан тармоқ ва ҳудудий таркиби чуқур ўрганилади. Шунинг учун бу жараён турли фан вакиллариининг илмий ҳамкорлигини талаб этади. Жумладан, қишлоқ хўжалиги географиясининг вужудга келиши ва ривожланишида агроиқтисодиёт фанининг роли катта.

Иқтисодий географик, хусусан агрогеографик тадқиқотлар республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммоларини ҳал этишда муҳим аҳамият касб этади.

Қишлоқ хўжалиги географиясида кўплаб методлардан фойдаланилади. Улар жумласига картографик, таққослаш, статистика, районлаштириш, баланс, тарихий, тизим-таркиб, экстрополяция ва бошқа методларини киритиш мумкин.

Агрогеографик тадқиқотларда картографик метод муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий ва ижтимоий география фанининг асосчиларидан бири Н.Н.Баранский таъбири билан айтганда, география карта билан бошланиб карта билан ниҳоясига етиши керак. Карта ўрганилаётган ҳудуднинг кичрайтирилган тасвиридир. Ушбу методда воқеа-ҳодисалар ҳақидаги барча бирламчи маълумотлар ойнадек акс этади.

Ҳудудларда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришда таққослаш методининг роли катта. Жумладан, минтақаларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва ихтисослашувдаги тафовутлар таққослаш усули ёрдамида ўрганилади.

Кўплаб фанлар сингари қишлоқ хўжалиги географияси учун ҳам статистика методи энг кўп қўлланиладиган методлардан бири ҳисобланади. Негаки, агроиқтисодиёт фани статистик рақамлар

асосида иш тутади ва унга асосланади. Статистик рақамлар, жадваллар, диаграммалар, график ва чизмаларни ўрганиш ва уларни таҳлил қилиш асосида агрогеографик билимлар ортиб боради.

Баланс методи кўплаб фанларда, шу жумладан иқтисодий география ва иқтисодиёт фанларида ҳам энг кўп қўлланилади. Баланс (лот. *balanx*)-бирор-бир фаолиятнинг мувозанатга келтириши лозим бўлган томонлар ўртасидаги нисбатларнинг миқдорий ифодаси бўлиб, қишлоқ хўжалиги географиясида меҳнат ресурслари баланси, қишлоқ хўжалиги экинлари баланси, қишлоқ хўжалиги(деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари) маҳсулотлари баланси тузишда, умуман олганда қишлоқ хўжалигига оид турли хил статистик маълумотлар ва жадвалларни тузиш ҳамда уларни таҳлил қилишда кенг фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалиги географиясида районлаштириш методи етакчи методлардан биридир. Қишлоқ хўжалигининг ихтисослашуви, деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларининг ҳудудий таркибини чуқур тадқиқ этишда, минтақавий сиёсат юритишда районлаштириш методининг амалий аҳамияти юқоридир.

Умуман география фанида бўлганидек қишлоқ хўжалиги географиясида ҳам ҳудудий таркиб, ҳудудий тизим ва ҳудудий мажмуа муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигининг тармоқлар таркиби табиий шарт-шароитлар, иқтисодий омиллар ва қонуниятлар билан боғлиқ ҳолда ўзига хос ҳудудий мажмуаларни шакллантиради. Фаннинг энг муҳим вазифаси ҳам айнан ана шундай қишлоқ хўжалигининг ҳудудий мажмуаларини аниқлаш ҳамда уни комплекс ривожлантириш асосида қишлоқ хўжалигини районлаштиришдан иборат.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ТАБИИЙ ШАРОИТ ВА РЕСУРСЛАРНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалиги ҳақида тушунча***
- 2. Қишлоқ хўжалигининг географик хусусиятлари***
- 3. Табиий ресурслар ва экологик омиллар***
- 4. Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат муаммоси***

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг энг муҳим ва йирик тармоғи бўлиб, агросаноат комплекси(АСК)нинг таркибий қисми ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси аҳолига озиқ-овқат, кийим-кечак маҳсулотлари, бир қатор саноат тармоқларига(озик-овқат, омухта ем, тўқимачилик, фармацевтика ва бошқ.)ҳом ашё етказиб беришдан иборат. Қишлоқ хўжалиги асосан икки йирик тармоқлар-деҳқончилик(қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш) ва чорвачилик(чорва молларини боқиш)дан ташкил топган. Шунингдек, транспорт воситалари(от-улов-йилқичилик, буғучилик ва ҳ.к.) билан таъминлайди.

Мамлакатлар иқтисодиётида катта ўрин тутувчи агросаноат комплекси таркибига:

1. Қишлоқ хўжалигини асосий ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлайдиган саноат тармоқлари гуруҳи;
2. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзи;
3. Қишлоқ хўжалиги ҳом ашёсини қайта ишлаш билан шуғулланадиган саноат тармоқлари;
4. Саноат ва умумий овқатланиш корхона ва ташкилотлари киради.

Деҳқончилик ўз навбатида далачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, тоқчилик, полизчилик, картошкачилик ва бошқа тармоқларни қамраб олса, чорвачилик қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, чўчқачилик, паррандачилик, буғучилик, даррандачилик ва бошқа тармоқлардан ташкил топган.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалиги деҳқончилик ва чорва маҳсулотларини қайта ишловчи бир қанча саноат тармоқларини ҳам ўз ичига олади. Қишлоқ аҳолисининг ҳудудий жойлашуви ва иқтисодий-ижтимоий муаммолари айнан қишлоқ хўжалиги билан чамбарчас боғлиқдир. Айрим мамлакатларда ўрмон хўжалиги ҳам қишлоқ хўжалиги таркибига киритилади.

Қишлоқ хўжалиги жаҳон хўжалигининг энг қадимги тармоқларидан биридир. Маданий экинларнинг келиб чиқиш марказлари-Жанубий ва Марказий Америка, Шарқий Африка, Жануби-Шарқий, Жануби-Ғарбий ва Ўрта Осиёда суғорма деҳқончилик бир неча минг йиллар давомида ривожлантирилиб келинган.

Қишлоқ хўжалиги бир қанча географик хусусиятларга эга. Бундай хусусиятларга-фан-техника инқилоби даврида ҳам қишлоқ хўжалиги табиий шароитга боғлиқлиги, маҳаллий ва бозор иқтисодиётига тезлик билан мослаша олиши, ишлаб чиқариш типлари ва айрим мамлакатлар ўртасида меҳнат унумдорлиги ва товар яратиш даражасидаги тафовутларда ўз аксини топади. Бундай тафовутлар ҳудуддаги табиий шароит ва ресурсларнинг хўжаликда қандай ўзлаштирилиш даражаси билан тавсифланади.

Жаҳондаги барча мамлакатларда қишлоқ хўжалиги мавжуд. Лекин унинг ривожланиш даражаси турлича. Қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ихтисослашуви ва жойлашувига муайян социал-иқтисодий ва географик омиллар, яъни халқаро меҳнат тақсимооти, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳудудий жойлашуви ва тараққиёт даражаси, иқтисодий-географик ўрни, меҳнат ресурсларининг мавжудлиги, шунингдек турли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёж таъсир этади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг интенсив ва экстенсив йўналишлари мавжуд. Интенсив қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни механизациялаштиришга, электрлаштиришга ва кимёлаштиришга, ирригация ва мелиорация тадбирларига таянади.

Қишлоқ хўжалиги экстенсив ривожлантирилганда ишлаб чиқаришнинг ўсиши асосан экинлар экиладиган майдонларни ва чорва моллари сони, улар боқиладиган яйловларни кенгайтириш ҳисобига олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги тараққиётида интенсив ва экстенсив йўналишлар биргаликда олиб борилади. Лекин бу ҳолат, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда бир-биридан кескин тафовут қилади.

Бугунги кунда жаҳон қишлоқ хўжалигида 2 миллиардга яқин аҳоли банд.

Қишлоқ хўжалиги республика иқтисодиётида муҳим ўрин тутади ва устувор йўналишлардан бири ҳисобланади. Бу соҳа бутун республикада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг салкам 1/3 қисмини етказиб беради. Республика аҳолиси турмуш тарзини юксалтириш мазкур тармоқ билан ҳам узвий алоқадор. Негаки, республика аҳолисининг 60 % дан ортиқроқ қисми қишлоқ аҳоли пунктларида истиқомат қилади, меҳнат ресурсларининг 40 % дан зиёдроғи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади.

Шунингдек, республика саноат потенциалининг тенг ярмини ташкил этувчи пахта тозалаш, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат, кимё, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги саноатларининг барқарор ривожланишини таъминлаш бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқдир.

Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон ер шарига энг қадимий деҳқончилик марказларидан биридир. Қулай табиий шароит ва ресурслар-иқлим, ер, сув ва меҳнат ресурслари ҳисобига қишлоқ хўжалиги қадимдан юксак даражада ривожлантирилиб келинган. Деҳқончилик, хусусан пахтачилик бой тарихга эга. Маълумотларга кўра, пахта Фарғона, Зарафшон ва Чирчиқ-Оҳаргарон водийлари ва Хоразм воҳасида милoddан аввалги 7-6-асрлардан буён экила бошланган. Бугдой, шоли, қовун, тоқ ва бошқа экинлар ҳам 3 минг йил аввал етиштириб келинган. Тўпланган бой тажрибалар асосида республика қишлоқ хўжалиги, айниқса унинг етакчи тармоғи ҳисобланган пахтачилик маданиятининг шаклланиши туфайли мамлакатимиз жаҳоннинг энг тараққий этган деҳқончилик минтақаларидан бирига айланди. Бугунги кунда дон хўжалиги, боғдорчилик, полизчилик, тоқчилик, сабзавотчилик, қоракўлчилик, пиллачилик умумжаҳон аҳамиятига эга. Мазкур соҳаларнинг юқори сифатга эга бўлган маҳсулотлари хорижий мамлакатларда машҳур ва уларга экспорт қилинади.

Табиий ресурслар ва экологик омиллар. Қишлоқ хўжалиги ўзига хос тармоқ бўлиб, саноатдан кескин фарқ қилади. Саноат тармоқлари деярли табиий шароитга мослашмаган ҳолатда иссиқ, совуқ иқлим шароитларида жойлаштирилади.

Қишлоқ хўжалиги, биринчи навбатда деҳқончилик тармоқлари табиий шароитга мослашган ҳолатда жойлаштирилади. Шу билан бирга, чорвачилик тармоқлари ҳам маҳаллий табиий шароитларга мослаштирилади. Қишлоқ хўжалигида деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари маълум бир экологик шароитда ривожланади, ҳолос.

Табиий шароит деганда муайян худуднинг ер усти тузилиши, яъни рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тушунилади. **Табиий ресурсларга** ер ости бойликлари, иқлим, ички сувлар, тупроқ ва ўсимликлар киритилади.

Жойнинг рельефи қишлоқ хўжалигида маълум бир тармоқларни ривожлантиришга қулайлик яратади. Экинларни суғоришда, техникадан фойдаланишда текис ерлар жуда қулай ҳисобланади. Нисбатан ер ости сувлари чуқур жойлашган ерларда боғдорчилик, узумчилик яхши ривожланади. Бу ерда доимий эсувчи маҳаллий шамоллар хилма-хил касалликларнинг кўпайишига йўл бермайди.

Иқлим деганда мана шу жой учун хос бўлган об-ҳавонинг муайян даврлар мобайнида доимий такрорланиб туришига айтилади. Қишлоқ хўжалиги нуктаи-назаридан иқлимнинг энг асосий элементлари ҳисобланган ҳаво ҳарорати, ёғин-сочин миқдори ва шамоллар энг муҳим аҳамият касб этади. Ҳаво ҳарорати ҳафталик, ойлик ва йиллик гуруҳлардан ташкил топган. Қишлоқ хўжалигида мутлақ совуқ ва иссиқ ҳарорат, баҳор ойларида тушадиган энг охириги совуқ, куз фаслида тушадиган энг биринчи совуқ ҳам катта ўрин тутгани учун албатта ҳисобга олинади.

Қишлоқ хўжалигида маданий экинларнинг вегетация давридаги фойдали ҳароратлар йиғиндиси катта аҳамиятга эга. Маданий экинлар экилишидан бошлаб то ривожланиши тўхтаган кунгача олинган ҳарорат миқдори ҳар бир экиннинг ривожланиш даврини кўрсатади ва у маданий экинларнинг *вегетация даври* деб юритилади. Маданий экинларнинг вегетация даври қисқа ёки узоқ давом этиши мумкин. Одатда тропик минтақалардан келиб чиққан маданий ўсимликларнинг вегетация даври узоқ, мўътадил минтақа ўсимликларининг вегетацияси эса қисқароқ давом этади.

Иқлим ҳар бир жойнинг ўзига хос хусусияти билан характерланади. Текислик, тоғ ва тоғ олди, водий иқлими бир-биридан кескин фарқланади.

Қишлоқ хўжалигида ёғин-сочин миқдори ва унинг фасллар бўйича тақсимланиши ҳам муҳим ўрин тутди. Айниқса куз, киш ва баҳор ойларида ёғадиган ёмғир, қорларнинг оз-кўплиги экинларнинг экилиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тараққиётида фан ва техника ютуқларининг аҳамияти жуда юқори. Аҳоли табиий ўсимликларни маданий экинга айлантирибгина қолмасдан, айрим ўсимликларнинг вегетация даврини қисқартириш, сунъий шароитларда етиштиришни йўлга қўйган, селекция ва генетика ютуқларидан кенг фойдаланмоқда. Шундай бўлса-да, табиий шароит қишлоқ хўжалигининг асосий омили бўлиб қолмоқда.

Табиий шароит қишлоқ хўжалигининг ихтисослашишига ва ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига катта таъсир кўрсатади. Табиий шароит деганда қишлоқ хўжалигининг асоси бўлган ер ва сув ресурслари, маданий экинларнинг ўсиб, ривожланиши учун зарур бўлган агроиқлимий ресурслар, яъни қуёш ёруғлиги ва иссиқлиги, намлик, тупроқнинг табиий унумдорлиги ва бу унумдорликни сунъий йўллар билан ошириш ҳамда чорва молларининг ем-хашак базаси сифатида фойдаланиладиган табиий ўсимлик ресурслари тушунилади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш асосида инсоннинг атроф-муҳитга таъсири кучайиб боради. Ер шари табиат минтақаларининг табиий ландшафтларида рўй бераётган деярли барча ўзгаришлар қишлоқ хўжалиги билан бевосита боғланган. Фан-техника инқилоби даврида атроф-муҳит ҳолатини кескин ўзгартириб юборадиган омил сифатида қишлоқ хўжалигининг экологик аҳамияти янада ортиб боради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси ер ҳисобланади. Ернинг хусусиятлари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг концентрацияси ва ихтисослашувида ўзига хос формаларни келтириб чиқаради. Тупроқ унумдорлигини ошириш учун деҳқончиликда илмий системаларни ишлатишга имкон беради. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари сифатида тирик организмлардан-ўсимлик ва ҳайвонлардан кенг фойдаланилади. Шу сабабли ҳам қишлоқ хўжалиги тараққиётида иқтисодий ва биологик қонунлар бир-бирига қўшилиб кетади. Қишлоқ хўжалиги мавсумий характерга эга бўлгани учун ишлаб чиқариш даврига тўғри келмайди ва меҳнатдан ишлаб чиқариш воситаси сифатида мавсумий фойдаланилади.

Жаҳон қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар майдони 4 миллиард 480 минг га га тенг. Шундан 1 миллиард 457 миллион га ер экинзор, кўп йиллик дарахтзор ва буталардан, 3 миллиард 5 миллион га пичанзор ва яйловлардан ташкил топган. Ер шарининг 30 % дан ортиқроқ қисми ёки 4,0 млрд га майдон ўрмонлар билан қопланган. Қишлоқ хўжалигига яроқсиз ерлар эса 4,4 млрд. га дан иборат. Қишлоқ хўжалиги ерларининг каттагина қисми ҳар йили шаҳарлар майдонини кенгайтириш,

саноат қурилиши, транспорт йўллари қуриш ва бошқа мақсадлар учун қишлоқ хўжалигидан чиқиб қолмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ер ресурслари қуйидаги тоифаларга ажратилади:

1. Деҳқончиликнинг барча турларида фойдаланиладиган ерлар;
2. Табиий яйловлар ва пичанзорлар;
3. Қишлоқ хўжалигида кам фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган ерлар.

Жаҳондаги лалми ерлар майдони 135,8 млн. кв. км га тенг. Унинг 44,7 млн. кв.км. қисми Осиё, 42,1 млн. кв.км. қисми Америка, 30,3 млн. кв.км. қисми Африка, 9,8 млн. кв.км. қисми Европа, 8,9 млн. кв.км. қисми Австралия ва Океания мамлакатларига тўғри келади.

Жаҳонда фойдаланиладиган ерлар салмоғига кўра Осиё қитъаси (48 %) энг олдинги ўринда туради. Қитъалар бўйича Америка(25 %), Африка(14 %), Европа(10 %), Австралия ва Океания(3%) кейинги ўринларда туради. Дунёдаги экинзорларнинг ярмидан кўпроғи ва барча суғориладиган ерларнинг 2/3 қисмидан кўпроғи Евросиёга тўғри келади. Европада ҳайдаладиган ерлар салмоғи катта, лекин ер ресурслари қатъий чекланган ва улар ёппасига ўзлаштириб бўлинган. Осиёда эса суғориладиган ерлар Жанубий ва Шарқий Осиёда катта майдонларни эгаллайди. Шу билан бирга, Марказий ва Жануби-Ғарбий Осиёда жойлашган воҳаларда ҳам деҳқончилик кенг ривожланган. Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида тоғли ҳудудлар катта майдонни эгаллагани ва қуёқчиликнинг тез-тез бўлиб туриши деҳқончиликнинг заиф ривожланишига сабабчи бўлган.

Суғориладиган ерлар майдонига кўра Ҳиндистон(57,7 млн. га), Хитой(48,4 млн. га), АҚШ(22,1 млн. га), Покистон(17,3 млн. га) мамлакатлари энг олдинги ўринларни эгаллайди(1999).

Агроиклимий ва тупроқ ресурслари умуман олганда ер шарида табиий омилларнинг жойлашиш қонуниятларига тўғри келади ва географик кенгликлар ҳамда баландлик минтақалари бўйлаб жойлашган. Бундай шароитлар актив фойдали ҳароратларга боғлиқдир. Қишлоқ хўжалиги учун ҳарорат 10^0 С дан юқори бўлиши зарур. Тупроқ шароитлари ва агроиклим шароити фан ва техниканинг ҳозирги даражасида барча табиий зоналар ва дунёдаги барча минтақаларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кенгайтиришга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат муаммоси. Жаҳон қишлоқ хўжалигининг глобал ва энг долзарб вазифаси бутун инсониятнинг озиқ-овқат маҳсулотларига ва жаҳон саноатининг қишлоқ хўжалик хом ашёсига бўлган эҳтиёжларини атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда тўла таъминлашдан иборат. Бу вазифа баъзи бир маҳсулотларни ҳисобга олмаганда тўлалигича ҳал қилинган эмас. Ҳолбуки, бу масала ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда ер шарида 6 млрд дан ортиқ аҳоли яшайди. Ҳолбуки, 1960 йилларда дунё аҳолиси 3 млрд кишидан иборат эди. Бундан кўринадики, кейинги ярим аср ичида дунё аҳолиси икки маротабага ўсган. Лекин, дунё аҳолисининг ўсиш суръатлари сўнгги ўн йилликларда пасайиши ҳам кузатилмоқда. Маълумотларга кўра, XXI аср бошларида дунё аҳолисининг ўртача ўсиш суръатлари йилига 1,2-1,5 % ни ташкил этган.

Ҳозирги фан-техника инқилоби даврида, яъни қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш йўли билан фойдаланиладиган бир гектар ер ва бир ишловчи ҳисобига кўплаб маҳсулот олинаётган ҳамда аҳолининг ўртача ўсиш суръатлари пасайиб бораётган бир шароитда аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш муаммоси ўз аҳамиятини йўқотади.

Шунга қарамадан озиқ-овқат муаммоси ҳамон долзарб муаммолигича қолмоқда. Дунё аҳолисининг 2/3 қисми аҳоли жон бошига ўртача даромад кам бўлган ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Бу эса мазкур мамлакатларда биринчидан, аҳолининг кам даромадга эгаллиги, иккинчидан, молиявий маблағларнинг етишмаслиги қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни чеклаб қўяди.

Ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурслари кейинги йилларда кескин камайиши кузатилди. Бунга мазкур мамлакатлар иқтисодиётида саноат ва, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳаларининг катта ўрин тутиши ва қишлоқ хўжалигида фан-техниканинг энг сўнгги ютуқларидан самарали фойдаланиш ҳисобига эришилмоқда.

Шунинг билан бирга, иқтисодий ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг саноат билан интеграцияси, хусусан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича бир қанча операциялар саноат кўлига ўтди ва унинг таъсирида қишлоқ хўжалиги доираси ва ундаги ишлар ҳажми, бу ишларда банд ишчи кучлари қисқарди. Чунончи, минерал ўғит, бройлерлар етиштириш, ёғ ва сут маҳсулотларини саноат усулида ишлаб чиқариш шулар жумласидандир. Қишлоқ

хўжалиги билан боғлиқ корхоналарнинг қишлоқ жойларида ҳудудий жойлашуви, қишлоқ хўжалиги инфраструктурасининг аста-секин мураккаблашиши ва бошқа сабаблар шунга олиб келадики, кўпгина мамлакатларда, жумладан, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи камаюди.

Тараққиёти паст бўлган ривожланаётган мамлакатларда ишчи кучи кўп бўлса-да, лекин қолаётган аграр муносабатлар ва аҳолининг қашшоқлиги иқтисодий жиҳатдан қишлоқ хўжалигини ривожланишига тўсқинлик қилади.

Жаҳон озиқ-овқат муаммоси социал-иқтисодий муаммо бўлиб, биринчи галда ижтимоий шароитга ва ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражасига боғлиқдир. Чунки ишлаб чиқарувчи кучлар табиий шароит ва ресурслардан озиқ-овқат ишлаб чиқариш учун фойдаланишнинг аниқ йўллари аниқлаб беради. Бу ерда Мальтус “назарияси”нинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Янги мальтусчилар ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат муаммосини аҳолининг тез ўсиши демографик портлаш билан боғламоқчи бўладилар.

Озиқ-овқат муаммосининг кескинлашишига тобора авж олаётган экологик қийинчиликлар ҳам катта таъсир кўрсатади. Чўллар майдонининг кенгайиб бориши, ўрмонларнинг қирқиб юборилаётгани, тупроқ эрозиясининг кучайиши, чучук сув муаммосининг кескинлашуви ва бошқалар таъсирида ирригация тизими секин-аста ишдан чиқиши шулар жумласидандир.

Озиқ-овқат муаммоси бўйича бир қанча халқаро анжуманлар ўтказилди. Ривожланаётган мамлакатларга озиқ-овқат ёрдамлари кўрсатилмоқда.

1960-70-йилларда ривожланаётган бир қанча мамлакатларда “**Яшил инқилоб**”га асос солинди. Бу мамлакатларда замонавий агротехникани амалиётга жорий этиш ва қўшимча маблағлар киритиш, экинларнинг серхосил ва тезпишар навларини яратиш, кимёвий ўғит, пестицидлардан фойдаланиш, ирригация ва мелиорация тизимини яхшилаш йўллари билан қишлоқ хўжалигини интенсив ривожланишини таъминладилар.

Таянч термин ва тушунчалар

Қишлоқ хўжалиги, агросаноат комплекси, фан-техника инқилоби, экстенсив ва интенсив ривожланиш, табиий шароит, табиий ресурс, иқлим, ер ва сув ресурслари, экологик омиллар, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар, озиқ-овқат муаммоси, «яшил инқилоб»

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги тўғрисидаги тушунчаларингизни гапириб беринг.
2. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётда қандай ўрин тутади?
3. Қишлоқ хўжалиги қандай географик хусусиятларга эга?
4. Қишлоқ хўжалигининг ривожланишига қайси омиллар таъсир кўрсатади?
5. Табиий шароит деганда нимага тушунасиз? Табиий шароит қишлоқ хўжалигига қандай таъсир кўрсатади?
6. Жаҳон қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар қандай тузилган?
7. Қайси қитъа фойдаланиладиган ерлар салмоғига кўра энг олдинги ўринни эгаллайди?
8. Қишлоқ хўжалигининг асосий вазифаси нима?

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Бедрасов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
4. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
5. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.

6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
9. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
10. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
11. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
12. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
13. Хусанов Р.Х. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЁТДА ТУТГАН ЎРНИ

Режа:

1. *Республика иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг тутган ўрни ва аҳамияти*
2. *Ўзбекистон табиий шароити ва ресурсларининг қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида тутган ўрни*
3. *Мустақиллик йилларида республика қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ислохотлар*
4. *Республика қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш техника базаси*

Қишлоқ хўжалиги барча моддий ишлаб чиқариш тармоқлари ичида энг қадимийси бўлиб, кишилиқ жамиятининг ривожланишида катта роль ўйнаган. Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг энг муҳим ва йирик тармоғи саналади. У аҳоли учун озиқ-овқат, саноат тармоқлари учун қимматбаҳо хом ашё, ташқи савдога эса турли туман хом-ашё ва товарлар етказиб беради. Аҳолининг моддий фаровонлигини оширишда қишлоқ хўжалигининг ўрни бекиёс бўлиб, аҳоли эҳтиёжи учун зарур товарларнинг 85 % га яқин мазкур тармоқ зиммасига тўғри келади. Республика Ялпи Ички маҳсулотининг 1/4 қисмидан кўпроғи аграр секторда яратилади.

Мамлакат аҳолисининг 63,9 % и ёки 16,8 млн. кишидан ортиқ аҳолиси қишлоқ аҳоли пунктларида яшайди(2006). Мамлакат аҳолисининг ўртача ёши 24 ёшга тенг бўлса, қишлоқ аҳоли пунктларида бу кўрсаткич 23,3 ёшга тўғри келади. Республика меҳнат ресурсларининг 1/3 қисмига яқини аграр секторда фаолият юритмоқда.

Ўзбекистоннинг қулай иқлимий-табиий шароити ва унумдор водий ва воҳалари қадимдан деҳқончилик қилиш учун қулай имконият яратган. Республика ўртача кенгликларда (37-45⁰ ш.к.), чала чўл ва чўл зонасида жойлашгани учун ҳавоси очиқ ва серофтоб. Қуёш нурлари кўп тушади. Тошкентда йилига ўртача 2889 соат қуёш нурлари тушса, бу миқдор Термизда 3019 соатга тенг. Қизилқум, Мирзачўл, Қарши чўлларида қуёш узоқ вақт, яъни йилига 4460 соат нур сочиб туради. Мусбат ҳароратлар йиғиндиси Устюртда 3000⁰ дан ортиқ, Сурхондарёда эса 5900⁰ га етади.

Қуёш радиацияси йилига бир см. кв. юзага 137-160 килокалорияни ташкил этади. Қуёшли кунлар тоғли ҳудудларга нисбатан камроқ-2500 соат, Қизилқум, Сурхон-Шеробод водийсига энг кўп-3000 соатдан кўпроқ давом этади. Республикада қуёшли кунлар узоқ давом этгани учун (190-270 кун) қишлоқ хўжалиги экинларидан йилига 2-3 мартадан ҳосил йиғиштириб олиш, вегетация даври узоқ давом этадиган, иссиқсевар ўсимликларни етиштириш имконияти мавжуд. Ўзбекистонда табиий, тарихий омиллар ва меҳнат ресурслари ва халқимизнинг шаклланган бир неча минг йиллик тарихга эга деҳқончилик маданияти негизда пахтачилик етакчи тармоққа айланди. Республикада йилига ўртача 1,5 млн. т. пахта толаси ишлаб чиқарилади. Пахта ялпи ҳосили бўйича Ўзбекистон дунёда 5-ўринда, пахта толаси экспорти бўйича эса 2-ўринда туради.

Мустақиллик йилларида республика аҳолисининг эҳтиёжини қондириш, пахта яккахокимлигига барҳам бериш мақсадида “дон мустақиллиги” учун қизғин кураш олиб борилди. Пахта майдонлари камайтирилиб донли экинлар майдони кенгайтирилди. Натижада дон ялпи ҳосили кескин ортди. Республикада йилига 6 млн. т дан ортиқ дон маҳсулотлари етиштириб келинмоқда.

Ўзбекистон қадимдан шириндан-шакар полиз ва боғдорчилик маҳсулотлари билан ҳам машҳур бўлиб келган. Истиқболда республиканинг 30 % ҳудудини эгаллаган тоғ олди ва тоғли зоналарида боғдорчилик, узумчилик маҳсулотлари етиштиришнинг янги манбалари вужудга келади. Етиштириладиган маҳсулотлар эса нафақат ички эҳтиёжни қондирибгина қолмасдан жаҳон бозорида мустаҳкам жой эгаллашига олиб келади.

Ўзбекистоннинг табиий шароити деҳқончиликни ривожланишига қанчалик қулайлик яратган бўлса чорвачилик учун ҳам шунчалик қулайдир. Обикор деҳқончилик ҳудудларида қорамолчилик, паррандачилик, асаларичилик, қўйчилик, чўл ва тоғ олди зоналарида қорақўлчилик, йилқичилик, туячилик, эчкичилик, дарё ва қўл ҳавзаларида балиқчилик, даррандачилик ривожланган. Республика чўлларида йил давомида яйлов сифатида кенг фойдаланилади. Қишлоқ хўжалиги ерларининг 7,7 % и чорва моллари озуқа базасини яратиш учун ажратилган. Унда йилига 10 млн. т. пичан ва силос йиғиштириб олинади. Республиканинг чўл зонасида жойлашган яйловлардан янада кенг фойдаланилса йилига ўртача 3-5 ц. гача ем-ҳашак тайёрлаш мумкин.

Ўзбекистон ер фонди 44,7 млн. га тенг бўлиб, унинг 4,2 млн. га қисмида суғорма деҳқончилик қилинади. Республикада ҳар 100 га ердан фақат 7 га ер деҳқончиликка яроқли бўлиб, бу келажакда деҳқончиликни ривожлантиришда муаммоларнинг мураккаблашишига сабабчи бўлади. Негаки, ўлкамиз чўл зонасида жойлашган, суғориб деҳқончилик қиладиган мамлакатлар қаторига киради. Республика қишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончиликка асосланган. Сувга бўлган талаб жуда юқори ва бу талаб йилдан-йилга ортиб бораверади. Республика сув захираси сувга бўлган талабнинг атиги 60 % инигина қондира олади, холос. Айрим йиллари бу кўрсаткичдан ҳам камайиб кетади. Бу эса қишлоқ хўжалиги тараққиётига салбий таъсир этади. Сувни истеъмолчиларга ўз вақтида етказиб бериш мақсадида йирик сув омборлар ва каналлар бунёд этилган. Эндиликда сув ҳажми 18,6 млрд. м³ га тенг 53 та сув омбор ва сув сарфи 2500 м/сек га тенг 75 та йирик каналлар тизими суғорма деҳқончиликка хизмат кўрсатмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ташқи иқтисодий алоқаларда ҳам салмоқли ўрин тутаяди. Республика аграр сектори хорижий мамлакатларга пахта толаси, қорақўл териси, пилла, асал, мевалар, доривор ўсимликлар ва бошқа турдаги маҳсулотлар экспорт қилади. Мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалиги хом ашёсини тўлиқ қайта ишлашга, товар маҳсулоти сифатида четга чиқарилишига катта эътибор қаратилди. Четдан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари олиб келиниши кескин камайди. Айниқса, дон маҳсулотлари импорти икки бароварга камайганини ва ҳозирда бу миқдор 0,4 млн. т. ни ташкил этишини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш техника базаси тубдан ўзгартирилиб, такомиллаштирилмоқда. Энг янги ва замонавий техника ва технологиялар билан таъминланмоқда. Қўл меҳнати камайтирилиб, асосий жараёнлар механизациялаштирилди. Асосий тармоқ-пахтачиликда барча ишлаб чиқариш жараёнининг 78 % и механизациялаштирилган. Етиштирилган пахта ялпи ҳосилининг 30 % дан зиёдроғи машиналарда териб олинади.

Республика агросаноат мажмуасини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш учун “Ўзқишлоқхўжаликтаъминоттаъмир” давлат-кооператив қўмитаси тузилган. Республика агроосаноат мажмуига тегишли корхоналарда 50 турдаги машина ва механизмлар ишлаб чиқарилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари тракторлар, комбайнлар, автобус ва енгил автомобиллар, турли тиркамалар билан таъминланган.

Кимё саноати қишлоқ хўжалигини минерал ўғитлар билан тўла таъминлаш имкониятига эга. Қишлоқ хўжалигида турли касалликлар ва зараркунандаларга қарши кимёвий ва биологик кураш олиб борилади. Республикада 756 та биологаториялар ташкил этилган.

Қишлоқ хўжалигининг илмий базаси ҳам юқори даражада ривожлантирилган. Ғўза, буғдой, шоли, полиз экинларининг янги, серҳосил, тезпишар навлари яратилди. Республикада қишлоқ хўжалиги экинларини такомиллаштириш, янги навларини яратиш мақсадида қўплаб илмий текшириш институтлари ва станциялари ташкил этилган. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида қишлоқ хўжалиги учун малакали мутахассислар тайёрланади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида чет эл инвестициялари ҳам жалб қилинмоқда. Ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил этилмоқда. Ишлаб чиқаришда илғор чет эл технологиялари қўлланилмоқда. Россия, Исроил, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга оид ҳамкорлик тараққий этиб бормоқда.

Таянч термин ва тушунчалар

Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, Ялпи Ички Маҳсулот(ЯИМ), қишлоқ аҳолиси ва меҳнат ресурслари, водий ва воҳалар, чўл ва чала чўл зонаси, вегетация даври, пахтачилик, яйлов, суғорма деҳқончилик, моддий техника ресурслари, қишлоқ хўжалининг илмий базаси

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Республика қишлоқ хўжалиги мамлакат иқтисодиётида қандай салоҳиятга эга?
2. Нима учун Ўзбекистоннинг водий ва воҳаларида деҳқончилик қилиш қулай ҳисобланади?
3. Нима учун Ўзбекистонда йилига 2-3 мартадан ҳосил олиш мумкин?
4. Пахтачилик нима сабабдан республика қишлоқ хўжалигида етакчи тармоққа айланган?
5. Ўзбекистонда чорвачиликнинг қайси тармоқлари ривожланган?
6. Нима учун Ўрта Осиёда гидротехник иншоотларга эҳтиёж катта?
7. Республика агросаноат комплекси моддий-техник ресурслар билан қандай таъминланган?
8. Республикада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш муаммолари билан шуғулланувчи қандай илмий тадқиқот институтларини биласиз?
9. Республика қишлоқ хўжалиги қандай илмий-техник базага эга?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
4. Бедров Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
5. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
9. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2000.
10. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
11. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2004.
12. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
13. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФОНДЛАРИ ВА УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Режа:

1. Асосий восита тушунчаси ва унинг классификацияси
2. Асосий фондлар, уларнинг таркиби ва тузилиши
3. Қишлоқ хўжалигида айланма маблағлар

Инсоният ўзининг тарихий тараққиёти ва меҳнат қилиш жараёнида улкан моддий неъматлар ва бойликлар яратди. Улар қишлоқ хўжалигида хўжаликларнинг мулклари сифатида ифодаланади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва унда илғор технологияларни жорий этиш учун унинг асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлик даражасини ошириш зарур.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб ўз табиий шаклини узоқ вақт давомида ўзгартирмаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадиган меҳнат воситаларига айтилади. Меҳнат воситаларига трактор, комбайн, пахта териш машиналари, юк ва енгил автомашиналар, асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари, кўп йиллик дарахтлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик буюмлари, маҳсулдор ва иш чорва ҳайвонлари киради. Бундай меҳнат воситалари ишлаб чиқариш даврлари давомида бир хил вазифани бажаради. Унинг қиймати яратилаётган маҳсулотга аста-секин ўтиб боради.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари дейилишига сабаб меҳнат воситалари ишлаб чиқаришнинг негизини, яъни моддий ишлаб чиқаришда кўп ишлатилишидир.

Асосий фондлар ишлаб чиқаришга тааллуқли ва тааллуқли бўлмаган фондларга бўлинади.

Ишлаб чиқариш тармоқларида бевосита иштирок этидиган ва узоқ муддат фойдаланиладиган меҳнат воситаларига **ишлаб чиқаришга тааллуқли фондлар** дейилади. Унга бинолар, иншоотлар, машина ва асбоб-ускуналар, трактор воситалари, кўп йиллик дарахтлар, иш ва маҳсулдор чорва моллари киради.

Ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмаса-да, лекин корхоналар ишлаб чиқариши ва хўжалик фаолиятида зарур бўлган меҳнат воситаларига **ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган фондлар** дейилади. Умумий овқатланиш, қурилиш, спорт ва соғломлаштириш масканлари, савдо-сотиқ, кинотеатр ва бошқалар ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган фондларга киради.

Асосий фондлар муайян белгиларига қараб гуруҳларга ажратилади, яъни классификация қилинади. Асосий фондлар моддий ва маънавий характерига, ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган хизматига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. **Бинолар.** Унга минерал ўғит ва кимёвий дори-дармонлар сақлаш учун қурилган омборхоналар, қишлоқ хўжалик техникаси ва улар учун ёқилғи ва эҳтиёт қисмлар сақланадиган бинолар(гараж), қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ қурилишлар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналарининг бинолари, зооветенария ва биологаториялар киради.
2. **Иншоотлар.** Хандаклар, парник ва теплицалар, мелиорация ва ирригация иншоотлари, йўллар, кўприклар, органик ўғитлар сақланадиган ва сув билан таъминловчи қудуқлар иншоотлар туркумига киритилади.
3. **Қишлоқ хўжалик машиналари ва асбоб-ускуналари.** Бу гуруҳ тракторлар, ғалла ўриш ва пахта териш комбайнлари, ер ҳайдаш машиналари, сеялкалар, двигателлар, культивация, йиғим-терим машиналари, қишлоқ хўжалик машиналарини ремонт қилиш ва таъмирлашга ихтисослаштирилган машина ва ускуналардан иборат.
4. **Транспорт ва алоқа воситалари.** Тракторлар, автомашиналар, тиркагичлар, прицеплар, электр линиялари, телефон, телеграф ва сув тақсимлаш тармоқлари ушбу гуруҳ асосини ташкил этади.
5. **Қишлоқ хўжалик инвентарлари.** Бевосита ишлаб чиқариш жараёнида меҳнатни енгиллаштиришга хизмат қиладиган воситалар, меҳнат муҳофазасига оид буюмлар, идоралар, уйлар қишлоқ хўжалик инвентарлари ҳисобланади.
6. **Маҳсулдор чорва ҳайвонларига** маҳсулот берадиган барча чорва ҳайвонлари киради.
7. **Иш ҳайвонларига** йилқи, қорамол, туя, эшак, буғу ва бошқалар киритилади.
8. **Кўп йиллик дарахтлар.** Боғдорчилик, узумчилик, чой, цитрус мевалар, сел ва қумлардан ҳимоя қилиш учун ташкил этилган ихотазорлар ва бошқа дарахтлар.

Қишлоқ хўжалигида асосий воситалар маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскиради.

Фан-техника тараққиёти таъсирида конструкцион ва техник кўрсаткичлари жиҳатидан орқада қолиши меҳнат воситаларининг ўзига нисбатан янги, яна ҳам серунум ускуналарга ўз ўрнини бўшатиб бериши натижасида маънавий жиҳатдан эскириши кузатилади.

Жисмоний эскириш-асосий фондлардан фойдаланиш ёки фойдаланмаслик натижасида атроф-муҳит(қор, ёмғир, қуёш радиацияси) таъсирида эскиришдир.

Қишлоқ хўжалигида айланма маблағлар. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналари ишлаб чиқариш фаолиятида асосий воситалар билан бирга, уларнинг қийматига мос келадиган айланма маблағларга эга бўлиши зарур. Айланма маблағлар бир йиллик ишлаб чиқариш даврида иштирок этиб, ўз қийматини етиштириладиган маҳсулотга тўла тўқис ўтказди ва бошланғич шаклини бутунлай ўзгартириши билан асосий воситалардан фарқ қилади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик мавсумининг бошланишида янгидан айланма маблағлар ажратишга тўғри келади. Бундан кўринадики, ҳар бир янги ишлаб чиқариш жараёнининг бошланишида асосий маблағларни янгидан жалб қилиш заруриятга айланади.

Қишлоқ хўжалигида айланма маблағлар қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида фойдаланиладиган айланма маблағлардан айрим хусусиятлари билан фарқ қилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш бошқа соҳаларга нисбатан узоқ вақт талаб этади;

2. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши мавсумий характерга эга эканлиги;

3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган ҳар бир маҳсулотнинг бир қисми келгуси мавсумлар учун олиб қолинади. Олиб қолingan бу маҳсулотлар айланма фондлар сифатида айланма маблағлар миқдорининг ўзгариб туришига сабабчи бўлади;

4. Қишлоқ хўжалик корхоналари айланма маблағларнинг пайдо бўлиши ва фойдаланилиши бўйича фарқланадилар.

Айланма маблағлар уч босқичда: - пул(капитал)- товар(меҳнат буюмлари) – пул(капитал) кўринишида доимо айланма ҳаракатда бўлади. Биринчи босқичда капитал(пул, сармоя, маблағ) товарга айланади, яъни меҳнат буюмлари сотиб олинади. Иккинчи босқичда харид қилинган меҳнат буюмлари ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиб, ўз шаклини ўзгартиради. Учинчи босқичда товар маҳсулоти айирбошлаш жараёнида яна капитал кўринишга айланади.

Асосий фондлардан самаралироқ фойдаланиш учун:

-ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш;

-кооперация;

-янги техника ва технологияларни амалиётга жорий этиш;

-меҳнатни илмий ташкил этиш талаб этилади.

Асосий фондлардан оқилона фойдаланиш учун унинг айланувчанлигини жадаллаштириш зарур. Бунга экинларнинг тезпишар навларини яратиш, тез етилувчан чорва молларини кўпайтириш, экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, бозор конъюктураси асосида рақобатли ва сифатли маҳсулотлар етиштириш, ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ёқилғи мойлаш маҳсулотлари ва кимёвий ўғитлардан атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда фойдаланиш орқали эришиш мумкин.

Таянч термин ва тушунчалар

Асосий ишлаб чиқариш фондлари, меҳнат воситалари, ишлаб чиқаришга тааллуқли ва тааллуқли бўлмаган фондлар, асосий фондлар классификацияси, асосий фондларнинг маънавий ва жисмоний эскириши.

Мавзунинг такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Асосий ишлаб чиқариш фондлари деб нимага айтилади?
2. Меҳнат воситаларига нималар киради?
3. Асосий фондлар ишлаб чиқаришга бўлган муносабатига кўра қандай фондларга бўлинади?
4. Асосий фондлар классификацияга кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
5. Асосий воситаларнинг маънавий ва жисмоний эскириш сабабларини тушунтириб беринг.
6. Қишлоқ хўжалигида айланма маблағлар қандай ўрин тутди?

7. Қишлоқ хўжалигида айланма маблағлар иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан қандай хусусиятларига кўра фарқ қилади?
8. Айланма маблағларнинг уч босқичли схемасини тушунтириб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
6. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
7. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
8. Хусанов Р.Х. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИНФРАСТРУКТУРА ТАРМОҚЛАРИ

Режа:

1. *Инфраструктура тушунчаси ва унинг классификацияси*
2. *Ишлаб чиқариш инфраструктураси*
3. *Социал инфраструктура*
4. *Бозор инфраструктураси*
5. *Инфраструктуранинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидаги аҳамияти*

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир этувчи омиллардан бири хизмат кўрсатиш соҳасидир. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига хизмат қилувчи соҳаларнинг барчаси инфраструктурани ташкил этади. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланиш даражаси инфраструктура тармоқларининг ҳам қай даражада фаолият юритаётганлигини кўрсатиб беради.

Инфраструктура қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига катта таъсир кўрсатувчи иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. **Инфраструктура** деб қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий жойлашуви ва ривожланиши, шунингдек аҳоли фаолияти учун хизмат қиладиган хизмат кўрсатиш соҳалари комплексига айтилади. Инфраструктура тармоқлари моддий неъматлар яратишда бевосита иштирок этмаса-да, лекин ишлаб чиқариш жараёнини таъминлашда роли жуда юқоридир. Негаки, моддий ишлаб чиқариш соҳалари инфраструктурасиз ривожлана олмайди.

Бажарадиган вазифасига кўра ишлаб чиқариш, социал ва бозор инфраструктураларига ажратилади.

Ишлаб чиқариш инфраструктураси асосан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантириб, унга хом ашё, ёқилғи, энергия билан таъминлаш ва турли хил тайёр маҳсулотларни ташиш, моддий ресурслар ва товарларни сақлаш, коммунал, алоқа, мелиорация ва ирригация иншоотлари, ишлаб чиқариш хизмати(агрокимё, зооветеринария, техник хизмат кўрсатиш) каби хизматларни амалга оширади.

Ишлаб чиқариш инфраструктураси қишлоқ хўжалик объектларининг ўзаро алоқасини таъминловчи омил бўлиб, АСК ҳосил қилишда катта аҳамиятга эгадир. Ишлаб чиқариш инфраструктурасининг энг асосий вазифаси қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни янада кўпайтиришдир.

Социал инфраструктура таркибига кишиларнинг меъёрида ишлаши ва меҳнат қилиши, маданий ҳордиқ чиқариши, билим олиши ва аҳоли фаровонлиги ўсишини таъминлашга хизмат қилувчи тармоқлар киради. Бу тармоқ халқ таълими, соғлиқни сақлаш, санъат, маданият,

спорт, телекоммуникация, канализация, коммунал хизмат, мактабгача тарбия, умумий овқатланиш, савдо, транспорт, айниқса қишлоқ жойлари транспорти, техник хавфсизлик хизмати, ўқув-илмий ишлаб чиқариш комбинатлари, соғломлаштириш масканлари ва бошқаларни ўз ичига олади. Социал инфраструктуранинг бош вазифаси қишлоқ аҳолисига маиший хизмат кўрсатишни янада яхшилашдан иборатдир.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида инсон омилига бўлган эътиборни кучайтириш ва бозор инфраструктурасини ривожлантириш орқали қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жадаллаштириш зарур. **Бозор инфраструктурасига** бозор муносабатлари шароитида иқтисодий ва ижтимоий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга хизмат қилувчи корхона ва муассасалар киради. Бозор инфраструктураси биринчи навбатда бозорга, яъни молия ва меҳнат бозорига хизмат кўрсатади.

Товар бозори савдо ташкилотлари, аукционлар, ярмаркалар, хом ашё ва товар биржалари, тендер ўтказиш идоралари ва бошқалардан ташкил топган.

Молия бозори инфраструктураси банклар тизими, валюта биржалари, брокерлик идоралари, суғурта ва холдинг компаниялари, инвестиция фондлари ва бошқалардан иборат.

Меҳнат бозорига меҳнат биржалари, аҳоли бандлигини таъминловчи ташкилотлар, меҳнат ресурсларини иш билан таъминловчи фирмалар, ишчи кучининг ички ва ташқи миграциясини мувофиқлаштирувчи органлар киради.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш доирасида инфраструктура бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи(транспорт, мелиорация, ирригация, зооветеренария, электрлаштириш, моддий-техник таъминот) ва тайёрланган маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш(омборхона, совутгич, маҳсулотларни тайёрлаш ва бошқ.) билан боғлиқ инфраструктураларга бўлинади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш инфраструктурасининг шаклланиши ва тараққиётига хўжаликларнинг географик ўрни, ихтисослашиши, концентрация, рельеф, иқлим, ер, сув ва молиявий ресурслар, ишчи кучи, қишлоқ аҳолисининг ҳудудий жойлашуви ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш инфраструктурасининг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

-қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бунинг учун уларга қулай шарт-шароитлар яратиш;

-қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ялпи ҳосилини янада кўпайтириш;

-қишлоқ хўжалик корхоналарини хизмат кўрсатиш соҳаларидан озод этиш;

-қишлоқ хўжалигида меҳнат тақсимотини чуқурлаштириш;

-қишлоқ хўжалиги районларининг ихтисослашуви ва пировард мақсад арзон маҳсулот етиштиришга кўмаклашиш.

Агросаноат комплексининг мажмуали ривожланишига ишлаб чиқариш инфраструктураси, айниқса моддий-техника таъминоти ва транспорт ката таъсир кўрсатади. Моддий техника таъминоти хизмати ёрдамида қишлоқ хўжалик корхоналари ўзлари учун зарур бўлган барча восита ва буюмларини харид қилиб олишлари мумкин. Транспорт қишлоқ хўжалик корхоналарининг юklarини истеъмолчиларга етказишда ва аксинча, бошқа соҳа корхоналари юklarини келтиришда асосий воситачи вазифасини бажаради.

Республикамизда қишлоқ хўжалик корхоналарини моддий техника таъминоти билан «Ўзбекқишлоқхўжаликтаъминоттаъмир» давлат-кооператив кўмитаси таркибига кирувчи «Агромашсервис» акционерлик уюшмасининг ихтисослаштирилган бирлашмалари шуғулланади. Бу бирлашма қишлоқ хўжалик корхоналарига трактор, бульдозер, пахта териш машиналари, ғалла ўриш комбайнлари, чигит экиш сеялкалари, культиваторлар каби хилма-хил машина в эҳтиёт қисмлар етказиб беради.

Мулкчиликнинг барча турларига машина-трактор парклари (МТП) хизмат кўрсатади. Унинг асосий вазифаси қишлоқ хўжалик техника паркидан самарали фойдаланиш, унинг ишлатиш ҳаражатларини қисқартиришдан иборатдир. МТП лар хўжаликлар билан шартнома асосида ерларга экин экиш, ишлов бериш ва ҳосилни йиғиштириб олиш каби механизациялашган ишларни амалга оширади. Республика қишлоқ хўжалигида туб ислохотларни амалга оширилиши, мулкчиликнинг турли хил шаклларининг пайдо бўлиши ва

ривожлантирилиши, агросаноат ишлаб чиқаришини жаҳон талабларига яқинлаштириш учун замонавий инфраструктура тизимини барпо этиш асосий вазифа ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини истеъмолчиларга йил давомида етказиш, унинг сифатини сақлаш учун махсус омборхоналар бунёд этиш зарур.

Бугунги кун нуқтаи назаридан қараганда қишлоқ аҳоли пунктларида социал ва бозор инфраструктурасини ҳам ривожлантириш ва талаб даражасига олиб чиқиш энг муҳим ишлардан бири саналади.

Таянч термин ва тушунчалар

Инфраструктура, ишлаб чиқариш инфраструктураси, социал инфраструктура, бозор инфраструктураси, моддий-техника таъминоти, транспорт

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Инфраструктура деб нимага айтилади ва у қандай турларга бўлинади?
2. Ишлаб чиқариш инфраструктураси деганда қайси соҳаларни тушунасиш?
3. Социал инфраструктура нима ва унинг бош вазифаси нималардан иборат?
4. Нима учун бозор инфраструктурасининг аҳамияти ортиб бормоқда?
5. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида инфраструктуранинг асосий вазифаси нималардан иборат?
6. машина-трактор парклари қандай вазифаларни бажаради?
7. Қишлоқ хўжалигида моддий-техника таъминоти қандай ўрин тутади?
8. Қишлоқ хўжалиги инфраструктурасини ривожлантириш учун қандай ишларни амалга ошириш зарур деб ҳисоблайсиз?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиктисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
4. Бедрасов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
5. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
6. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
8. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
9. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
10. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
11. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2004.
12. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ХУДУДИЙ ЖОЙЛАШТИРИШ

Режа:

1. Қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштириш тушунчаси ва хусусиятлари
2. Қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар

3. Қишлоқ хўжалигини жойлаштириш муаммолари

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг шаклларида бири қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштиришдир. Қишлоқ хўжалигининг жойлаштирилиши муайян маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва миқдор кўрсаткичларини ўзида ифодалайди. Ўз навбатида ҳудудлар(минтақа)ларнинг маҳсулот етиштиришдаги салмоғини ўзида акс эттиради.

Минтақалар бўйича қишлоқ хўжалигини жойлаштириш меҳнатни тўғри тақсимлашга, яъни минтақавий ихтисослашувга олиб келади. Илмий-тараққиёт ихтисослашувнинг чуқурлашувига, сифат ўзгаришларига, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларга, концентрациялашувга таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштириш унинг ихтисослашувида ўз ифодасини топади. Илмий-техник тараққиёт ва жойлаштириш бир-бири билан чамбарчас боғланган ва ўзаро алоқадорликда ривожланади. Комплекс автоматлаштириш, электрлаштириш ва механизациялаш меҳнат унумдорлигини кескин оширади. Жойлаштириш ҳам қишлоқ хўжалиги ва у билан алоқадор тармоқларда техник тараққиётни рағбатлантиради.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш-қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ҳудудлар бўйича географик тарқалишидир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун минтақаларнинг табиий, иқлимий, иқтисодий ва социал омиллари ҳисобга олиниб деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари жойлаштирилади. Улар минтақавий ва географик жиҳатдан тақсимланади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш негизида иқтисодий шарт-шароитлар ётади. Қишлоқ хўжалигида жойлаштириш қуйидаги қонуниятлар орқали амалга оширилади:

- табиий шароит ва агроиқлимий ресурслар;
- истеъмолчи;
- транспорт;
- илмий-техник тараққиёт;
- меҳнат ресурслари;
- экологик.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда **табиий шароит ва агроиқлимий ресурсларларнинг** аҳамияти жуда юқоридир. Айниқса ер, сув, ҳарорат, тупроқ, ер усти тузилиши муҳим ўрин тутди. Табиий шароити энг қулай бўлган ҳудудларда экинлар ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлиги юқори бўлади.

Ер ва сув ресурслари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналари, айниқса деҳқончилик тармоқларини жойлаштиришнинг энг бирламчи омилдир. Улар қишлоқ хўжалигида бебаҳо бойлик ҳисобланади. Сув ресурсларига бой бўлган ҳудудларда сувни кўп талаб қилувчи шоли, пахта, сабзавот каби экинлар экилади. Бунга Ўрта Осиё, Жануби-Шарқий Осиё, АҚШнинг жануби-шарқий ҳудудлари мисол бўлади.

Табиий шароити ноқулай бўлган қурғоқчил чўл ва тоғли ҳудудларда суғорма деҳқончилик қилишга имконият деярли йўқ. Шунинг учун бу ерларда чорвачилик тармоқлари жойлаштирилади.

Табиий шароит ва агроиқлимий ресурслар нафақат деҳқончилик, балки чорвачилик тармоқларининг ҳам жойлаштирилишига ўзининг кучли таъсирини кўрсатади. Чорва молларига ем-ҳашак экинларининг экилиши ва уларнинг яйловлар билан таъминланиши, зотдор ва маҳсулдор чорва молларини боқиш тизими, чорвачилик комплекслари ва фермалари ҳамда уларнинг қийматлари табиий шароитга боғлиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини **истеъмолчиларга** яқин жойлаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, қишлоқ хўжалиги аҳолини озиқ-овқат ва саноатнинг айрим тармоқларини ҳам ашё билан таъминлайди. Улар бир оз ноўрин жойлаштирилса ривожланиш секинлашиши ёки пасайиб кетиши мумкин.

Етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳажми ва сифати АСК корхоналарининг жойлашувига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва унинг асосий истеъмолчиларидан бири қайта ишлаш корхоналари ўртасида ўзаро алоқадорлик сақланиши лозим.

Транспорт иқтисодиётнинг қон томири ҳисобланади. Транспорт қишлоқ хўжалик маҳсулотлари истеъмолчиларига ва ўз навбатида қишлоқ хўжалигига зарур саноат маҳсулотларини етказиб беради. Транспорт йўллари зичлик ва транспорт воситаларининг ривожланиш даражаси қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлашувини ҳам маълум даражада белгилаб беради. Арзон қишлоқ хўжалик маҳсулотларини истеъмолчиларга ташиш имкониятлари ортади. Мамлакат ва унинг минтақаларида барпо этилган транспорт тизими қишлоқ хўжалик маҳсулотларини узоқ масофаларга ташиш жараёнида маҳсулот таннархига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Мана шу сабабли қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришда етиштириладиган маҳсулотларни истеъмолчиларга, шунингдек саноат маҳсулотларини қишлоқ хўжалигига етказиб бериш ҳам ҳисобга олинади.

Илмий-техник тараққиёт ҳам қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлашишига катта таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалигида механизация, электрлаштириш даражаси техник воситаларнинг ўсиши натижасида ортади, меҳнат унумдорлигининг ўсишига сабаб бўлади.

Илмий-техник тараққиёт таъсирида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига индустриал тармоқлар кириб келди, саноат корхоналари билан алоқадорлиги кучайди, меҳнат тақсимоти чуқурлашди, турли минтақаларда янги озиқ-овқат ва хом ашё базалари ташкил этилади.

Меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлашувига катта таъсир кўрсатади. Нафақат қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, балки бошқа ишлаб чиқариш жараёнларини ишчи кучисиз тасаввур этиб бўлмайди. Аҳоли зич жойлашган ҳудудларда меҳнатни кўп талаб қилувчи қишлоқ хўжалик тармоқлари жойлаштирилади. Шоли, пахта, чой, кофе каби сермеҳнат экинларни етиштириш бунга мисол бўла олади. Аҳоли сийрак тарқалган ҳудудларда экстенсив хўжаликлар ташкил этилади.

Дехқончилик ва чорвачилик ишлаб чиқариш корхоналари, экин майдонлари таркиби мавжуд меҳнат ресурсларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилиши лозим. Аҳолининг табиий-тарихий малака ва кўникмалари ҳам минтақалар бўйича қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ва ихтисослашувига жиддий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ўсиши нисбатан юқори бўлгани учун меҳнат ресурслари билан юқори даражада таъминланган мамлакатлардан биридир. Меҳнат ресурслари айниқса қишлоқ жойларида кўпдир. Шунинг учун уларни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ишчи ўринлари орқали иш билан таъминлаш мумкин.

Экологик омилнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлаштирилишига таъсири ортиб бормоқда. Полиэтилен плёнкалар, минерал ўғитлар, пестицидларнинг меъёридан ортиқ ишлатилиши, қишлоқ хўжалик транспорт воситаларининг атроф-муҳитга салбий таъсири, қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши биологик ва кимёвий кураш, алмашлаб экиш системасига риоя қилмаслик, чорва молларининг озиқланиш меъёрида боқилиши экологик омилнинг кучайишига олиб келади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини мамлакат иқтисодий районлари бўйича жойлаштириш минтақавий иқтисодиётнинг тадқиқот объектларидан бири ҳисобланади.

Таянч термин ва тушунчалар

Қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштириш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар, табиий шароит ва агроиклимий ресурслар, истеъмолчи, транспорт, илмий-техник тараққиёт, меҳнат ресурслари ва экологик омиллар

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигини ҳудудий жойлаштириш қандай кўрсаткичларни ўзида ифодалайди?
2. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштириш қандай қонуниятлар орқали амалга оширилади?

3. Табiiй шароит ва агроиклимий ресурслар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлаштирилишига қандай таъсир кўрсатади?
4. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришга истеъмолчиларнинг таъсирини гапириб беринг.
5. Транспорт, илмий-техник тараққиёт қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштиришга таъсирини мисоллар орқали тушунтириб беринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиктисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
5. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
6. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2000.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
8. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2004.
9. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
10. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
11. Хусанов Р.Х. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЭКСТЕНСИВ ВА ИНТЕНСИВ РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

1. **Қишлоқ хўжалиги ривожланишига таъсир этувчи омиллар**
2. **Экстенсив ривожланиш**
3. **Интенсив ривожланиш**
4. **Қишлоқ хўжалиги ва фан-техника тараққиёти**

Қишлоқ хўжалиги жаҳоннинг барча мамлакатларида мавжуд бўлса-да, ривожланиш даражасига кўра улар бир-биридан фарқ қилади. Айрим мамлакатларда деҳқончилик, айримларида эса чорвачилик системаси нисбатан устунроқ тараққий этган.

Бундай нотекис ривожланишга қуйидаги бир қатор омиллар таъсир кўрсатади:

- худудларнинг географик ўрнидаги тафовутлар;
- табiiй шароит ва ресурслар;
- ижтимоий-иқтисодий омиллар;
- ихтисослашув;
- ишлаб чиқарувчи кучларнинг тараққиёт даражаси;
- меҳнат ресурслари;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талаб.

Олдинги мавзуларда бу омилларга тавсиф берилгани учун қишлоқ хўжалиги ривожланишининг асосий йўлларига тўхталиб ўтамиз.

Қишлоқ хўжалигида ривожланишнинг қуйидаги икки тури мавжуд:

1. Экстенсив;
2. Интенсив.

Экстенсив қишлоқ хўжалиги қадимдан пайдо бўлган. Инсоният ўз тараққиётининг дастлабки даврларида экстенсив ривожланиш йўлидан борган. Чорва моллари кўпайтирилган, ўрмонлар ёқилиб ҳайдаладиган ерлар майдони кенгайтирилган. Кейинчалик қишлоқ хўжалиги

системасининг такомиллашиши интенсив ривожланишга замин яратди. Айниқса Қадимги Миср, Месопотамия, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва бошқа суғорма деҳқончилик марказларида қадимдан интенсив ривожланиш йўлига ўтала бошланган. Ерларга қўшимча меҳнат сарфлаб, ўғитлар солиниб, серхосил навлар экилиб экинлар ҳосили ва ҳосилдорлиги кўпайтириб келинган.

Ҳозирда ҳам умумжаҳон қишлоқ хўжалигида интенсив ривожланиш билан бирга экстенсив типдаги хўжаликлар ҳам сақланиб қолган. Қишлоқ хўжалиги тараққиётида бу иккала форма биргаликда қўшиб олиб борилса-да, аксарият ривожланган мамлакатларда интенсив ривожланиш ўзининг юксак тараққиёт даражасига кўтарилган. Лекин Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг айрим, тараққиётдан орқада қолаётган мамлакатларида ҳали-ҳанузгача экстенсив хўжалик типи устунлик қилади.

Экстенсив қишлоқ хўжалиги деб кам маблағ сарфлаш ва кам меҳнат қилиш асосида экин майдонларини кенгайтириш ва чорва моллари сонини кўпайтириш ҳисобига кам ҳосил ва кам маҳсулот етиштиришга айтилади. Экстенсив қишлоқ хўжалиги катта майдонларда олиб борилади. Ялпи ҳосил ортса-да, лекин унинг ҳосилдорлиги ошмайди. Мана шу хусусиятлари билан интенсив қишлоқ хўжалигининг акси ҳисобланади.

Экстенсив қишлоқ хўжалиги ер шарининг кўпгина мамлакатларида ҳанузгача сақланиб келади. Жануби-Шарқий Осиё, Тропик Африка, Амазонка ҳавзаси ва бошқа ҳудудларда қишлоқ хўжалигига яроқли катта-катта майдонларни ўзлаштириш учун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва инфраструктурасига кўп маблағ сарфлашни талаб этади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги агросекторда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг бош йўналиши бўлиб, у объектив зарурият ҳисобланади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги деб қишлоқ хўжалиги унумдорлигини ошириш учун қўшимча маблағ ва меҳнат сарф қилиш асосида экин майдонлари ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш ҳисобига кўп ҳосил ва кўп маҳсулот етиштиришга айтилади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги фан-техника ютуқларига, илғор техника ва технологияларга, автоматлаштириш, электрлаштириш, механизациялаш, кимёлаштириш, ирригация ва мелиорация, инфраструктурага асосланади.

Саноат машина ва жиҳозларининг қишлоқ хўжалигига кириб келиши унинг моддий-техника базасининг кенгайишига таъсир кўрсатади, индустриал ривожланишга олиб келади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги кам маблағ сарф қилиб кўпроқ маҳсулот етиштириш ва ҳосилдорликнинг ўсишини таъминлайди. Интенсив ишлаб чиқаришда тупроқ унумдорлиги, ҳосилдорлик ва иқтисодий самарадорлик ортади. Сарфланаётган маблағни бир неча майдонга эмас, аксинча битта майдонга жамлаш демакдир.

Интенсив ривожланишда ялпи маҳсулот экинлар ҳосилдорлиги ва чорва молларининг маҳсулдорлиги ортиши ҳисобига таъминланади. Интенсив қишлоқ хўжалигида ҳудудларнинг табиий ва иқтисодий-ижтимоий имкониятларидан кўпроқ фойдаланилади. Унумдор ерларга қўшимча меҳнат сарф қилиб, кам ҳосил ерларга нисбатан ҳосилдорлик оширишга эришилади. Шу ўринда интенсив ривожланишда экин майдонлари бир вақтда кенгайтириб олиб бориш, сарфланган қўшимча маблағлар эвазига табиий муҳит таъсирида бўлган ерларда кўзланган самара ва ҳосилни ҳам бермаслигини ҳам инкор этмаслик зарур.

Қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантиришда илғор техника ва технологияларнинг ўрни бекиёсдир. Улар ялпи маҳсулотни кўпайтиради, сифати ва ҳосилдорлигини оширади, сарфланган маблағ ва меҳнатни қисқартиради, хўжаликнинг рентабеллик даражаси ортади. Ривожланган мамлакатлар агросекторида қўланилаётган тадбирлар бунга ёрқин мисол бўла олади.

Фан-техника ривожланиши даврида қишлоқ хўжалигини кимёлаштиришсиз тасаввур этиб бўлмайди. Кимёвий ўғитлар тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлигини оширади. Улар ўз вақтида ва меъёрида солиб турилганда тупроқнинг таркиби, ҳаво ва сувни ўтказиш қобилияти яхшиланади. Кимёвий ўғитлардан меъёридан ортиқча фойдаланиш атроф муҳитга катта зарар етаказишини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги интенсив ривожланишда ерларнинг мелеоратив ҳолатини яхшилаш ҳам муҳим ўрин тутди. Мелеоратив тадбирлар ер, сув, меҳнат ва молиявий ресурслардан юқори даражада ва тежаб-тергаб фойдаланишга имконият яратади.

Чорвачиликда чорва молларининг маҳсулдор зотдор наслларини яратиш ҳам интенсив ривожланишнинг бош бўғинларидан бири ҳисобланади. Уларни илмий асосда боқишни тақоиллаштириб, сонини кўпайтирмаган ҳолда ялпи маҳсулот миқдорини ошириш имкониятини яратиш зарур.

Қишлоқ хўжалиги ишчи-ҳодимлари маҳалласини ошириш интенсив ривожланишнинг муҳим шартларидан биридир. Малака оширган ишчи-ҳодимлар Фан-техниканинг илғор усулларини ҳаётга тадбиқ этадилар. Шунинг учун уларнинг касбий малакасини мунтазам ошириб бориш замин талаблари даражасига кўтариш зарур.

Фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг барқарор ривожлантириш ва унинг иқтисодий самарадорлигини оширишни таъминловчи асосий омиллардан биридир. Фан ва техника инсоният томонидан ривожлантириб, такомиллаштириб келинган. Техника кишилар билими ва меҳнатини ўзида мужассамлаштирган меҳнат куралидир. Ундан табиат ва жамият қонунларини ўрганишда фойдаланилади. Гарчи фан-техника тараққиётида техника етакчи роль ўйнаса-да, у фан билан узвий алоқадорликда ривожланиб боради. Фаннинг ривожланиш даражаси техниканинг ривожланиш даражасини ҳам белгилаб беради.

Фан-техника тараққиёти интенсивлаштиришнинг зарурий шarti бўлиб ишлаб чиқариш кучларига ката таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалиги илмий ва техник потенциалининг тез ўсиши, автоматлаштириш ва механизациялаштириш, қишлоқ хўжалик машиналари ва асбоб-ускуналари, кимёвий ўғитлар ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, ишчи-ҳодимлар малакасининг ошишига олиб келади.

Фанга бўлган талаб, айниқса Фан-техника тараққиёти даврида кескин ортди.

Фан-техника тараққиёти фан ва техника тараққиётида жамият ишлаб чиқарувчи кучларини туб сифат жиҳатдан ўзгариши ва Фан жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучига айланишига айтилади.

Фан-техника тараққиёти эволюцион ва революцион йўл билан ривожланади.

Эволюцион ривожланишда фан-техникада жуда кўплаб ўзгаришлар узоқ вақт давомида содир бўлади. Революцион ривожланишда кескин бурилиш даври бўлиб, унда қисқа вақт ичида фан ва техникада туб сифат ўзгаришлари бўлиб ўтади.

XX аср ўрталаридан фан-техника инқилоби асри бошланди. Бу инқилоб натижасида янги тармоқлар пайдо бўлди, ишлаб чиқариш самарадорлиги кескин ортди. Бутунлай янги техника ва технологияга ўтилди.

Қишлоқ хўжалигига ҳам фан-техника инқилоби жуда ката таъсир кўрсатди. Серҳосил, тезпишар, касалликларга чидамли экинларнинг ажойиб-ғаройиб навлари яратилди. Агросекторда саноатнинг таъсири ортади, индустриал ривожланиш бошланади, иш унумдорлиги юқори бўлган машина, трактор ва комбайнлар жалб этилади. Механизациялаш, электрлаштириш, автоматлаштириш, кимёвий ўғитлардан фойдаланиш кескин ортади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқлари тадбиқ этилади, илғор тажрибалар оммалашади, малакали кадрлар тайёрланади. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жадаллик билан ривожлана бошлайди.

Таянч термин ва тушунчалар

Экстенсив ва интенсив ривожланиш, Фан-техника инқилоби, эволюцион ва революцион ривожланиш, экстенсив ва интенсив ривожланиш

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигининг ривожланишига қайси омиллар катта таъсир кўрсатади?
2. Экстенсив ва интенсив ривожланиш деганда нимани тушунаси?
3. Нима учун қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда интенсивлаштириш асосий йўл ҳисобланади?
4. Фан-техника тараққиёти деганда нималарни тушунаси?
5. Фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалигига қандай таъсир кўрсатади?
6. Экстенсив ва интенсив хўжалиги ривожланган мамлакатларга мисоллар келтиринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
7. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2000.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
10. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2004.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
12. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ТУПРОҚ ВА УНИНГ УНУМДОРЛИГИ

Режа:

1. *Тупроқ ҳақида умумий тушунча*
2. *Тупроқ ҳосил қилувчи омиллар*
3. *Ўзбекистонда тарқалган тупроқлар*
4. *Тупроқлардан тўғри фойдаланиш*

Тупроқ деб литосфера(ер пўсти)нинг энг устки, унумдорлик хусусиятларига эга бўлган ва ўсимликлар ўса оладиган қатламга айтилади.

Тупроқ бир қатор омиллар таъсирида пайдо бўлади. Бунда тупроқ ҳосил қилувчи она жинсларни тоғ жинслари, сув, ҳаво ва турли организмларнинг таъсирида мураккаб жараёнлардан сўнг тупроқ шаклланади.

Тупроқ унумдор қисмининг шаклланишида нураш муҳим ўрин тутди. **Нураш** деб тоғ жинсларининг иқлим, сув ва организмлар таъсирида парчаланишига айтилади. Нураш физик, кимёвий ва биологик турларга бўлинади. Нураш натижасида аллювиал, делювиал, пролювиал, эллювиал, эол, лёсс ётқизиклари ҳосил бўлади.

Аллювиал ётқизиклар-дарё сувлари олиб келиб ётқизиши натижасида ҳосил бўлган дарё ётқизиклари.

Элювиал ётқизиклар-нураш жараёнида ҳосил бўлган ва ва ўз жойини ўзгартирмаган маҳсулотлар.

Делювиал ётқизиклар-тоғнинг юқори қисмида жойлашган қор ва ёмғир сувларининг юқоридан тоғ этакларига томон ҳаракатланиши натижасида тоғ жинсларининг ювилиб тушиши ва тоғ этакларида тўпланиши.

Пролувиал ётқизиклар-сел оқимлари таъсирида ювиб олиб тушилган тоғ жинслари.

Эол ётқизиклар-шамоллар учириб олиб келиб ётқизиши натижасида ҳосил бўлган ётқизиклар.

Лёсс ётқизиклари-таркибида қум бўлмаган майда жинсли, юмшоқ қатлам.

Тупроқ ҳосил бўлишида иқлим, рельеф, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг таъсири жуда кучлидир. Иқлим-тупроқ ҳосил бўлишидаги асосий омиллардан биридир. У тупроқ шаклланишига ҳарорат ва ёғин-сочин миқдори орқали таъсир кўрсатади. Иқлим ўз навбатида ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва нурашга ҳам таъсир кўрсатади.

Ер шарсимон бўлганлиги учун куёшдан келаётган иссиқлик ер шарида нотекис тақсимланади. Бунинг натижасида иқлим минтақалари ҳосил бўлади. Бу иқлим минтақаларида ҳаво ҳарорати ва ёғин-сочин миқдори бир-биридан фарқ қилади. Қишлоқ хўжалигида ҳарорат деганда фақат фойдали ҳарорат ҳисобга олинади. Ўсимликларнинг вегетация давридаги 10-0⁰ С дан юқори бўлган ҳароратга **фойдали ҳарорат** дейилади. Ўсимлик ва организмлар ҳам тупроқ ҳосил бўлишида муҳим ўрин тутати. Негаки, улар тупроқ ҳосил қилувчи маҳсулотларга таъсир кўрсатмаса тупроқ ҳосил бўлмайди. Организмлар тупроқдаги органик қолдиқларни парчалаб чириндига айлантиради, ўсимликлар уларни ўзлаштиради. Ўсимликларнинг вегетация даври тугагач, тупроқ бетида уларнинг қолдиқлари қолади. Бу қолдиқлар иқлим, микроорганизмлар таъсирида чириндига айланади.

Тупроқ ҳосил бўлишида инсон, яъни антропоген омил ҳам катта таъсир кўрсатади. Инсон тупроққа икки йўл билан таъсир кўрсатади:

1.Тупроқдан нотўғри фойдаланиш. Инсон тупроқ(ер)дан фойдаланиш жараёнида агротехник тадбирларга риоя қилмасдан унга нотўғри ишлов бериши натижасида унинг унумдорлигини пасайтириб юбориши ва табиий хусусиятларини издан чиқариб юбориши мумкин.

2.Тупроқдан тўғри фойдаланиш. Тупроқ(ер)га ишлов бериш, агротехника қоидаларга қатъий амал қилиш, ирригация ва мелиорация тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш орқали тупроқ унумдорлигини ошириб бориш мумкин.

Ўсимликларнинг тупроқдаги чиринди миқдорига, тупроқдаги иссиқликка талаби жуда катта.

Тупроқ чириндиси тоғ жинслари, ўсимлик ва организмларнинг парчаланиши натижасида ҳосил бўлади. Чиринди тупроқни ўсимлик учун зарур бўлган озуқа элементлари билан бойитади. Тупроқ унумдорлигини таъминлайди, иссиқлик хоссаларини яхшилади, ўсимлик ўсиши ва ривожланиши учун қулай шароит яратади. Шунинг учун ерларни айниқса, гумус миқдори кам бўлган тупроқларни чиринди билан бойитиб бориш зарур.

Дала экинларини экиш муддатлари тупроқ ҳароратига боғлиқ. Тупроқ иссиқлик режими орқали ўсимликларнинг униб чиқишига, ривожланишига, вегетациясига ва тупроқдаги организмлар фаолиятига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Ўзбекистонда тарқалган тупроқлар. Мамлакатимизда табиий шароитнинг хилма-хиллиги, яъни тоғ жинслари, ер усти тузилиши, гидрологик шароит, арид континентал иқлим, ўсимлик ва организмлар таъсирида турли хил тупроқлар шаклланган.

Табиий шароитга боғлиқ ҳолда республикаимизда тупроқлар зонал ва азоналлик қонуниятлари асосида тарқалган. Пастдан юқорига томон ҳаво ҳарорати, атмосфера босими ва ёғин-сочин миқдорининг ўзгариб бориши ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига, шу жумладан тупроқларнинг ҳам ўзгариб, алмашилиб боришига сабабчи бўлади. Тупроқларда чиринди миқдори турлича бўлиб, улар қишлоқ хўжалигида фойдаланиш жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шунга мос ҳолда республикаимизда чўл, адир, тоғ ва яйлов миқтақаси тупроқлари ажратилади.

Чўл минтақаси тупроқлари. Бу минтақа океан сатҳидан 400-500 метргача бўлган ҳудудларни ўз ичига олади. Чўл минтақасида асосан **сур-қўнғир тупроқ** тарқалган. Сур-қўнғир тупроқда чиринди миқдори жуда ҳам кам бўлиб, 0,3-0,7 % гача етади. Таркибида туз миқдори кўп. Бу тупроқ республиканинг Устюрт платоси, Қарши, Малик чўллари, Марказий Қизилқумда жойлашган қолдиқ тоғларнинг этакларида учрайди. Суғорма деҳқончилик учун ярқли, лекин ундан фойдаланиш имконияти жуда ҳам паст. Бу ерлардан кўпинча яйлов сифатида фойдаланилади.

Тақирлар-аллювиал ва пролювиал ётқиқиқлардан ҳосил бўлган чўл зонаси тупроғи. Таркибида гилли жинслар кўп, чиринди миқдори жуда ҳам кам, атиги 0,4-1,0 %. Тақирлар Устюрт платосининг жанубий қисмида, Амударё ва Зарафшон дарёларининг қуйи қисмидаги қадимий дельталарида, Қарши чўлининг жануби-ғарбий қисмларида учрайди. Бу тупроқлардан фойдаланиш учун ернинг шўрини ювиш, сизот сувлари сатҳини меъёрида ушлаб туриш, доимий ўғитлар солиб туриш зарур.

Ўтлоқ тупроқлари. Бу тупроқ таркибида чиринди миқдори 2 % гача етади. Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё каби дарёларнинг қуйи қайирларида тарқалган.

Инсон хўжалик фаолияти таъсирида бу тупроқ кўп жойларда суғориладиган ўтлоқ тупроққа айлантирилган.

Адир минтақаси тупроқлари. Республика қишлоқ хўжалигида энг кўп фойдаланиладиган тупроқ бўз тупроқ бўлиб, унинг тарқалиш ареали адир минтақасига тўғри келади. Республиканинг 400-500 м дан то 1000-1200 м, айрим жойларда 1600 м гача бўлган қисмини адир минтақаси эгаллайди. Адир минтақасининг асосий тупроғи **бўз тупроқ** ҳисобланади. Бу тупроқ асосан лёсс, пролювиал ва аллювиал ётқизиклардан ҳосил бўлган. Бўз тупроқ таркибида чиринди миқдори 1-2 % дан 4-5 % гача етади.

Бўз тупроқ морфологик ва кимёвий таркибига кўра оч тусли, типик ва тўқ тусли бўз тупроқ турларига бўлинади.

Оч тусли бўз тупроқ океан сатҳидан 250-400 м бўлган тоғ олди зоналарида кўп учрайди. Чиринди миқдори кам(1,5-1,7 %). Лалмикор ва суғорма деҳқончиликда кенг фойдаланилади.

Типик бўз тупроқ мутлақ баландлиги 300-400 м дан 800 м гача бўлган тоғ олди этакларида кенг тарқалган. Чиринди миқдори оч тусли бўз тупроққа нисбатан бир оз кўп. Гумус миқдори 1,5 % -2,5 %, айрим ҳудудларда 2,88 % гача етади. Бу тупроқ тарқалган ҳудудларнинг аксариятида суғорма деҳқончилик қилинади, қисман лалми экинлар экилади.

Тўқ тусли бўз тупроқ 600-800 м дан 1400-1600 м гача бўлган паст тоғлар ва тоғ олди этакларида тарқалган. Чиринди миқдори оч тусли ва типик бўз тупроқларга нисбатан кўп, 2,3-3 % дан айрим жойларда 4-5 % гача боради. Чиринди миқдори кўп бўлишига қарамасдан нисбатан баландда тарқалгани учун суғорма деҳқончиликда кам фойдаланилади. Бу тупроқда кўпроқ баҳори экинлар экилади.

Бўз тупроқ республика қишлоқ хўжалигида, хусусан суғорма деҳқончиликда фойдаланиладиган бебаҳо ер ресурси ҳисобланади. Бу тупроқ Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ-Оҳангарон, Сурхондарё, Қашқадарё водийларида, Мирзачўлда кенг тарқалган. Бўз тупроқ минг йиллар давомида аҳоли томонидан ўзлаштириб келинган. Бунинг таъсирида тупроқ ўзининг табиий хусусиятларини деярли йўқотиб, маданий бўз тупроққа айланган.

Тоғ минтақаси тупроқлари. Тоғ минтақаси океан сатҳидан 1200-1600 м дан 2800-3000 м баландликка эга бўлган жойларни ўз ичига олади. Бу минтақада асосан **тоғ жигарранг ва тоғ қўнғир ўрмон тупроқлари** тарқалган. Чиринди миқдори нисбатан кўп, 4-5 % дан айрим жойлар-арчазорлар тагида 11 % гача етади. Афсуски, чириндига бой бўлган бу тупроқлардан деҳқончилик мақсадларида қарайб фойдаланилмайди, чунки бунга ноқулай рельеф шароити йўл бермайди. Қисман лалмикор деҳқончилик ва чорвачиликда фойдаланилади.

Яйлов минтақаси тупроқлари. Бу минтақа тоғларнинг баланд қисмларини ўз ичига олади. Асосий тупроғи-**оч тусли қўнғир тупроқ**. Тупроқдаги чиринди миқдори 5-7 % атрофида. Бу минтақада асосан чорвачилик ривожланган.

Тупроқлардан тўғри фойдаланиш. Тупроқ бебаҳо табиий ресурс. Инсон тупроққа ишлов бериб ундан ўзи учун зарур бўлган маҳсулотларни етиштиради. Республика ер майдони 44,7 млн. гектарга тенг бўлиб, унинг фақат 4,2 млн. гектаридагина суғорма деҳқончиликда фойдаланилади, холос. Холбуки республикада ўзлаштириш мумкин бўлган ерлар 18 млн. гектарни ташкил этади. Қолган ҳудудлар яйлов, ўрмонзор ва бошқалардан иборат.

Суғориладиган ерлар 4,2 млн. гектарга тенг бўлиб, республика ер фондининг 9,3 % ини ташкил этади. Унинг 1,6 млн. гектари ёки 38 % и чўл, 2,6 млн. ёки 62 % и бўз тупроқ минтақасига тўғри келади.

Ўзбекистон ер фондининг катта қисми 26,5-27,0 млн. гектари ёки 60,4 % и яйловлардан ташкил топган. Улардан чорвачиликда, айниқса қорақўл қўйларини боқишда кенг фойдаланилади.

Республика ҳудудининг 6,6 млн. гектари ёки 14,8 % и лалмикор деҳқончилик зонасига тўғри келади. Унинг 1,1-1,3 млн. гектар қисмидан ҳайдалиб деҳқончилик қилинади. Қолган қисмидан чорвачиликда яйлов ва ўтлоқ мақсадларида фойдаланилади.

Тупроқлардан тўғри фойдаланиш, уларни шўрлашиш ва эрозиядан сақлаш бугунги куннинг энг асосий масалаларидан бири ҳисобланади. Негаки, суғорма деҳқончилик қилинадиган бўз тупроқларнинг тенг ярми шўрлашган ва сув эрозиясига учраган. Шўрлашиш даражаси Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм вилоятларида нисбатан юқоридир.

Тупроқларни эрозиядан ҳимоя қилиш энг асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Эрозия кўпроқ яйловларда чорва молларини тартибсиз боқилиши, тоғ ёнбағирларини нотўғри ҳайдаш,

ўсимликларнинг кўп нобуд қилиниши, ўрмонлар ва арчазорларнинг аёвсиз кесилиши натижасида келиб чиқади. Шунинг учун тоғ минтақаси тупроқларидан тўғри фойдаланиш ва бу соҳада илғор усулларни қўллаш зарур. Эрозияга қарши тадбирларни амалга ошириш керак.

Таянч термин ва тушунчалар

Тупроқ, нураш, аллювиал, пролювиал, делювиал, эол ва лёсс ётқизиқлари, иқлим, тупроқ чириндиси, сур-қўнғир тупроқ, тақирлар, бўз тупроқ, яйлов минтақаси тупроқлари, тупроқлардан тўғри фойдаланиш.

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Тупроқ деб нимага айтилади ва у қайси омиллар таъсирида пайдо бўлади?
2. Нураш нима ва унинг қандай турларини биласиз?
3. Инсон тупроққа қандай йўллар билан таъсир кўрсатади?
4. Тупроқ чириндиси қандай ҳосил бўлади?
5. Нима учун сур-қўнғир тупроқларда чиринди миқдори кам? Бўз тупроқларда аксинча кўп?
6. Қишлоқ хўжалиги мақсадларида республика шароитида қайси тупроқдан энг кўп фойдаланилади?
7. Ўзбекистон ер фондида қайси тупроқ энг катта майдонни эгаллайди ва ундан қишлоқ хўжалигида қандай мақсадларда фойдаланилади?
8. Тупроқлардан тўғри фойдаланиш учун қандай тадбирларни доимий олиб бориш зарур?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -264 б.
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
7. Талипов Г.А. Ўзбекистон ер кадастри асослари. -Т.: Молия, 2007.-187 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
10. Ғаниев Т.Ғ., Комилов О.К. Деҳқончилик, тупроқшунослик ва агрохимё асослари. — Андижон, Андижон нашриёт матбаа ОАЖ, 2005. -320 б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЕР ФОНДИ

Режа:

1. *Ер фонди ҳақида тушунча*
2. *Республика Ер фонди.*
3. *Республика ер ресурслари*

Ер фонди (лот-фундус-негиз)-ягона ер фонди, барча ерларни улар кимнинг қарамоғида ва тасарруфида бўлишидан қатъи назар ўз ичига олади. Ер фонди қишлоқ хўжалиги ерлари, махсус ерлар(саноат, транспорт ва бошқа ташкилотларнинг қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларда фойдаланувчи ерлари), шаҳар ерлари, ўрмон фонди ва давлатнинг заҳира ерларидан иборат.

Ривожланган мамлакатларда ер фонди ерга эгалик қилиш характериға кўра давлатға тегишли ерлар (миллий парклар ва кўрикхоналар), турли ташкилотларға қарашли ерлар (муниципиал, черков ерлари) ва хусусий шахсларға қарашли ерларға бўлинади¹.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер давлат мулки ҳисобланади ва у ҳеч кимға хусусий мулк сифатида берилмайди. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Конституциясида алоҳида модда билан қонунийлаштириб қўйилган. Давлат муайян муддатларға ва вақтинчалик фойдаланиш учун қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган корхона ва хўжаликларға, шунингдек фуқароларға ер ажратиб беради.

Давлат ер фонди ер эгалиги ёки ердан фойдаланувчилар ҳудудидаги барча қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган (ҳайдаладиган ерлар, дарахтзор, яйлов, пичанзор, ўрмонзор, кўрик ер) ерлардан ташкил топган.

Ўзбекистон Республикасининг умумий ер фонди 44797,7 минг гектарни ташкил этади. Унинг 70 % дан зиёроқ қисми ёки 32 млн га қисмидан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида фойдаланилмоқда. Ер фондининг ўрмон хўжалиги корхоналарига 12,4 % и (5,5 млн.га), чўл-тоғ минтақасида жойлашган давлат заҳирасидаги унумдорлиги паст ерларға 10,4 % и (4,7 млн. га), саноат ва транспорт ерларига 4,1 % и (1,8 млн. га) ва аҳоли пунктлари эгаллаган ерларға 0,5 % и (0,2 млн.га) тўғри келади. 0,5 млн га ер бошқа мақсадларда фойдаланилмоқда.

Жами қишлоқ хўжалиги майдони ерлари 27987 минг гектар, шундан суғоришға яроқли ерлар 5,0 млн. гектар, суғориладиган ерлар майдони эса 4238,6 минг гектар, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг умумий майдони деярли 32 млн. гектар, экиладиган ерлар 4090,2 минг гектар, ҳайдаладиган ерлар 4474,5 минг гектардан иборат.

Республика ер фондининг асосий қисми(салкам 62 % га яқини) қишлоқ хўжалиги ерлари тоифаларига мансуб, қолган қисми эса фуқаролар ерлари, яъни томорқа(1 %), ўрмон ва тўқайзорлар(3,2 %) ҳамда қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерлардан (34,2 %) иборат. Суғориладиган ерлар жами ер ресурсларининг 9,2 % ини ташкил этади.

1-жадвал

Ер майдони ва қишлоқ хўжалиги ерларининг ердан фойдаланувчилар бўйича тақсимоти
(минг га, 1994 йил)

	Умумий ер фонди	Уларнинг салмоғи, фоиз ҳисобида	Барча тоифадаги қишлоқ хўжалиги ерлари	Шу жумладан		
				Ҳайдалади ган ерлар	Пичанзорлар	Яйловлар
Жами ер	44797,7	100,0	27987,1	4474,5	109,4	22855,6
Қишлоқ хўжалиги корхоналари ва бошқа хўжалик ерлари:	31970,0	71,4	25925,2	4458,8	107,4	20824,6

¹ Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати.-Т.: Ё=итувчи, 1990,-Б 69.

Шу жумладан:						
Дехқон (фермер) хўжалиги ерлари	82,8		76,8	32,9	0,3	42,1
Фуқаролар ерлари	571,3		477,5	382,5	-	-
Захирадаги ва ўрмон хўжалиги ерлари	10203,9	22,8	1975,3	9,0	2,0	1954,1
Бошқа тоифадаги ерлар	2623,8	5,8	86,6	6,7	-	76,9

Қишлоқ хўжалиги ерлари ичида энг катта улуш (83,5 %) ўтлоқлар ва, айниқса, яйловларга тўғри келади. Кейинги ўринларни ҳайдаладиган ерлар (14,9 %), кўп йиллик экинлар-боғ ва токзорлар (1,4 %) эгаллайди. Ўзбекистонда бўз ерлар улуши анча паст, яъни (0,2 %) га тенг. Қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ва бошқа турдаги ерларнинг улуши республика жами ер фондининг 37,3 % ини ташкил этади.

Худуди чўл ва дашт минтақаларда жойлашган вилоятларда яйловларнинг салмоғи нисбатан анча юқорилиги билан ажралиб туради. Бу кўрсаткич Навоий вилоятида жами қишлоқ хўжалиги ерларининг 98,7 % ини, Бухоро вилоятида-92,5 %, Сурхондарё вилоятида-73,8 %, Қашқадарё вилоятида-68,8 %, Самарқанд вилоятида-61,6 %, Хоразм вилоятида-59,8 %, Тошкент вилоятида-54,8 %, Қорақалпоғистон Республикасида эса 91,6 % ни ташкил этади.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг деярли 97,0 % и ҳайдаладиган ерлар ҳисобига тўғри келади. Лекин улар республика худуди бўйича нотекис тақсимланган.

Ҳайдаладиган ерларнинг энг катта майдонлари Қашқадарё (16,9 %), Жиззах (11,1 %), Самарқанд (10,9 %) вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида (10,5 %) жойлашган. Шу вақтнинг ўзида энг паст кўрсаткичлар Наманган (4,8 %), Бухоро (4,9 %), Андижон (5,0 %), Хоразм (5,2 %) ва, айниқса, Навоий (2,7 %) вилоятларига хос бўлмоқда(2-жадвалга қаранг).

Ҳайдаладиган ерларнинг энг маҳсулдор самарали қисми суғорма ерлардир.

Ўзбекистон суғорма деҳқончилиқнинг марказларидан бири ҳисобланади. Суғориладиган ерларнинг умумий майдони салкам 4,2 млн. га ни ташкил этади. Унинг асосий қисми тупроқ-сув шароити нисбатан қулай бўлган водий ва воҳаларда жойлашган. Фарғона, Зарафшон водийлари, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм воҳалари шулар жумласидандир. 1960-йиллардан бошланган кўриқ ерларни ўзлаштириш ҳисобига суғориладиган ерлар майдони икки мартадан зиёд кўпайди. Ўсиш асосан Мирзачўл, Қарши чўли, Элликқалъа массивлари ҳисобига таъминланди.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ерлари ва улардан фойдаланиш хусусиятларига
кўра тақсимланиши

Маъмурий ҳудудий бирликлар	Қишлоқ хўжалиги ерлари		Шу жумладан									
			Ҳайдаладиغان ерлар		Шундан суғориладиган ерлар		Кўп йиллик экинлар		Яйлов ва ўтлоқлар		Бўз ерлар	
	Минг га, ҳис.	100	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.
Жами	27511	100	4089	14,9	3327	12,1	382	1,4	22967	83,5	73	0,2
Қорақалпоғистон Республикаси	5348	100	430	8,1	430	8,1	13	0,2	4901	91,6	4	0,1
Андижон	260	100	204	78,5	204	78,5	30	11,5	2,5	9,6	1	0,4
Бухоро	3088	100	200	6,5	200	6,5	26	0,8	2856	92,5	6	0,2
Жиззах	1289	100	452	35,1	248	19,2	21	1,6	811	62,9	5	0,4
Қашқадарё	2253	100	665	29,5	413	18,3	37	1,6	1527	67,8	24	1,1
Навоий	10133	100	112	1,1	92	0,9	10	0,1	10004	98,7	7	0,1
Наманган	380	100	198	52,1	198	52,1	39	10,3	143	37,6	-	-
Самарқанд	1317	100	445	33,8	264	20,0	57	4,3	811	61,6	4	0,3
Сурхондарё	1244	100	289	23,2	247	19,9	35	2,8	918	73,8	2	0,2
Сирдарё	380	100	287	75,5	262	68,9	12	3,2	74	19,5	7	1,8
Тошкент	876	100	335	38,2	297	33,9	49	5,6	480	57,8	12	0,4
Фарғона	371	100	258	69,5	258	69,5	38	10,3	75	20,2	-	-
Хоразм	572	100	214	37,4	214	37,4	15	2,6	342	59,8	1	0,2

Ҳозирги кунда суғорма деҳқончилик Қорақалпоғистон Республикасида ва Қашқадарё вилоятида юқори даражада ривожланган. Қадимги суғорма деҳқончилик марказлари-Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Сурхондарё, Хоразм, Андижон, Наманган вилоятлари ўзларининг мавқеларини сақлаб қолдилар. Мирзачўлнинг ўзлаштирилган қўриқ ерлари ўрнида Сирдарё ва Жиззах вилоятлари ташкил этилди. Бугунги кунда республикадаги жами суғориладиган ерларнинг 15,4 % и мазкур вилоятларга тўғри келади.

Ўзбекистонда боғ ва токзорлар эгаллаган майдон салкам 0,4 млн. гектарга тенг. Унинг катта қисми Фарғона водийси вилоятлари ва Самарқанд (14,9 %) ва Тошкент (12,8 %) вилоятларига тўғри келади. Бинобарин, боғ ва токзорларнинг асосий қисми тоғ олди минтақаси яхши ривожланган вилоятларда жойлашган. Шунингдек тоғ олди минтақасида жойлашган ва катта қисмини адир-тоғлар эгаллаган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида ҳам боғдорчилик ва токчилик(узумчилик) яхши ривожланган. Текислик минтақасидаги вилоятларда эса (Сирдарё, Хоразм, Навоий ва бошқа вилоятларда) боғдорчилик ва узумчилик тармоғи нисбатан пасив ривожланган ва улар кичик майдонларни эгаллаган.

Ўзбекистонда кейинги йилларда уй-жой томорқа хўжалигини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Бугунги кунда мамлакат томорқа ва дала-боғ ерларининг умумий майдони салкам 0,6 млн. гектарни ташкил этади. Унинг нисбатан катта майдонлари Самарқанд, Тошкент, Қашқадарё ва Фарғона вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Ўзбекистонда юқорида қайд этиб ўтилганидек, жами ер фондининг 37,3 % и қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ҳамда бошқа турдаги ерлардан иборат. Мазкур ерларнинг жуда катта майдонлари Устюрт платоси, Қизилқум чўллари ҳамда Туркистон, Зарафшон, Ҳисор ва

Ғарбий Тяньшань тоғлари эгаллаган маъмурий-ҳудудий бўлақларга тўғри келади. Шундан, 66,6 % ёки 11103 минг гектар ер биргина Қорақалпоғистон Республикасига тўғри келади. Бундан кўринадики, ушбу республикадаги ер фондининг 70 % и қишлоқ хўжалигида фойдаланиб бўлмайдиган ерлардан, яъни Устюрт платоси ва Қизилқум чўлининг шимоли-ғарбий қисмидан иборат.

Республикада ҳайдаладиган ва суғориладиган ерларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичлари йилдан-йилга камаймоқда. 1987-1997 йилларда аҳоли жон бошига тўғри келувчи ерлар ҳажми 16,5 % га, суғориладиган ерларнинг ҳажми эса 9,0 % га қисқарди. Ана шу давр мобайнида аҳоли жон бошига нисбатан ҳайдаладиган ер 0,04 гектар га қисқариб 0,19 гектарни, қишлоқ ерларда эса 0,31 гектарни ташкил этди. Бу аҳолини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги корхоналарини эса асосий ишлаб чиқариш воситаси-ер билан таъминлаш борасида кўшимча қийинчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Ерларнинг сифати ҳам кейинги йилларда бир оз ёмонлашиб, уларнинг унумдорлиги камаймоқда.

Тупроқ унумдорлигининг энг муҳим омили-гумус билан таъминланганлик даражаси сўнгги чорак аср ичида ниҳоятда пасайиб кетди(0,4-1,0 %) ва бундай тупроқлар суғориладиган ерларнинг салкам 40 % ини эгаллайди.

Республиканинг суғориладиган ерларида юз бераётган шўрлашиш жараёни ортиб бориши ташвишланарли ҳолдир. Маълумотларга қараганда, бебаҳо бойлигимиз ҳисобланган суғориладиган ерларнинг деярли 52 % и шўрланган. Шундан 40 % га яқини ўртача ва кучли шўрланган ерлардан иборат.

Республика миқёсида ерларнинг шўрлашиш даражаси Хоразм вилоятида (100 %, шундан 25 % и ўртача ва кучли шўрланган), Қорақалпоғистон Республикасида(86 %, шундан 57 % и ўртача ва кучли) ҳамда Сирдарё вилоятида (87 % шўрланган, шундан 44 % и ўртача ва кучли шўрланган) нисбатан юқори кўрсаткичларга эга.

Андижон ва Сурхондарё вилоятларида шўр босган ерлар майдони нисбатан кам бўлса ҳам, ана шу ерлар кучли шўрланганлиги(72 ва 46 %) билан ажралиб туради. Минераллашган грунт сувлар сатҳининг баландлиги ва тупроқнинг шўрланганлиги суғориладиган ерларнинг сифатини ва унумдорлигини пасайтириб, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини кескин камайишига олиб келмоқда.

Маълумотларга кўра, пахта ҳосилдорлиги кам шўрланган ерларда 20-30 %, ўртача шўрланган ерларда-40-60 %, кучли шўрланган ерларда 80 % гача ва ундан ҳам кўпга қисқаради. Бунинг натижасида, республикада пахта ялпи ҳосили(йилига 0,5-0,6 млн. т га яқин, пахта толаси эса 170 минг т) кам тайёрланмоқда.

Тупроқ унумдорлигига сув ва шамол эрозияси ҳам салбий таъсир кўрсатади. Сув эрозияси таъсирида бўлган ҳайдаладиган ерлар Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида ҳамда Фарғона водийсида катта майдонларни эгаллайди. Республикада суғориладиган 2,1 млн. га ер шамол эрозияси таъсирига берилган. Шундан 0,65 млн. га да ана шу омилнинг таъсири анча кучли ҳисобланади. Мазкур омил таъсирида бўлган суғорма ерлар Фарғона (165 минг га), Сурхондарё (106 минг га), Қашқадарё (80 минг га) ва Бухоро (53 минг га) вилоятларида катта майдонларни эгаллайди. Шамол эрозияси таъсирида бўлган суғорма ерларнинг салмоғи Сирдарё (жами суғориладиган ерларнинг 88 %), Бухоро (78 %), Хоразм (73 %) вилоятларида ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида (71 %) юқори кўрсаткичларга эга.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ерлари ва улардан фойдаланиш хусусиятларига кўра маъмурий ҳудудий бирликлар бўйича тақсимланиши

Маъмурий ҳудудий бирликлар	Қишлоқ хўжалиги ерлари		Шу жумладан									
			Ҳайдаладиган ерлар		Шундан суғориладиган ерлар		Кўп йиллик экинлар		Яйлов ва ўтлоқлар		Бўз ерлар	
	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.	Минг га, ҳис.	%, ҳис.
Жами	27511	100	4089	100	3327	100	382	100	22967	100	73	100
Қорақалпоғистон Республикаси	5348	19,4	430	10,5	430	12,9	13	3,4	4901	21,3	4	5,5
Андижон	260	0,9	204	5,0	204	6,1	30	7,9	2,5	0,1	1	1,4
Бухоро	3088	11,2	200	4,9	200	6,0	26	6,8	2856	12,4	6	8,2
Жиззах	1289	4,7	452	11,1	248	7,5	21	5,5	811	12,4	5	6,9
Қашқадарё	2253	8,2	665	16,3	413	12,4	37	9,7	1527	6,8	24	32,9
Навоий	10133	36,8	112	2,7	92	2,8	10	2,6	10004	43,6	7	9,6
Наманган	380	1,4	198	4,8	198	6,0	39	10,2	143	0,6	-	-
Самарқанд	1317	4,8	445	10,9	264	7,9	57	14,9	811	3,5	4	5,5
Сурхондарё	1244	4,5	289	7,1	247	7,4	35	9,2	918	4,0	2	2,7
Сирдарё	380	1,4	287	7,0	262	7,9	12	3,1	74	0,3	7	9,5
Тошкент	876	3,2	335	8,2	297	8,9	49	12,8	480	2,1	12	16,4
Фарғона	371	1,4	258	6,3	258	7,8	38	10,0	75	0,3	-	-
Хоразм	572	2,1	214	5,2	214	6,4	15	3,9	342	1,5	1	0,4

Шамол ва сув эрозияси асосий қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигини 10-15 % га қисқартиришига сабаб бўлмоқда.

Ўзбекистонда 20-асрда суғориладиган ерлар майдони салкам 3 баробарга кўпайди. Агар аср бошларида суғориладиган ерлар майдони 1809,6 минг га ни ташкил этган бўлса, ҳозирга келиб уларнинг майдони 4238,6 минг га га етди. Бунга ирригация-мелиорация тадбирларига эътибор кучайтирилиши ҳисобига эришилди. Йирик сув омборлари ва каналлар барпо этилди. Қўриқ ерлар ўзлаштирилди. Республика аҳолиси сонининг ўсиш суръатлари суғориладиган ерларни кенгайтириш суръатларидан юқори бўлиб аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ерлар майдони йилдан-йилга қисқариб бормоқда. Республикада ер муносабатларига оид ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, тупроқнинг табиий унумдорлигини тиклаш, табиий муҳитни асраш ва яхшилаш, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлар асосида ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш каби масалалар Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси асосида мувофиқлаштирилиб турилади.

Таянч термин ва тушунчалар

Ер фонди, суғориладиган ерлар, ўтлоқлар, яйловлар, чўл ва дашт минтақаси, ҳайдаладиган ерлар, боғ ва тоқзорлар, уй-жой томорқа хўжалиги, тупроқ унумдорлиги, шўрлашиш, сув ва шамол эрозияси.

Мавзунинг такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ер фонди деганда нимани тушунаси?
2. Давлат ер фонди қандай ерлардан ташкил топган?
3. Нима учун қишлоқ хўжалиги ерлари ичида энг катта улуш ўтлоқларга тўғри келади?
4. Қайси вилоятларда яйловлар салмоғи юқори?
5. Ҳайдаладиган ерларнинг энг катта майдонлари қайси вилоятларга тўғри келади?
6. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги картасидан суғорма деҳқончилик марказларини аниқланг.
7. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерларнинг асосий майдонлари қайси ҳудудларга тўғри келади?
8. Тупроқ унумдорлиги нима?
9. Шўрланиш даражаси қайси вилоятларда юқори?
10. Сув ва шамол эрозияси тупроқ унумдорлигига қандай таъсир кўрсатади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -264 б.
4. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
5. Талипов Г.А. Ўзбекистон ер кадастри асослари. -Т.: Молия, 2007.-187 б.
6. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
7. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
8. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
9. Ғаниев Т.Ғ., Комилов О.К. Деҳқончилик, тупроқшунослик ва агрокимё асослари. –Андижон, Андижон нашриёт матбаа ОАЖ, 2005. -320 б
10. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ДАВЛАТ ЕР КАДАСТРИ ВА ТУПРОҚ БОНИТИРОВКАСИ

Режа:

- 1.Кадастр ҳақида умумий тушунча
- 2.Ер кадастри ва уни юритиш жараёни
- 3.Тупроқ бонитировкаси
- 4.Ерларни иқтисодий баҳолаш

Кадастр “солиққа тортиладиган ашёлар рўйхати” деган маънони англатади (*лотинча – кадитаструм – рўйхат*). Дастлаб кадастр ер солиғи манбаига оид китоб (реестр) сифатида қўлланилган бўлса, кейинчалик у давлатнинг ҳисобга олиш, баҳолаш тадбирлари тузилишини ифодаладиган бўлди.

Муайян ҳудуддаги ер ресурсларини доимий кузатиб, ернинг табиий, иқтисодий ва ҳуқуқий ҳолати тўғрисида ишончли маълумотлар тўплашга ва шу асосда ерни сифат жиҳатдан баҳо беришга *ер кадастри* дейилади. Ер кадастри ердан фойдаланишни ва фойдаланиладиган ерларни ҳисобга олади, ерларни иқтисодий жиҳатдан баҳолайди ва уларнинг қишлоқ хўжалиги учун муҳим бўлган сифат кўрсаткичларини ифодалайди. Ер кадастри ер тузиш, қишлоқ хўжалигини режалаштириш, мелиорация ва солиқларни ҳисоблашнинг илмий негизидир².

Бугунги кунда ер кадастри ернинг табиий ҳолати, хўжалик ва ҳуқуқий аҳволи тўғрисидаги узлуксиз такомиллашиб борадиган ишончли маълумотлар тизими ҳисобланади.

² Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати.-Т.:Ўқитувчи, 1990,-Б 68.

Ер кадастрининг асосий таркибий қисмларига ер участкаларига оид ҳуқуқларни рўйхатга олиш, ернинг миқдори ва сифатини баҳолаш киради.

Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланишни тартибга солиш мақсадида ер кадастри қабул қилинган.

Маълум бир давлат ва унинг маъмурий бирликларида ер ресурслари бўйича доимий равишда ўтказилиб бориладиган кузатишлар бўйича тўпланган маълумотларнинг йиғиндисига **кадастр** деб аталади. Кадастр ер, сув, қазилма бойлик, яйлов, ўрмон ва бошқалар бўйича ҳам тузилади.

Ер кадастри-ягона давлат кадастрлари тизимининг асосий таркибий қисми, ер ресурсларининг табиий, ҳўжалик, ҳудудий режими, тоифалари, сифат хусусиятлари ва қиммати, ер майдонларининг ўрни, ўлчамлари, чегараси ва майдони, уларнинг ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачилар ва мулкдорлар ўртасидаги тақсимоти тўғрисидаги маълумотлар ҳамда ҳужжатлар мажмуи.

Ер кадастрини юритиш жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

- аэрокосмик суратга олиш, топография-геодезия, картография, тупроқшунослик, агрокимё, геоботаника, гидрогеологияга оид изланиш ва тадқиқотларни ўтказиш;

- ерларни миқдор ва сифат жиҳатдан (яъни, ернинг сифатини рельеф, тупроқ турлари ва уларнинг унумдорлиги, ўсимлик қоплами, шамол ва сув эрозиясига мойиллик даражаси, озик моддалар билан таъминланиш, шўрланиш ва б. бўйича) ҳисобга олиш ва баҳолаш;

- юридик ва ижтимоий шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини давлат рўйхатига олиш;

- ерларни тақсимлаш, улардан фойдаланишни назорат қилувчи давлат хизмат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш;

- ерларнинг ҳолати, мавжудлиги ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни тузиш;

- тупроқнинг энг муҳим табиий хусусиятларини ҳисобга олиш;

- ерни иқтисодий жиҳатдан баҳолаш.

Ернинг сифати тупроқнинг муайян вақтдаги ҳолати (унумдорлиги, шамол ва сув эрозияси, шўрлашишга мойиллиги, мелиоратив ҳолати)га қараб баҳоланади. Мана шу асосда қишлоқ ҳўжалиги экинлари ва экинлар майдонидаги тегишлича ўзгаришлар йил ниҳоясидаги якуний ҳисоботларга киритиб борилади ва қатъий тартибга солиб турилади.

Ер кадастри маълумотлари асосида мамлакат ва унинг маъмурий-ҳудудий бирикмаларида қишлоқ ҳўжалиги экинлари жойлаштирилади, мулкчиликнинг турли хил шаклларида эга бўлган ҳўжаликлар фаолияти ва уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмлари, минтақаларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳолати бир-бирига яқинлаштирилади. Сарфланаётган сармоялар самарадорлиги, шунингдек корхоналарнинг иқтисодий инқирозга юз тутиши натижасида келиб чиқадиган зарарни аниқлаш кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикасида ер қонунчилигига мувофиқ Давлат ер кадастрнинг асосий вазифаси ердан оқилона ва самарали фойдаланиш, ер муносабатлари ва ер тузилишини қатъий тартибга солиш солиқ, ва тўловлар миқдорини асослаш, ҳўжаликлар фаолиятини баҳолаш ва бу маълумотларни вазирлик, ҳокимият, ташкилот, муассаса, ҳўжаликлар ва фуқороларни ер тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлаш ҳисобланади.

Давлат ер кадастри ернинг ҳуқуқий ҳолати, ерни юридик ва жисмоний шахсларга тақсимлаш, ер тоифалари ва уларнинг сифати, иқтисодий аҳамияти ва бошқа маълумотлар ҳужжатлар тизимидан таркиб топган.

Ер тузиш республикада вазирлик, ҳокимият бошқармалари ва қишлоқ ҳўжалиги корхоналари буюртмаларига кўра ўтказилади. Бунда корхоналарнинг ердан фойдаланиш, соғлом экологик муҳитни шакллантириш, табиий ва антропоген ладшафтлар ҳолатини яхшилашга қаратилган чоралар тизими қўлланилади.

Маълумки, ер кадастрининг асосий мақсади ернинг сифатини баҳолаш ҳисобланади. Ернинг муайян даврда тупроқ ҳолати (унинг тури, кўриниши, унумдорлиги), қишлоқ ҳўжалиги экин майдонлари ва экинлар таркибининг ўзгариши (шамол ва сув эрозияси, ернинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлашиши, шўрлашиши)га қараб белгиланади. Бу ўзгаришлар йиллик якуний ҳисоботларда ер балансига киритилади ва тартибга солиб борилади.

Қишлоқ хўжалиги ерларини айниқса, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашганда, ерлар эрозияга учраганда, транспорт ва алоқа йўллари ўтказилганда, саноат ва маиший-хизмат корхоналари қурилганда экин майдонларига тегишли ўзгаришлар киритилади.

Ер кадастри мамлакат бўйича ягона тизимга эга бўлиб, унда ернинг аниқ майдони ва сифати, табиий, хўжалик ва ҳудудий ҳолати тўғрисида тўлиқ маълумотлар бўлади.

Ер кадастрининг асосини тупроқ бонитировкаси ташкил этади. **Тупроқ бонитировкаси** деб ер ресурсларини сифат жиҳатдан қиёсий баҳолашга айтилади. Тупроқ бонитировкаси тупроқ ҳосилдорлигига қараб белгиланади ва одатда 100 балли шкала асосида амалга оширилади.

Ўзбекистонда бонитировка асосини пахта ҳосили ташкил этади. Пахтадан гектарига 40 ц ҳосил берадиган ерлар 100 балли бонитетга тенг деб олинади. Тупроқ бонитировкаси юқори, ўрта ва паст бонитетга бўлинади. Эрозияга учрамаган типик ва бўз тупроқлар юқори бонитет (80-100 балл), дарё дельталарида жойлашган шўрлашган, суғориладиган ўтлоқ-қайир тупроқлар ўртача бонитет (40-60 балл), кучли шўрланган, тошлоқ, тақирли, сур-қўнғир ва гилли тупроқлар паст бонитет (10-39 балл) билан баҳоланади.

Тупроқ бонитировкасида экин майдонларининг айрим ўсимликларни етиштириш учун нисбий яроқли эканлиги аниқланади. Шу асосда тупроқ қишлоқ хўжалиги гуруҳлари бўйича тақсимланади.

Бугунги кунда республика ҳудудлари бўйича ер кадастрига оид ишлар амалга оширилди ва бу ишлар такомиллаштирилиб борилмоқда. Ер кадастри маълумотлари ердан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини илмий асосда жойлаштириш ва ихтисослаштириш, ер-сув мелиорацияси, шунингдек илмий жиҳатдан асосланган ерга солиқ солиш қонуниятларини ишлаб чиқариш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ер кадастрида ерни иқтисодий баҳоси муҳим ўрин тутди. Турли ер майдонларини бирини иккинчисига нисбатан бир ёки бир неча иқтисодий кўрсаткичлар бўйича нисбий баҳолашга ерни иқтисодий баҳолаш деб аталади. Ишлаб чиқарилган иқтисодий баҳолаш усулларида кўра ҳайдаладиган ерлар, кўп йиллик боғлар, яйлов ва пичанзорлар, ўтлоқлар, кам фойдаланиладиган ва фойдаланилмайдиган ерлар, қисқаси барча қишлоқ хўжалиги ерларида юқори самара келтирувчи экинлар етиштириш бўйича умумий иқтисодий баҳолаш ишлари амалга оширилади.

Таянч термин ва тушунчалар

Кадастр, ер кадастри, тупроқ бонитировкаси, бонитет, иқтисодий баҳолаш

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Кадастр деб нимага айтилади ва у дастлаб қандай мақсадларда қўлланилган?
2. Кадастр қандай турларга бўлинади?
3. Ер кадастрининг асосий вазифаси нималардан иборат?
4. Тупроқ бонитировкаси нима?
5. Ўзбекистонда бонитировка асосини қайси экин ташкил этади?
6. Ер кадастрининг асосий мақсади нима ва у қандай ҳолатларда ўтказилади?
7. Иқтисодий баҳолаш деб нимага айтилади?
8. Ер кадастрини юритиш қандай жараёнларни ўз ичига олади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
4. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.

5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
7. Талипов Г.А. Ўзбекистон ер кадастри асослари. –Т.: Молия, 2007.-187 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
10. Хусанов Р.Х. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. ***Қишлоқ хўжалиги-иқтисодиётнинг энг қадимий ва асосий тармоқларидан бири***
2. ***Ер-қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси***
3. ***Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришига табиий ва иқтисодий жараёнларнинг таъсири***
4. ***Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш қуролидан фойдаланиш***
5. ***Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва иш даври***

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши иқтисодиётнинг моддий неъматлар яратувчи энг қадимий тармоқларидан бири. Бу тармоқда ҳам бошқа тармоқларда кузатилганидек иқтисодий қонунлар амал қилади. Шу билан бирга, ўзга тармоқларга нисбатан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши фақат унинг ўзигагина хос бўлган хусусиятлари билан бошқа тармоқлардан алоҳида ажралиб туради. Республикамизда бозор муносабатларига ўтишдан олдин мулкчиликнинг асосан икки тури-давлат (совхоз) ва кооператив-жамоа (колхоз) шакллари мавжуд бўлса, ҳозирда мулкчиликнинг турли туман шакллари пайдо бўлди ва улар тезлик билан ривожланмоқда. Қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг турли шакллари кўпайиши бозор иқтисодиёти қонунлари асосида уларда соғлом рақобат муҳитини яратади. Рақобат таъсирида бозор қишлоқ хўжалигининг сифатли маҳсулотлари билан таъминланади.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг моддий ишлаб чиқариш тармоғи сифатида бошқа тармоқлардан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси-ер ҳисобланади. Дарҳақиқат, қишлоқ хўжалигида барча ишлаб чиқариш жараёни ер билан узвий боғланган. Ерсиз, унинг иштирокисиз қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзи ҳам мавжуд бўлмайди. Ер инсоният ривожланишининг деярли барча босқичларида инсон яшаши учун энг муҳим ишлаб чиқариш воситаси бўлиб келган. Бундай ҳолат ҳозирда ҳам, келажакда ҳам сақланиб қолади. Чунки ерни бошқа ишлаб чиқариш воситаси билан алмаштириб бўлмайди. Ердан самарали фойдаланиш ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда ва иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

2. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши фақат ишлаб чиқариш ресурслари сарфи билангина чекланиб қолмасдан табиий, биологик, физик ва кимёвий хусусиятлари ҳамда тупроқ унумдорлиги билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожланади. Айниқса бу ўринда, ернинг унумдорлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Негаки тупроқдаги барча табиий биологик жараёнлар бевосита унга боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида ер биринчи навбатда меҳнат предмети сифатида қаралса-да, лекин унга инсон омили таъсирида ер ишлаб чиқариш қуроли сифатида ҳам намоён бўлади ва инсон ер орқали ўзи етиштираётган экинларнинг ҳосилига таъсир қила олади.

3. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги иқтисодий жараёнлар табиий жараёнлар билан узвий алоқадорликда ривожланади. Шу сабабли қишлоқ хўжалик қорхоналарининг фаолияти, биринчи навбатда табиий омиллар билан боғланган. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ўсимлик ва ҳайвонлар ишлаб чиқариш воситалари сифатида тупроқ унумдорлигини оширишда муҳим роль ўйнайдилар. Бундан кўринадики, ўсимлик ва ҳайвонлар тупроқ унумдорлигини, тупроқ унумдорлиги эса қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини ошишига олиб келади. Демак ерларга ишлов беришда мана шу омил ҳам ҳисобга олиниши зарур. Чунки ерга нотўғри

ишлов берилса, ўсимлик ва ҳайвонот олами кескин камайиб кетиб, тупроқдаги биологик жараёнлар бузилади. Натижада ер кучсизланиб, ориқланиб қолади.

4. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнининг яна бир ўзига хос хусусияти ишлаб чиқариш қуролларида фойдаланишда кўзга ташланади. Маълумки, саноат ишлаб чиқариши қуроллари одатда муқим ҳолатда, яъни турғун, кўзгалмас ҳолатда фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигида барча ишлаб чиқариш қуроллари (машина, трактор, комбайн ва бошқалар) эркин (кўчиб) ҳаракат қилади. Яна бир жиҳати шундаки, дала ишларининг аксарияти битта трактор ёрдамида бажарилади. Бу тракторга мавсумга мос тиркамалар осиб қўйилади ва улар йилда фақат бир мартагина ишлатилади. Ишлаб чиқариш қуролларида экстенсив фойдаланиш ёқилғи ресурсларининг кўп сарфланишига, бу эса ўз навбатида қишлоқ хўжалиги самарадорлигининг асосий кўрсаткичларига салбий таъсирини кўрсатади.

5. Қишлоқ хўжалигининг яна бир хусусияти шундан иборатки, ишлаб чиқариш жараёни мамлакат миқёсида табиий-иқлимий шароити, сув ресурслари билан таъминланиш даражаси турлича бўлган жуда катта майдонларда, очиқ ҳавода амалга оширилади. Республика минтақаларида табиий шароитга боғлиқ ҳолда тупроқ унумдорлигининг ҳар хил бўлиши, иқлим, сув ва бошқа омиллар таъсирида бир хил ҳаражат эвазига турли миқдордаги маҳсулотлар етиштирилади. Шунинг учун минтақаларда ишлаб чиқариш таннархи нисбатан арзон, товар таннархи нисбатан юқорироқ бўлган маҳсулотлар етиштиришга ихтисослаштириш зарур.

6. Қишлоқ хўжалигининг яна бир ўзига хос хусусиятларидан бири, қишлоқ хўжалигида барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳам товар маҳсулоти бўла олмайди. Сабзавот, полиз, боғдорчилик, узум, гўшт, сут, тухум ва бошқа маҳсулотлар ҳосили тўлиқ йиғиштириб олинмасдан туриб, қисман аҳоли томонидан истеъмол қилинади. Яна бир жиҳати шундаки ишлаб чиқарилган маҳсулот кейинги ишлаб чиқариш жараёнида ҳам бевосита қатнашади. Масалан, буғдой, маккажўхори, картошка ва бошқа маҳсулотларнинг маълум бир қисми уруғлик учун олиб қўйилади. Улардан ҳам маълум муддатда фойдаланиш шарт. Агар бу муддатда фойдаланилмаса, ўз хусусиятларини йўқатади. Кейинги йилларда фойдаланишга тавсия этилмайди.

7. Навбатдаги хусусияти қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва иш даври бир-бири билан устма-уст тушмайди ва узилиш пайдо бўлади. Бу ерда ишлаб чиқариш даври антропоген ва табиий омиллар таъсирида бараётган жараённи ҳам ўз ичига олади. Бундай номуносивлик деҳқончилик йўналишлари (кузги ва баҳорги донли экинлар етиштириш)да кўзга ташланади. Мазкур жараёнлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини мавсумийликка олиб келади. Мавсумийлик эса ўз навбатида қишлоқ хўжалигини ташкил этилиши ва иқтисодиётига ҳам таъсир этади. Меҳнат ресурслари, трактор, асбоб-ускуналар ва улардан фойдаланишда ҳам мавсум мобайнида самарали фойдаланишни тақазо этади.

8. Қишлоқ хўжалигида асосий маҳсулот етиштирувчи тармоқга қўшимча тарзда ёрдамчи тармоқлар ҳам бириктирилади. Бундай қилинганда ердан, ишчи кучидан ва ишлаб чиқариш воситаларидан самарали фойдаланилади. Кўплаб хўжаликлар асосий тармоқ-пахтачилик билан бирга ёрдамчи тармоқ-пиллачиликни ҳам худди шундай йўл билан тараққий эттириб келяптилар.

9. Саноатда фаолият юритаётган ишчи-ходимлардан фарқ қилиб қишлоқ хўжалиги ишчи-ходими доимий ўзгармас иш жойига эга эмас. Саноат ишчисига битта дастгоҳ доимий бириктирилса, қишлоқ хўжалигида эса иш жойлари мавсум давомида ўзгартирилиб борилади. Айримлари ҳаттоки, бир марта ишлатилади, холос. Масалан, ҳосил йиғиштириб олинadиган даврда ишлатиладиган комбайнлар, пахта териш машиналари, кўсак чивиш машиналари ёки чигит экиш сеялкалари ва ҳ.к. Демак, механизатор бир мавсумда камида уч-тўрт марта ўз ихтисослигини ўзгартиришига тўғри келар экан.

Таянч термин ва тушунчалар

Моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, мулкчилик шакллари, ер, тупроқнинг табиий, биологик ва кимёвий хусусиятлари, тупроқ унумдорлиги, ишлаб чиқариш қуроллари, товар маҳсулоти, қишлоқ хўжалигида мавсумийлик, асосий ва ёрдамчи тармоқлар.

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ҳозирги кунда мулкчиликнинг қандай шакллари мавжуд?
2. Нима учун мустақиллик йилларида мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлди?
3. Нима сабабдан қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади?
4. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига табиий ва иқтисодий жараёнлар қандай таъсир кўрсатади?
5. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш қурулларида қандай фойдаланилади?
6. Қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар етиштиришга ихтисослаштиришда қайси омиллар ҳисобга олиниши зарур?
7. Нима учун қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар товар маҳсулоти бўла олмайди?
8. Қишлоқ хўжалигида асосий ва қўшимча тармоқ деганда қайси тармоқлар тушунилади?
9. Саноат ва қишлоқ хўжалиги ишчи-ходимлари ўртасида қандай тафовутлар мавжуд?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. - 455 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
4. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
5. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2000.
6. Талипов Г.А. Ўзбекистон ер кадастри асослари. –Т.: Молия, 2007.-187 б.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
8. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2004.
9. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
10. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИХТИСОСЛАШУВИ

Режа:

1. *Меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув*
2. *Ихтисослашув ва иқтисодий қонуниятлар*
3. *Ички ва халқаро ихтисослашув*
4. *Тор ва комплекс ихтисослашув*

Муайян маҳсулот ишлаб чиқаришга мослашиш жараёнига **ихтисослашув** дейилади. Хўжалик ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар тури қанча кам бўлса, унинг ихтисослашув даражаси шунча юқори бўлади. Меҳнат тақсимотининг чуқурлашиши ихтисослашиш даражасининг ошишига олиб келади.

Қишлоқ хўжалигидаги ўзига хос хусусиятлар ихтисослашувда ҳам намоён бўлади. Унда табиий, иқтисодий шарт-шароитлар, ишлаб чиқаришдаги мавсумийлик, қишлоқ хўжалигининг жуда катта ҳудудларда тарқалиши, айланма маблағларнинг айланиш тезлиги, чиқиндисиз технологияга ўтиш ва бошқа омиллар ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқаришнинг энг асосий ва қўшимча тармоқларини шакллантиришда уларни яхлит ҳолда олиш, кам меҳнат ва маблағ сарф қилган ҳолда кўпроқ товар маҳсулоти яратиш пировард мақсад ҳисобланади.

Меҳнат тақсимоти таъсирида ишлаб чиқариш ихтисослашуви вужудга келади. Қишлоқ хўжалиги корхонасининг бир турдаги товар аҳамиятига эга бўлган маҳсулот (пахта, дон, қанд

лавлаги, гўшт, сут, тери, жун, тухум ва бошқалар) ишлаб чиқариши бўйича иштирокига **ихтисослашув** дейилади.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодий қонунлар, жумладан бозор иқтисодиёти, режали иқтисодиёт ва бошқа иқтисодий қонуниятлар асосида ривожланиб боради.

Қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви маҳсулотлар миқдори ва сифатининг ортиши, ер, сув, иқлим, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш, фан-техниканинг энг сўнгги ютуқларини, энг замонавий техника ва технологияларни ҳамда илғор хўжаликлар тажрибаларни амалиётда қўллаш натижасида иқтисодий самарадорликни юқори бўлишига, меҳнат унумдорлигининг ортишига олиб келади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари мулкчиликнинг турли шаклларида қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан ер, сув, иқлим ва табиий шароити хилма-хил бўлган улкан минтақаларда етиштирилади. Меҳнат тақсимоти мана шу ҳудудларда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланганлик даражасини ўзида акс эттиради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти бу корхонанинг ижтимоий меҳнат тақсимотидаги ўрни ва мавқеини белгилаб берувчи муайян турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қаратилади. АСМ корхоналари бир бутун ишлаб чиқариш тармоғига эга бўлиб, ушбу ишлаб чиқариш тармоқлари қишлоқ хўжалиги корхонасининг бир ёки ундан кўп бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашувидан, мавжуд ишлаб чиқариш техника ва технологияси, асосий ва айланма маблағларининг катта-кичиклиги, ишчи кучларининг сони ва малакаси билан фарқ қилади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари иқтисодий аҳамиятига кўра бош (асосий), қўшимча ва ёрдамчи турларга бўлинади.

Бош ёки етакчи тармоқлар товар маҳсулотларини яратишда асосий ўринни эгаллайди ва улар хўжаликнинг ихтисослашувини белгилаб беради. Асосий тармоқлар комплекс ихтисослашган хўжаликларда битта бўлади.

Қўшимча тармоқлар ҳам товар тармоқлари туркумига киради. Улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сонини кўпайтириш учун табиий-иқлимий ва меҳнат ресурсларидан, ишлаб чиқариш воситаларидан, техникадан унумли фойдаланиш, ишлаб чиқаришдаги мавсумийликни юмшатишга олиб келади.

Ёрдамчи тармоқлар гарчи ўзлари қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмасаларда, улар асосий ва қўшимча тармоқларда ишлаб чиқариш жараёнининг бир маромда кечишини таъминлаши, етакчи ва қўшимча тармоқларда яратилаётган маҳсулотларнинг товар хусусиятларини янада ошириш учун ёрдам кўрсатишлари талаб этилади.

Юқорида кўрсатилган уч тармоқ (асосий, қўшимча ва ёрдамчи) ҳудуднинг табиий-иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда мамлакат ва хўжаликнинг ички эҳтиёжларини тўлароқ қондириши ва бутун ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини кўпроқ таъминлашга имкон берадиган даражада бир-бири билан узвий алоқадорликда ривожлантиришга эришиш зарур. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини ихтисослаштирилаётганда қуйидаги қонуниятлар ҳисобга олинади:

1. Товар маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича иложи борича кам меҳнат ва кам маблағ сарфлаб, мумкин қадар кўп миқдорда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга эришиш;

2. Йил давомида ер, сув, иқлим, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали ва бир текис фойдаланиш;

3. Фан-техниканинг энг сўнгги ютуқларидан, илғор тажрибаларидан ва техникадан, ишлаб чиқаришнинг бошқа воситаларидан юқори самарадорликда фойдаланиш;

4. Айланма маблағларнинг оборотини ошириш;

5. Қишлоқ хўжалигининг иккиламчи маҳсулотлари ва чиқиндилари (ғўзапоя, сомон, гўнг) дан кенгроқ фойдаланиш;

6. Қишлоқ хўжалигини юқори даражада механизациялаш ва электрлаштириш.

Республика хўжаликларида ишлаб чиқаришнинг қуйидаги типлари кўп тарқалган:

1. Пахтачилик;
2. Ғаллачилик-чорвачилик;
3. Боғдорчилик (қоракўлчилик);
4. Боғдорчилик-сабзавотчилик;

5. Шоличилик;
6. Боғдорчилик-узумчилик;
7. Сабзавотчилик;
8. Паррандачилик;
9. Шаҳар атрофи хўжалиги (сабзавот-сут етиштириш).

Мазкур ишлаб чиқариш типлари интенсивлашиш даражаси ва ер майдони бирлигидан олинадиган маҳсулот бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади. Бундан кўринадики, уларнинг ихтисослашув даражаси ҳам турлича бўлади.

Қишлоқ хўжалигида ихтисослашувнинг тор ва комплекс вариантлари (турлари) дан ташқари, ички (микро), минтақавий (мезо) ва ташқи (халқаро-макро) ихтисослашув турлари ҳам ажратилади.

Ички ихтисослашув-хўжалик ва унинг бўлинмалари (бўлимлар, фермалар, фермер хўжаликлар, оилавий пудратчилар ва бошқалар) ўртасида ташкил этилган меҳнат тақсимооти. Улар муайян турдаги маҳсулот ишлаб чиқаради. Масалан, чорвачилик фермасидаги биринчи бўлим сут, иккинчи бўлим гўшт етиштиради.

Қишлоқ хўжалиги ихтисослашувининг шаклларида бири минтақалар (вилоят, туман) бўйича ихтисослашувдир. Ўзбекистон Республикасида минтақавий ихтисослашувга қуйидагилар мисол бўла олади. Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти-шоли, Самарқанд вилояти майиз, Қашқардарё вилояти-дон, Сурхондарё вилояти субтропик мевалар, Фарғона вилояти бодринг, ўрик ва анор, Хоразм, Жиззах ва Сирдарё вилоятлари қовун-тарвуз етиштиришга ихтисослашган.

Қишлоқ хўжалиги ихтисослашувининг шаклларида яна бири халқаро ихтисослашувдир.

Қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқаришининг ривожланиши халқаро меҳнат тақсимоотини келтириб чиқарди. Халқаро меҳнат тақсимооти ҳар бир мамлакатнинг ишлаб чиқариш имкониятлари ва иқтисодий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда товар ишлаб чиқаришини йўлга қўяди.

Ихтисослашув мамлакат, вилоят, туманларнинг айнан хўжаликнинг қайси тармоғи ва қандай маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан машғул (банд) эканлигини ўзида акс эттиради. Демак, ихтисослашув орқали ҳудудларда қишлоқ хўжалигида қайси тармоқнинг ривожланганлиги ва устун (етақчи) эканлигини, қайси турдаги маҳсулотлар билан иштирок этаётганлигини аниқлаб олиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида ихтисослашув муҳим аҳамиятга эга. Ихтисослашув қуйидаги афзалликларга эга:

- молиявий ва моддий ресурсларни умумлаштириш ва сафарбар қилиш асосида иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан кўпроқ даромад келтирадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади;

- ишлаб чиқариш жараёни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш йўли билан такомиллашиб боради ва ривожланишнинг индустриал тараққиёт йўлига ўталади;

- ишлаб чиқариш маданияти ўсади, меҳнат илмий асосда ташкил этилади, кадрлар малакасини оширишга қулай шарт-шароитлар яратилади;

- фан-техника тараққиёти таъсирида қишлоқ хўжалигида касб-ҳунарлар таркиби ўзгариб боради. Қишлоқ хўжалиги учун мутлақ янги бўлган касблар (оператор, инженер ва бошқалар) вужудга келади;

- ақлий ва малакали жисмоний меҳнат салмоғи ортиб боради.

Бу афзалликлар таъсирида ихтисослашувнинг асосий мақсади-меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий самарадорликнинг ортишига эришилади.

Булардан ташқари, қишлоқ хўжалиги ихтисослаштирилганда биринчидан меҳнат ресурсларидан, иккинчидан техникадан, учинчидан раҳбарлик штатларидан фойдаланилади, тўртинчидан таннархи нисбатан арзон маҳсулот етиштирилади.

Жаҳонда бир қатор мамлакатлар ана шундай **тор ихтисослашувга** мослашган. Жумладан, Нидерландия, Дания, Германиядаги маълум бир хўжаликлар йирик шохли қорамолчиликка, яъни сут ва гўшт етиштиришга, айримлари (Франция) пишлоқ, айримлари эса ем-хашак етиштиришга мослашган. Бу тор ихтисослаштириш узоқ муддатга режалаштирилган.

Қишлоқ хўжалиги ихтисослашувининг иккинчи варианты **комплекс ихтисослашувдир**. Комплекс ихтисослашувда бир қанча тармоқлар бир вақтда параллел ривожлантирилади. Бундай

шароитда маълум бир ҳудуд еридан, меҳнат ресурсларидан, хўжаликнинг иқтисодий қувватидан тўла фойдаланишда шу усул қўл келади.

Фақат бир экин экиш билан шуғулланган мамлакатларда монокультура (яккаҳокимлиқ) келиб чиқади.

Таянч термин ва тушунчалар

Ихтисослашув, меҳнат тақсимоти, қишлоқ хўжалиги тармоқлари, асосий тармоқлар, ёрдамчи тармоқлар, ички ихтисослашув, комплекс ихтисослашув

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ихтисослашув деб нимага айтилади?
2. Қишлоқ хўжалигида хўжаликларнинг ихтисослаштиришдан асосий мақсад нима?
3. Меҳнат тақсимоти нима?
4. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари иқтисодий аҳамиятига кўра қандай турларга бўлинади?
5. Ихтисослашувда қайси қонуниятлар ҳисобга олинади?
6. Нима учун ихтисослашув даражаси турлича бўлади?
7. Ихтисослашувнинг қандай турларини биласиз?
8. Ихтисослашув нималарни ўзида акс эттиради?
9. Ихтисослашув қандай афзалликларга эга?
10. Нима учун Ўзбекистон халқаро миқёсда пахтачиликка ихтисослашган?
11. Тор ва комплекс ихтисослашган мамлакатларга мисоллар келтиринг.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
4. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. - 455 б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2000.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
8. Қаямов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: Университет. 2004.
9. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
10. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Режа:

1. *Меҳнат, меҳнат ресурслари ва ишчи кучи тушунчалари*
2. *Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан мавсумий ва самарали фойдаланиш*
3. *Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари ва меҳнат бозори*
4. *Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги*

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳал қилувчи ролни инсон меҳнати ўйнайди. Ишлаб чиқариш кучларининг негизини меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган кишилар ташкил этади.

Меҳнат деганда инсоннинг моддий ва номоддий неъматлар яратиш мақсадида амалга оширган фаолияти тушунилади. Инсон иш жараёнида табиат компонентларини ўз эҳтиёжи асосида ўзгартиради. Инсон ўз меҳнати билан табиатга қанчалик кўп таъсир кўрсатса ҳуқуқонлиги ҳам шунчалик юқори бўлади.

Уильямс Петти таъкидлаганидек, ҳар қандай бойликнинг отаси меҳнат, онаси эса ердир. Меҳнат инсон ва кишилик жамияти фаолияти учун табиий зарурият ҳисобланади. Инсон ишлаб чиқариш воситалари орқали истеъмол қийматига эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида эътироф этиб ўтилганидек, фуқаролар меҳнат қилиш ҳуқуқига эга бўлиб, қизиқиши, маълумоти ва қобилиятига мос ҳолда, иш ҳақи тўланадиган иш билан таъминланиш ҳуқуқига эга.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат қуйидаги хусусиятларга эга:

- қишлоқ хўжалиги, айниқса деҳқончиликда меҳнатнинг мавсумийлиги;
- ишчи томонидан бир нечта меҳнат функцияларининг бажарилиши;
- меҳнат жараёни жамоа-жамоа бўлиб амалга оширилиши;
- ишчининг жамоа меҳнатидан ташқари, ўз шахсий уй-томорқа хўжалигида ҳам меҳнат қилиши;
- сарфланаётган меҳнатнинг иқтисодий самарадорлиги табиий шароитга бевосита боғлиқлиги;
- меҳнат унумдорлиги табиий шароитдан ташқари тупроқ унумдорлигига, ўсимликларнинг ўсиши ва ҳайвонларнинг биологик ривожланишига боғлиқлиги;
- қишлоқ хўжалигида маҳсулот яратиш узоқ муддат талаб этиши.

Фан-техника тараққиёти барча соҳаларга, шу жумладан қишлоқ хўжалиги меҳнат жараёнига икки хил таъсир кўрсатмоқда. Биринчидан, замонавий техника ва технологияларнинг жорий этилиши, меҳнатнинг катта қисми техникага юкланиши натижасида қўл меҳнати секин-аста камайиб боради. Бундан кўринадики, қишлоқ хўжалигида банд меҳнат ресурслари сони қисқариб боради. Иккинчидан, фан-техника тараққиёти таъсирида ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиш билан бирга, бу жараёнда иштирок этаётган меҳнат ресурсларининг сифат кўрсаткичлари такомиллашишини, яъни касб малакасини ошириш, билим доирасини кенгайтириш, тадбиркорлик ва маркетинг соҳаларини пухта эгаллашни талаб этади.

Иқтисодий география ва иқтисодиётда меҳнат ресурслари, ишчи кучи тушунчаларининг мазмуни ва моҳияти ҳақида турлича таърифлар мавжуд.

Меҳнат ресурсларининг шаклланиши бевосита аҳолига боғлиқ. Аҳоли меҳнат ресурслари, ишчи кучининг асосий табиий негизи ҳисобланади.

Меҳнат ресурслари деб жисмонан ва ақлан баркамол, зарурий билим ва тажрибага эга бўлган ёки уларни эгаллашга қодир меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолига айтилади.

Меҳнат ресурслари қуйидаги уч гуруҳдан таркиб топган:

1. 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар ва 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар;
2. 16 ёшгача бўлган болалар ва ўсмирлар;
3. 60 (55) ёшдан юқори ёшдаги нафақахўрлар.

Меҳнат ресурсларини асосини биринчи гуруҳдаги, яъни 16 ёшдан 60 (55) ёшгача бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли ташкил этади.

Меҳнат ресурсларини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$M_p = \check{Y} + MЛ\check{E}MЛA + H$$

Бу ерда:

M_p -меҳнат ресурслари;

$\check{Y}$ -болалар ва ўсмирлар;

$MЛ\check{E}MЛA$ -меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли;

H -нафақа ёшидаги нафақахўрлар.

Меҳнат ресурслари сафига айрим сабабларга кўра ишлаб чиқаришда иштирок этаётган болалар ва ўсмирлар ҳамда нафақахўрлар ҳам киритилади.

Ўзбекистон аҳолисининг 63,9 % и қишлоқ аҳоли пунктларида яшайди. Қишлоқ хўжалигида 6,5 млн. меҳнат ресурслари банд. Уларнинг сони тезлик билан ўсиб бормоқда. Бу эса янги ишчи ўринларини ташкил этиш заруратини келтириб чиқаради.

Келажакда қишлоқ хўжалигидаги туб ислохотлар ва интенсив ривожланиш натижасида қишлоқ хўжалигида банд меҳнат ресурслари сони кескин камаяди. Малакасиз ишчи кучи ўрнини малакали мутахассислар эгаллаб боради.

Бозор иқтисодиётининг асосий қонуниятларидан бири шундаки, ишчи кучи товар ҳисобланади, у шахсан эркин ва ўз иш кучига мустақил эгалик қилиш имкониятига эгадир.

Меҳнат ресурслари ва ишчи кучи тушунчалари ўртасида бир қатор фарқлар мавжуд. Меҳнат ресурслари тушунчаси бир бутун ҳолда қабул қилинадиган ижтимоий хўжаликка алоқадор бўлиб, уни алоҳида тармоқ ёки корхона учун қўллаб бўлмайди. Меҳнат ресурслари ишчи кучига айланганда, ишчи кучининг сифат белгиларини ўзига сингдиради. Ишчи кучи меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқаришда банд бўлган қисми, меҳнат ресурслари эса жамият ишчи кучининг пойдевори ва манбаидир. Меҳнат ресурслари аҳоли-хўжалик тизими билан ўзаро алоқадорлиги натижасида ишчи кучи шаклланади. Меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш билан ишчи кучи орқали боғланган.

Агросекторда меҳнат ресурсларидан фойдаланишда ўзига хос хусусиятлар мавжуддир. Бу хусусиятлар ишлаб чиқариш типига, интенсивлик даражасига, тор ёки комплексласлашувига, жойнинг табиий шароитига, иқтисодий ва бошқа омилларга боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида иш вақти ишлаб чиқариш даври билан устма-уст тушмайди. Қишлоқ хўжалигида яратилаётган маҳсулот, яъни экинлар вегетацияси қисқа ёки узоқ давом этиши, биологик жараёнларни ўтказиши керак. Бу даврда меҳнат ресурсларига бўлган талаб айрим ҳолатларда кескин ортиши ва айрим ҳолатларда эса аксинча умуман, талаб бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу эса меҳнат ресурсларидан мавсумий фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан мавсумий фойдаланиш даврида аграр ишлаб чиқариш жараёнига жуда кўплаб ишчи кучини жалб этилиши мумкин. Бундай ҳолат куз фаслида деҳқончилик маҳсулотларини, айниқса пахта ҳосилини йиғиштириб олишда яққол кўзга ташланади.

Баъзи ҳолатларда эса ортиқча ишчи кучининг пайдо бўлишига олиб келади. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларининг киш мавсумидаги мажбурий меҳнат таътили бунга мисол бўла олади.

Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш учун қишлоқ аҳоли пунктларига саноат корхоналарини, хизмат кўрсатиш муассасаларини олиб кириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, миллий ҳунармандчиликни ривожлантириш зарур. Қўшимча ва ёрдамчи тармоқларни ташкил этиш ҳам меҳнат ресурсларидан мавсумий фойдаланишни меъёردа (мўътадил) ушлаб туриш имконини беради. Шунингдек, иқтисодий районлар, вилоятлар ўртасида меҳнат ресурсларининг қайта тақсимланишини яхшилаш ҳам қишлоқ хўжалигида ишчи кучидан оқилона фойдаланишга хизмат қилади.

Истиқболда меҳнат бозорининг ҳолатини, демографик кўрсаткичларни комплекс таҳлил этиш ва бу асосда муайян ҳулосаларга келинади. Қишлоқ хўжалигига кириб келаётган иқтисодий фаол аҳолининг бандлик даражаси келгуси ўн йилликдаги ҳолати ҳисобга олинади.

Бугунги кунда аграр секторда туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Ер ўзининг ҳақиқий эгаларига топширилмоқда. Қишлоқ хўжалигида аҳолининг жуда катта қатлами меҳнат қилса-да, лекин уларнинг маълумоти, мутахассислиги, сифат кўрсаткичлари ва қишлоқ хўжалигида тадбиркорлиги замон талабларидан бир оз паст. Иқтисодиёт, молия ва ҳуқуқ, менежмент соҳаларида оқсоқликлар мавжуд.

Қишлоқ хўжалигида энг долзарб масала меҳнат унумдорлигини оширишдир. Меҳнат унумдорлиги ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлигини тавсифлайди ва у иш вақти билан яратилган маҳсулот ўртасидаги нисбат орқали аниқланади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, уларни қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳ. Тармоқнинг моддий-техник таъминот даражаси, фан техника ютуқлари ва уларни тармоқда қўллаш; минтақаларнинг табиий-иқлим шароити, тупроқ унумдорлиги, сув ресурслари билан таъминланиш даражаси ва бошқалар. Бу омиллар қишлоқ хўжалигига нисбатан

объектив характерга эга бўлиб, қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигига катта таъсир кўрсатади.

Иккинчи гуруҳ. Бу омилларга агросекторда энг янги, илғор техника ва технологияларни жорий этиш ва улардан максимум фойдаланиш; меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашни такомиллаштириш; экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш киради.

Шунингдек, меҳнат унумдорлигини оширишда ишлаб чиқаришни жойлаштириш, ихтисослашув ва концентрация омиллари ҳам катта таъсир кўрсатади.

Таянч термин ва тушунчалар

Меҳнат, меҳнат ресурслари, ишчи кучи, меҳнат бозори, меҳнат унумдорлиги, меҳнат ресурсларидан мавсумий ва самарали фойдаланиш

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида меҳнат қандай хусусиятларга эга?
2. Фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалиги меҳнат жараёнига қандай таъсир кўрсатади?
3. Меҳнат ресурслари деб қимларга айтилади?
4. Республика қишлоқ хўжалигида қанча киши банд?
5. Меҳнат ресурслари ва ишчи кучи ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
6. Қишлоқ хўжалигида нега меҳнат ресурсларига бўлган талаб айрим вақтларда кескин ортади, ва аксинча, айрим вақтларда камаяди?
7. Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш учун қандай ишларни амалга ошириш лозим?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. -Т.: Меҳнат, 2004. -672 б.
2. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
3. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
4. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
5. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Набиев Э., Қаюмов А.А.Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т.:Академия, Университет, 2000.-88 б.
8. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2000.
9. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
10. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2004.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
12. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ЎҒИТ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Режа:

1. *Ўғит.*
2. *Органик ўғит.*
3. *Минерал ўғит.*
4. *Микро ва бактериял ўғитлар.*

5. Яшил ўтлар.

Ўғитларнинг аҳамияти. Тупроқлардаги озиқ моддаларни ҳаракатга келтирадиган ва ўсимликларнинг ўсиши учун таркибида озуқа элементлари бўлган моддаларга **ўғит** деб аталади. Ўғит таркибида озиқ элементлардан ташқари тупроқ таркиби, биологик ва кимёвий хусусиятларини яхшилашга хизмат қиладиган бактериал препаратлар ҳам тушунилади.

Ўғитлар қишлоқ хўжалида муҳим ўрин тутди. Тупроқлар унумдорлигининг ортиши ўғитларга боғлиқ. Ўғитлар тупроққа солинганда ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига, пировард натижа, ҳосилдорликнинг ортишига ижобий таъсир кўрсатади, маҳсулот сифатини яхшилайди. Қишлоқ хўжалиги экинларининг бегона ўтларга қарши курашиши ортиб, турли касаллик ва зараркунандаларга нисбатан чидамли бўлишига ҳамда соғлом ва бақувват ўсишига ёрдам беради.

Қишлоқ хўжалиги экинлари минерал ўғитлар билан озиқлантирилганда қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили ортади, уларнинг озиқ-овқат ва ем-ҳашак хусусиятлари яхшиланади.

Инсонлар томонидан солинган ўғитлар ўсимликлар учун ижобий озиқланиш балансини яратади.

Азотли ўғитлар далаларга солинганда буғдой дони таркибидаги протеин миқдори ортади. Калий ва бор элементлари қанд лавлагининг илдиз мевасида шакар моддасининг кўп миқдорда тўпланишига олиб келади.

Ем-ҳашак экинлари таркибида кальций моддасининг етишмаслиги чорва молларини рахит касаллигига, кобальт элементининг етишмаслиги эса айрим юкумли касалликларнинг кўпайишига сабабчи бўлади.

Деҳқончиликда минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий моддаларнинг кенг миқёсда қўлланилиши қишлоқ хўжалиги экинларининг самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Ўғит-Ўрта Осиё суғорма деҳқончилиги шароитида қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилини оширишнинг асосий воситалардани биридир. Минерал ўғитлардан оқилона ва самарали фойдаланиш натижасида экинлар ҳосилдорлиги ортади. Масалан бир килограмм азот ҳисобига гектаридан қўшимча ўртача 15-23 кг пахта, 15-20 кг буғдой, 30 кг мева-резаворлар, 30-40 кг картошка ва 40-50 кг сабзавот экинлари олиш мумкин.

Ўғитлар классификацияси. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ўғитлар кимёвий таркибига кўра уч гуруҳга-органик, минерал ва бактериал ўғитларга бўлинади. Ўғитлар яна шунингдек, ишлаб чиқариш усулига кўра саноат ва маҳаллий турларга ҳам ажратилади. Минерал ўғитлар асосан кимё заводларида, табиий ҳом ашё асосида ва кенг миқёсда ишлаб чиқарилади. Улар ичида фақатгина карбамид органик ўғит (мочевина) ҳисобланади.

Ўғитлар уч хил бўлади:

1. Органик;
2. Минерал;
3. Бактериал.

Органик ўғитлар

Органик ёки маҳаллий ўғитларга биринчи навбатда чорва моллари ва паррандалари гўнглари, ипак курти гумбаклари, торф, шарбат, ҳар хил компостлар, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, саноат ва шаҳар хўжалиги коммунал чиқиндилари ҳамда кўкат ўғитлар, шунингдек, сидератлар, яъни ўғит учун махсус ўстирилиб, ҳайдаб юбориладиган ўсимликлар (ёввойи нўхат, кузги бошоқли ўсимликлар ва бошқалар) киради. Бу ўғитлар таркибида озиқ минерал элементлар(азот, фосфор, калий, микроэлементлар ва б.) ҳамда органик моддалар бўлади. Органик ўғитлар тупроқ хоссаларини яхшилайди. Бу ўғитлар солинганда оғир соз тупроқлар ғоваклиги ортади, зичлиги камаяди, сув ва ҳаво тез алмашинадиган бўлиб, ишлов бериш осонлашади,

Гўнг-органик ўғит бўлиб, унинг таркибида ўсимликлар учун ниҳоятда зарур бўлган азот, фосфор, калий ва бошқа озиқ моддалар бўлади.

Гўнг 3-4 ой давомида махсус қазиб тайёрланган чуқурларда, хандак ва уюмларда сақланиб, чиритилади. Гўнг чириган ҳолда текисланган ҳамда органик ўғитларга жуда муҳтож бўлган кам

кувват(кам унум) ерларга шудгорлашдан олдин тупроқ юза қатламига гектарига ўртача 10-15 т ҳисобида солинади.

Одатда, гўнг молхонадан 50 м узоқликда жойлашган махсус чуқурликларда сақланади. Чорва молларининг сонига қараб гўнг сақланадиган чуқурликлар турли хил катталикида тайёрланади. Масалан, 100 бош қорамолга эга бўлган хўжаликларда хандакларнинг узунлиги 21 м, эни 9 м ва чуқурлиги 1 м ўлчамга тенг қилиб тайёрланади. Гўнг уюмининг баландлиги 2 м гача бўлиши мақсадга мувофиқ. Бундай баландликдаги уюмда гўнг яхши сақланади ва сифати ҳам яхши бўлади. Гўнг уюмлари усти 10-15 см қалинликда юпқа тупроқ билан қўмиб қўйилади.

Минерал ўғитлардан кенг миқёсда фойдаланилаётган ҳозирги даврда органик ўғитларга эътибор сусаймаслиги зарур. Органик ўғитлар кимёвий таркибига кўра мураккаб ўғитларга ўхшайди. Уларнинг таркибида азот, фосфор, калийдан ташқари ўсимликлар учун керакли микроэлементлар ҳам бўлади. Органик ўғитлар тупроқ хоссаларини яхшилашди. Тупроқда сув ва ҳавонинг ўтказувчанлик қобилятини оширади. Ерни юмшатиб, унга ишлов беришни осонлаштиради.

Яшил ўтлар. Яшил ўғит деганда дуккакли ва дуккакли бўлмаган ўсимликлар кўк массасининг махсус ўстирилиб, ҳосили йиғиштириб олинмасдан тупроққа қўшиб ҳайдаб юборилиши тушунилади. Яшил ўғитларни ҳайдаб юбориш тупроқда органик моддаларнинг кўпайишига ва унинг унумдорлигини ошишига олиб келади. Айниқса, гўнг етишмайдиган хўжаликларда яшил ўғитлар тупроқни органик моддалар билан бойитишнинг қудратли воситаларидан бири ҳисобланади. Тажрибалар шуни кўрсатадики, яшил ўтлар(биомасса) ҳосили ўртача 210-300 ц/га етиб ҳайдалганда, унинг кучи кузда ерга солинадиган 25-27 тонна ва баҳорда солинадиган 45-55 тонналик гўнг кучига тенг бўлар экан. Яшил ўғитлар ҳайдаб юборилганда органик модда бутун далага гўнг сочгандагина нисбатан бир текисда тақсимланади.

Компост ўсимлик қолдиқлари, хўжалик ва ҳайвон чиқиндиларидан иборат бўлиб, тупроқнинг физикавий хоссаларини яхшиловчи ва унумдорлигини оширувчи ўғитлардир. Компост шудгорлашдан олдин гектарига 10-15 тоннадан солинади.

Парранда тезаги. Ўсимликларга тез таъсир қиладиган ўғит бўлиб, таркибида азот, фосфор калий ва бошқа озик моддалар мавжуд. Озик модданинг миқдори ва сифати паррандаларнинг турига ҳамда уларнинг нима билан озикланишига боғлиқ. Парранда тезаги ерни шудгорлашдан олдин гектарига 2-4 т миқдорида солинади. Ўсимликларнинг вегетация даврида эса 500-1000 кг ҳисобида суюлтириб бир ҳисса тезакка 6-7 ҳисса сув қўшиб сепилади.

Ипак қурти гўнги ва чиқиндиси. Ипак қурти қуруқ гумбакларининг 1 тоннасида 100 кг азот, 20 кг фосфор, 15 кг калий ва бошқа моддалар бор. У тупроқ унумдорлиги ва экинлар ҳосилини оширишда катта фойда келтиради. Бундай ўғитни тупроққа минерал ёки органик ўғитлар билан аралаштириб шудгорлашдан олдин гектарига 120-200 кг миқдорида солинади.

Ўтин кули. Унинг таркибида фосфор, калий ва бошқа моддалар бўлиб, ерни шудгорлашдан олдин гектарига 800-1000 кг нормада берилади.

Минерал ўғитлар

Минерал ўғитлар таркибида озикли моддалар органик ўғитларга қараганда бир неча марта кўп бўлади, уларни узоқ ҳудудларда жойлашган истеъмолчиларга етказиб беришда қийинчилик туғдирмайди. Минерал ўғитлар таркибидаги озикли моддалар сувда осон эрийди. Шунинг учун ўсимликлар улардан юқори даражада фойдалана оладилар. Ўсимликлар учун зарур бўлган озикли моддаларнинг барчаси органик ўғитлар таркибида мавжуд. Улар тупроқнинг сув-физикавий (табiiй) хоссаларини яхшилайди. Булардан ташқари органик ўғитлар, тупроқдаги чиринди захираларини тўлдиради, микробиологик фаолиятни фаоллаштиради. Улар секин парчалангани учун таъсир кучи узоқ муддат сақланади.

Минерал ўғитлар азотли, фосфорли, калийли ва микро ўғитларга бўлинади.

Азотли ўғитлар. Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистоннинг суғорма деҳқончилик минтақаларида мўл ҳосил олиш учун тупроқда азот захиралари етарли эмас, шунинг учун бу ерларда азотли ўғитлардан фойдаланилади.

Азот ўсимликлар учун асосий ўғитлардан бири. Уни биринчи марта 1772 йилда Рузерфорд ажратиб олган.

Азотли ўғитлар саноат корхоналарида суюлтирилган ҳавони парчалаб олиш асосида олинади. Атмосферанинг 78,9 % и азотдан иборат. Азот рангсиз, ҳидсиз.

Қишлоқ хўжалигида аммиакли селитра ёки аммоний нитрат (NH_4NO_3) энг кўп ишлатилади. Унинг таркибида 33-35 % таъсир этувчи моддаси азот бўлади. Аммиакли селитранинг ранги оқ ёки сарғиш бўлиб, ўзи кристалл туз шаклига эга. Сувда яхши эрийганлиги учун уни ўсимликлар яхши ўзлаштиради. Бу ўғит ўсимликларнинг ўсиш даврида солинади. Заводларда бу ўғит порошок ёки донатор ҳолда ишлаб чиқарилади. Азотли ўғитлар узоқ сақланганда эриб, қотиб қолади. Шунинг учун улар донатор шаклда ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистонда биринчи марта 1940 йили Чирчиқ электрокимё заводида ишлаб чиқарилган. Ҳозирда Фарғона ва Навоий азотли ўғитлар корхоналарида азотли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда 2005 йил 1,0 млн. т азотли ўғитлар ишлаб чиқарилди.

Аммоний сульфат (NH_4)₂ SO₄-таркибида 20-21 % азот мавжуд. Оқ ёки кул ранг майда порошоксимон кристалл, у селитрага нисбатан сувда яхши эрийди. Тупроқда кейинги йили ҳам таъсири сезилиб туради. Қишлоқ хўжалиги экинлари ичида, айниқса, шоли аммоний сульфат билан озиқлантирилганда жуда яхши ҳосил беради.

Карбанид-мочевина-CO(NH_2)₂-таркибида 46 % азот бўлиб, концентранланган ўғит. Оқ донатор ёки кристалл шаклидаги порошок. Сувда эрувчан, тупроққа яхши сингади.

Фосфорли ўғитлар. Оддий суперфосфат Ca(H_2PO_4)₂-таркибида 14-20 % фосфат кислота бўлади. Сувда яхши эрийди. Оқ ёки кул рангга эга порошок. Донатор суперфосфат кул рангга бўлади. Фосфорли ўғитлардан энг кенг тарқалгани суперфосфат ўғитидир. Унинг икки хили-оддий ва қўшсуперфосфат турлари фарқ қилади.

Қўшсуперфосфатда 45-50 % фосфат кислотаси бор.

Фосфорли ўғитларга бўлган талаб ҳозирда асосан аммонийлаштирилган суперфосфат ҳисобига қондирилади. Бу ўғитлар экинлар экишдан олдин солинади. Донли ва дуккакли экинлар учун энг яхши ўғит ҳисобланади.

Ўзбекистонда суперфосфат ўғитлари асосан Кўқон ва Самарқанд суперфосфат ўғитлари заводларида ишлаб чиқарилади.

Калийли ўғитлар. Асосий калийли ўғит-**калий хлорид** (KCl) бўлиб, унинг таркибида 50-60 % соф калий бор. Калий хлорид кубик кристаллардан иборат оқ майда модда. У сувда жуда яхши эриш хусусиятига эга, тупроққа ҳам яхши сингади.

Мураккаб ўғитлар. Ўрта Осиёнинг пахтачилик минтақаларида мураккаб ўғитлардан аммофос энг кўп ишлатилади.

Аммофос($\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$)-аммиаклаштирилган суперфосфат бўлиб, унинг таркибида 14-15 % азот, 52-60 % фосфор бўлади. Сувда яхши эрийди. Оқ ёки кул рангга эга. Донатор шаклда ишлаб чиқарилади. Мураккаб ўғитлар таркибида икки ёки уч озиқли элементи бўлиб, шу жиҳатдан оддий ўғитлардан фарқ қилади. Мураккаб ўғитларга ҳозирги кунда микроэлементлар ҳам қўшиб ишлаб чиқарилмоқда.

Микроўғитлар. Ўсимликларга асосий озиқ моддалари билан бирга, моддалар алмашинувида фаол иштирок этадиган микроўғитлар-бор, марганец, мис, рух, йод, кобальт ва бошқа элементлар ҳам зарур. Улар озиқа сифатида тупроққа тўғридан-тўғри уруғлари ёки ўсимликларнинг барглари орқали оз миқдорда солинади. Шундай бўлса-да, улар қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилини кескин оширади.

Бактериал ўғитлар

Бактериал ўғитлар тупроқдаги биологик жараёнларни тезлаштириш учун қўлланилади. Бактериал ўғитлар тупроқдаги органик моддалар, азот, олтингугурт, фосфор, темир сингари озиқ элементларини бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш жараёнини тезлаштиришга хизмат қилади.

Тупроқдаги азот миқдорини кўпайтириш учун хизмат қиладиган икки хил бактериялар ажратилади:

1. Азотобактериялар. Тупроқда эркин яшайдиган айрим микроорганизмлар атмосферадаги азотни ўзлаштиради ва у билан тупроқни бойитиш қобилиятига эга бўлган бактерияларга азотобактериялар дейилади.

2. Тугунак бактериялар. Тугунакларида атмосферадаги азотни тўплайдиган дуккакли ўсимликларга тугунак бактериялар дейилади. Уларга нитрагин(тугунак бактериялар сақловчи бактериал ўғитлар) солингач, тугунаклар ҳосил бўлади. Тугунакларда бактериялар тўпланади. Бактериялар нобуд бўлгач, улар тўплаган азот ўсимликлар озиғига айланади.

Баъзи бактериялар тупроқдаги ўсимлик ҳазм қила олмайдиган бирикмаларни парчалаб, ҳазм бўладиган ҳолга келтиради. Ҳозирги вақтда заводларда нитрагин, азотобактерин, фосфорбактерин ва бошқа бактериал ўғитлар ишлаб чиқарилади.

Бактериал ўғитлар кам унум, лекин гўнг меъёрида солинган тупроқларда яхши самара беради.

Ўғитларнинг ерга солиш меъёри ва муддатлари

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ўғитларга бўлган талаби бир хил эмас. Ривожланишнинг турли давларида, ўғитларнинг ўсимликларга таъсир кўрсатишига қараб, ўғитлар ерга экишдан олдин, экиш пайтида ва вегетация даврида солинади. Экишдан олдин асосан тупроқда кам ҳаракатчан бўлган фосфорли ўғитлардан суперфосфат солинади. Унинг катта қисми, яъни йиллик меъёрининг 60-70 % и кузги ер шудгорлаш вақтида солинади. Унинг қолган 20-40 % и экиш вақтида ёки кейин солинади.

Ўғитларни солишдан асосий мақсад юқори ҳосил олишга эришишдир. Экин майдонлари, айниқса, қувватсиз ерларга кузги шудгорлашдан олдин гектарига 10-15 т миқдорида гўнг солиб ҳайдаш зарур. Кейинги ўғитлаш сони, уларнинг миқдори ва улардан олдинги даврда солинган ёки солинмаган ўғитга ҳамда олинadиган ҳосилга қараб азотли, калий ва фосфорли ўғитлар, ҳар хил меъёрида берилади.

Ўғитлар турли хил шароитларда солинади. Тупроқ типи ва унинг мелиоратив ҳолати, иқлим(об-ҳаво), агротехника, ўсимликларнинг навлари ва, айниқса, ўсимликларнинг талабига қараб ўзгариб туради. Солинаётган ўғит ва унинг турлари, меъёри, миқдори ўсимликларнинг тури ва нави, ривожланиш босқичига боғлиқ.

Ўғитлар самарадорлиги қишлоқ хўжалиги экинларининг биологик хусусиятлари, тупроқдаги озиқ элементлар миқдори ва бошқаларга боғлиқ. Ўғитларни илмий асосланган меъёрларда ишлатиш унинг атроф-муҳитга салбий таъсирини бартараф этишга ёрдам беради.

Таянч термин ва тушунчалар

Ўғит, ўғитлар классификацияси, органик ўғит, минерал ўғит, микро ва бактериал ўғитлар, компост, яшил ўтлар.

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ўғитлар қандай аҳамиятга эга?
2. Ўғитлар қандай турларга бўлинади?
3. Қандай минерал ўғитларни биласиз ва улар қандай мақсадларда солинади?
4. Минерал қайси вақтларда солинади?
5. Минерал ўғитларни солишдан мақсад нима?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Агроиктисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
2. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
3. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
4. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
5. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
6. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МИНТАҚАЛАРИ. ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ

Режа:

- 1. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги минтақалари**
- 2. Ирригация**
- 3. Мелиорация**
- 4. Қурилиш ишлари**

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги минтақалари. Ўзбекистон ҳудудининг шимолий ва ғарбий қисми чўл ва чала чўл минтақасида, жанубий ва шарқий қисми тоғ олди ва тоғли минтақада жойлашган. Катта майдонларни эгаллаган бу табиат минтақалари республика қишлоқ хўжалигига ҳам катта таъсир кўрсатган. Шунинг учун табиий ва иқтисодий омилларга кўра республикада қуйидаги 3 та агрогеографик минтақа ажратилади:

1. Чўл-яйлов минтақаси;
2. Суғорма(обикор) деҳқончилик минтақаси;
3. Адир-тоғ минтақаси.

1. Чўл-яйлов минтақаси Устюрт платоси, Қизилқум, Мирзачўл, Қарши, Сурхон-Шеробод, Марказий Фарғона чўллариини ўз ичига олади. Республика ҳудудининг катта қисмини ишғол этган бу минтақа табиати асосан чўл ва сувсиз текисликлардан иборат. Чўл-яйлов минтақасида асосан қорақўл қўйлари катта майдонларда боқилади. Шунинг учун бу минтақа чорвачиликка, биринчи навбатда қорақўлчиликка ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

2. Суғорма (обикор) деҳқончилик минтақаси. Мазкур минтақа республика ҳудудининг 20 % га яқинини ташкил этади. Шундай бўлса-да, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 85 % ини етказиб беради. Интенсив ривожланган бу минтақада пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик ва чорва молларига озуқа етиштириш унинг асосий ихтисослашган тармоқлари ҳисобланади. Ихтисослашиш ва ва қишлоқ хўжалиги мажмуаларига кўра суғорма деҳқончилик минтақаси қуйидаги 4 та кичик минтақага бўланади:

А)Пахтачилик кичик минтақаси - асосан республиканинг барча водий ва воҳалари(Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ-Оҳангарон, Сурхондарё, Қашқадарё водийлари, Мирзачўл ва Қуйи Амударёнинг обикор ерлари)ни ўз ичига олади. Бу кичик минтақада асосан пахта етиштириш етакчи ўрин эгаллайди. Шунингдек, дон хўжалиги, боғдорчилик, тоқчилик ҳам ривожланган.

Б)Пахтачилик-ғаллачилик кичик минтақаси. Бу минтақа Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг тоғ олди ҳудудларини ўз ичига олади.

В)Шоликорлик-чорвачилик кичик минтақаси. Бу минтақа асосан Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятларининг Амударё дельтасини қамраб олади.

Г)Шаҳар атрофи кичик минтақаси - йирик шаҳарлар атрофидаги ерларда тезлик билан ривожланиб бормоқда. Тошкент, Андижон, Наманган, Самарқанд каби республиканинг йирик шаҳарлари атрофларида таркиб топган бу кичик минтақада сабзавотчилик, сут-гўшт чорвачилиги ва боғдорчилик-узумчиликка ихтисослашган хўжаликлар шаклланган.

3. Адир-тоғ минтақаси. Мазкур минтақа республика ҳудудининг 20 % дан ортиқроқ майдонини эгаллайди. Бу минтақада лалмикор деҳқончилик(буғдой, арпа, нўхат етиштириш), боғдорчилик, тоқчилик ва чорвачилик ривожланган. Гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган чорвачилик баҳорги-кузги яйловларда олиб борилади.

Арид(қурғоқчил) зонада жойлашган Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистонда суғориш ва мелиорация ишлари муҳим ўрин тутди. Қишлоқ хўжалиги экинларини суғормасдан туриб улардан кўзланган ҳосил етиштириб бўлмайди. Шунинг учун экинлар йил давомида суғориб борилади.

Ирригация лотинча суғориш деган маънони билдиради. Қишлоқ хўжалиги экинларига сув таъминотини яхшилаш мақсадида ерларни суғориш, шунингдек ерларнинг шўрини ювиб(яхоб бериш) ишларининг барчаси ирригация тадбирлари ҳисобланади.

Тарихдан яхши маълумки, қадимдан Ўзбекистонда суғориш ва мелиорацияга катта эътибор бериб келинган. Амударё дельтасида жойлашган қадимги Хоразмда эрамиздан аввалги асрларда суғориш иншоотлари қурилган. Сопол қувурлар орқали далаларга сув олиб борилиб, экин майдонлари суғорилган. Ариқ, сой ва каналлар қазилиб, сув омборлари бунёд этилган.

Илм-фаннинг тараққий этиши туфайли Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ-Оҳангарон водийлари, Қарши воҳасида ирригация тизими тараққий этган. Бу ишлар туфайли қишлоқ хўжалиги ерлари майдони кенгайиб борган. Чўлли ҳудудларда сардобалар қурилган. Улар Самарқанд, Бухоро ва Навоий вилоятларида сақланиб бугунги кунгача етиб келган.

Ўрта асрларда ирригация ишларига айниқса, темурийлар даврида катта эътибор берилган. Кўплаб ариқ-каналлар қазилиб, боғлар ташкил этилди, қишлоқ хўжалиги ерлари кенгайтирилди. Темурийлар анъанасини Бобур ва унинг авлодлари Афғонистон ва Ҳиндистонда давом эттирдилар.

Ўрта Осиё хонликлари даврида Зарафшон водийсида Дарғом, Чирчиқ-Оҳангарон водийсида Бўзсув, Сурхондарёда Занг канал-ариқлари қазилди. Ўрта асрларнинг буюк ихтироларидан бири-чиғириқлар орқали баланд ерларга сув чиқарилиб янги ерлар ўзлаштирилган. Чиғириқлар ёрдамида баланд ерларга сув чиқариш ўрта аср ирригациясининг муҳим босқичларидан бири эди. Чиғириқлардан XX асрнинг 20-йилларигача фойдаланиб келинди.

Чор Россияси ва собиқ шўролар даврида ҳам ирригацион тадбирларга катта эътибор қаратилган. Сув таъминотини яхшилаш орқали қишлоқ хўжалиги экин майдонлари кенгайтирилиб борилди. Бир қатор каналлар қазилиб, Занг, Янги Дарғом, Эски Жўн каналлари таъмирланди.

1940-йиллар ирригация тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Негаки, 1939-йилда халқ ҳашари йўли билан 45 кун ичида узунлиги 270 км бўлган Катта Фарғона канали қазилди. Куйганёрда Қорадарёга тўғон қурилди. Тошкент вилоятида Хон ва Сурхондарёда Ҳазорбоғ суғориш тизимлари таъмирланди. 1940-йилларда Каттакўрғон сув омбори қурилиши бошланди. Фарғона водийсида Шимолий ва Жанубий Фарғона, Хоразм вилоятида Тошсоқа каналлари ишга туширилди.

XX асрнинг 60-йилларидан Ўзбекистоннинг кўрик ерлари ўзлаштирилиши бошланди. Чўлларни суғориш учун Шеробод, Аму-Занг, Аму-Қарши, Аму-Бухоро каналлари бунёд этилди. Андижон, Жиззах, Каркидон, Пачкамар, Жанубий Сурхон, Чорвок, Қуйимозор сув омборлари қурилиши сабабли суғориладиган ерлар майдони кенгайди.

1970-йиллардан Қизилқум, Мирзачўл ва Қарши чўлларини ўзлаштириш учун узунлиги 400 км га тенг бўлган Аму-Бухоро, узунлиги 290 км ли Аму-Қарши магистрал каналлари қурилди. Қудратли насос станциялари Амударё сувларини 132 м баландликка кўтариб уларни сув билан таъминлайди. Қуйи Амударё минтақасида Туямўйин, Қашқадарёда Толимаржон каби йирик сув омборлари қурилиши сабабли бу ҳудудларда ирригация тизими янада яхшиланди.

Мелиорация (лотинча-яхшилаш) – қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг ҳолатини яхшалаш учун амалга ошириладиган агротехник ва гидротехник тадбирлар мажмуидир. Мелиоратив тадбирларни ўтказишдан асосий мақсад ерлардан самарали фойдаланиш ҳисобланади.

Ўзбекистон шароитида мелиоратив тадбирларга қурғоқчил ерларга сув чиқариш, шўрлашган майдонлар ер ости сувлари сатҳини пасайтириш, тупроқлар унумдорлигини ошириш учун маҳаллий ва минерал ўғитлар солиш, ёнбағирлар ва қумларга ўсимликлар экиш ва бошқа тадбирларни киритиш мумкин. Умуман олганда, мелиорациянинг 40 дан ортиқ тури мавжуд. Жумладан, ерларни қуриштириш, чангалзорлардан тозалаш, ихотазорларни вужудга келтириш ва улар майдонини кенгайтириш, қор тўплаш, ерларни гипслаш ва маълум бир маданий ўсимликларни кузда ҳосили йиғиб олингандан сўнг майдалаб далага сепиб юбориш ёки кунгабоқар ва маккажўхори ҳосили йиғиб олинмай далада қолдириш(қорларни тўсиш мақсадида) мелиоратив тадбирлар ҳисобланади.

Қуриштириш ишлари. Бундай тадбирлар асосан намлик, яъни ёғин кўп тушадиган ҳудудларда олиб борилади. Россиянинг Сибирь ва шимолий минтақаларида, Канаданинг шимолий

худудларида, Бразилия Амазонкасида, Конго ҳавзасида ботқоқликларни қуритиш тадбирлари ўтказилади.

Ўрта Осиёда ҳам қишлоқ хўжалиги ерларини қуритиш ишлари олиб борилади. Грунт сувлари ер бетига яқин жойлашган тупроқларда бундай тадбирлар амалга оширилади. Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистон шароитида зовур, дренаж ва коллекторлар қазиб, очиқ ёки ёпик шаклларда ўтказилади.

Таянч термин ва тушунчалар

Республика қишлоқ хўжалиги минтақалари, ирригация, мелиорация, қуритиш ишлари, суғорма(обикор) деҳқончилик, лалмикор деҳқончилик

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Ўзбекистонда қандай қишлоқ хўжалиги минтақалари ажратилади?
2. Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий қисмини қайси минтақа етказиб беради?
3. Шаҳар атрофи кичик минтақаси республикамизнинг қайси шаҳарлари атрофларида ривожланган?
4. Чўл-яйлов минтақаси қишлоқ хўжалигининг қайси тармоқларига ихтисослашган?
5. Ўзбекистонда ирригациянинг ривожланиш тарихини гапириб беринг.
6. Нима учун қишлоқ хўжалигида ирригация тизимида катта аҳамият берилади?
7. XX аср иккинчи ярмидан бошланган суғориш тизимининг ривожлантирилиши қандай салбий оқибатларни келтириб чиқарди?
8. Мелиорациянинг қандай турларини биласиз?
9. Республикаимизнинг қайси ҳудудларида қуритиш ишлари олиб борилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Қаримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
4. Набиев Э., Қаюмов А.А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.: Академия, Университет, 2000.-88 б.
5. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
6. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
7. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
8. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агротехнология комплексини иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАРМОҚЛАР ТАРКИБИ

ЎСИМЛИКШУНОСЛИК

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири ўсимликшунослик бўлиб, у маданий ўсимликларнинг келиб чиқиши, агроэкологик ва биологик хусусиятлари ҳамда ҳудудий тарқалишини ўрганади. Унинг асосий вазифаси-маданий ўсимликлардан сифатли ва юқори ҳосил олиш имкониятини берадиган агротехникавий тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш, ўсимликларнинг ривожланишини ўрганиш, экинлар ҳосилдорлигини ошириш йўллари ишлаб чиқишдан иборат.

Мутахассислар томонидан ўсимликшунослик далачилик, сабзавотчилик, мевачилик ва бошқа тармоқларга ажратилади.

ДАЛА ЭКИНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ГУРУХЛАРИ

Ўсимликшуносликнинг энг муҳим тармоғи далачилик бўлиб, у экинларни етиштириш билан шуғулланади.

Умумжаҳон қишлоқ хўжалигида 1500 га яқин маданий ўсимликлар экилади. Улар ўзининг морфологик белгилари ва биологик ҳамда технологик хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Улардан фақатгина 90 га яқин дала ўсимликлари бўлиб, улар ўсиши ва ривожланиши, табиий-иқлимий шароитга мослашуви ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Маданий ўсимликлар қайси соҳада фойдаланишига кўра ва бошқа типик хусусиятларига кўра муайян гуруҳларга бўлиб ўрганилади. Ўсимликларнинг хўжаликда ишлатилиши ва улардан олинадиган маҳсулотларга қараб шартли равишда гуруҳларга ажратилади. Масалан, картошка ва маккажўхори айни пайтда озиқ-овқат ва ем-ҳашак, ғўза ва зиғир техник ва мойли экин ҳисобланади.

Далачилик қишлоқ хўжалиги экинлари турлари(гуруҳлари)га кўра қуйидаги хўжаликларга бўлинади: ғалла экинлари, техника экинлари, сабзавот, полиз, картошка, ем-ҳашак экинлари.

ҒАЛЛА ЭКИНЛАРИ

Режа:

1. Ғалла экинларининг умумий тавсифи
2. Бугдой
3. Арпа
4. Маккажўхори
5. Жўхори
6. Шоли

Ғалла экинларининг умумий тавсифи

Ғалла экинларининг халқ хўжалигидаги аҳамияти. Ғалла (дон) хўжалиги-деҳқончиликнинг асосий тармоқларидан бири. Донли экинлар умумжаҳон миқёсида экин экиладиган жами ерларнинг ярмини эгаллайди ва инсоният томонидан ўзлаштирилган барча ҳудудларда етиштирилади. Қишлоқ хўжалиги экинлари ичида майдони ва ялпи ҳосили жиҳатидан биринчи ўринда туради. Донли экинлар турлича экологик хусусиятларга эга бўлиб, озиқ-овқатда ва ем-ҳашак, шунингдек, қоғоз саноатида муҳим хом ашё сифатида фойдаланилади.

Ғалла экинлари аҳолининг асосий озиқ-овқат манбаи ҳисобланади. Ғалланинг кимёвий таркибида карбонсувлар, мойлар, оқсиллар ва бошқа органик бирикмалар мавжудлиги учун улардан хилма-хил сифатли ва тўйимли таомлар таёрланади. Шунингдек, ғалла экинлари чорвачилик учун жуда қимматли ем-ҳашак манбаи ҳамдир. Уларнинг донидан тўйимли ем ва поясидан силос ҳамда ҳашак тайёрланади. Ғалла экинлари техникада ҳам кенг қўлланилади. Унинг донидан пиво, крахмал, спирт, декстрин каби маҳсулотлар олинади.

Экин майдони. Жаҳон қишлоқ хўжалигида барча экинларнинг умумий майдони 1 млрд. гектарни ташкил этади. Шундан 702 млн. гектари ёки 48,2 % и ғалла экинларидан иборат. Жаҳон қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган барча ерларнинг тенг ярми донли экинларга тўғри келади. Донли экинлар ялпи ҳосили ортиб бориб, 2000 йил 1837 млн. т. га етди.

Жаҳон дон хўжалиги асосан-буғдой, шоли ва маккажўхори етиштиришдан иборат. Улар донли экинлар ялпи ҳосилининг 4/5 қисмини етказиб беради.

Донли экинлар етиштириш Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида муҳим ўрин тутadi. Ўзбекистонда донли экинларнинг майдони 1,6 млн. гектардан ортиқ. Бу эса умумий экин майдонининг 44,5 % ига тенг, демакдир(2006).

Донли экинлар донининг таркиби ва маҳсулоти истеъмол қилиниши жиҳатидан ғалла (донли), дуккакли ва мойли экинларга бўлинади.

Ғалла экинлари биологик ва морфологик хусусиятларига кўра эса икки-бошоқли ва рўвакли гуруҳларга бўлинади:

1. Бошоқлилар гуруҳи. Бу гуруҳ таркибига буғдой, арпа, жавдар киритилади. Мазкур экинлар ўз навбатида кузги ва баҳорги турларга ҳам ажратилади. Улар совуққа чидамли. Уруғлари 1-2⁰ да униб чиқади, нам тупроқни ёқтиради.

2. Рўваклилар гуруҳи. Бу гуруҳга тарик, маккажўхори, шоли, окжўхори киритилади. Улар одатда баҳорда экилади. Уруғлари 8-14⁰ да униб ўсиб чиқади. Ёруғлик кўп бўлишини талаб қилгани учун иссиқсевар, қурчоқчиликка чидамли (шоли бундан мустасно).

Донли экинлар қайси вақтда экилишига қараб, кузги ва баҳорги ғалла экинларига ажратилади. Аксарият ҳолларда кузги ғалла экинлари баҳори ғалла экинларига нисбатан ҳосили юқори бўлади. Бунга кузги ғалла экинларининг илдиз системаси яхши ривожланиши туфайли, куз ва баҳор ойларида намлик ва озик моддаларни ўз вақтида олиши асосий омил ҳисобланади. Кузги ғалла экинлари баҳорда тез ривожланиб бегона ўтлардан кам зарарланади, кўп ва мўл ҳосил беради.

Буғдойнинг умумий тавсифи

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Буғдой инсониятнинг энг асосий озик-овқат экини. Буғдой ундан тайёрланган нон ўрнини ҳеч нима боса олмайди, организмга яхши сингади, таъми ва тўйимлилиқ даражаси юқори. Буғдойнинг кимёвий таркибида 16,8 % оксил, 63,8 % углеводлар, 2 % ёғ, 2 % клетчатка, 1,8 % кул ва 13,6 % сув бўлади. Буғдой донидан нон, печенье ва қандолат маҳсулотлари, макарон, вермишель, спирт, крахмал ва бошқалар тайёрланади. Шунингдек, буғдой кепаси чорва ҳайвонлари учун жуда тўйимли озуқа ҳисобланади. Поясидан эса шляпа, саватлар тўқилади, қоғоз ва бошқа материаллар тайёрланади, қурилиш ишларида фойдаланилади.

Буғдой энг қадимий маданий ўсимликлардан бири. Академик Н.И.Вавилов буғдойнинг асл ватани Олд Осиё ва Ўрта денгизбўйи эканлигини аниқлаган. Буғдой Ироқда эрамиздан 6500 йил, қадимги Мисрда 5000-6000 йил ва Хитойда 3000 йил илгари экилганлиги аниқланган. Ўрта Осиё худудида эса 5000 йилдан олдин экила бошланган.

Ҳозирги даврда буғдой қарайб инсоният тарқалган барча худуд ва мамлакатларда етиштирилади. Буғдой мўътадил минтақанинг дашт, ўрмон-дашт зоналарида, айниқса шимолий ярим шарда энг кўп экилади.

Буғдойнинг 22 тури мавжуд бўлса-да, асосан унинг икки тури, яъни юмшоқ ва қаттиқ турлари кўп экилади. Юмшоқ буғдой қаттиқ буғдойга нисбатан кенг тарқалган. Буғдой экилишига кўра баҳори ва кузги буғдойга бўлинади. Шунингдек буғдойнинг қилтириқли ва қилтириқсиз шакллари бўлади.

Кузги буғдой совуққа чидамли бўлиб, 1-2⁰ С да униб, 7-10 кунда майсалари кўкариб чиқади. 14-15⁰ да уруғлари тез ўсиб чиқади ва ривожланади. Ҳароратнинг тез ўзгариб туриши (кундузи 5-10⁰ С иссиқ, кечаси -10⁰ С гача совуқ) янги майсага салбий таъсир қилади. Кузги буғдойни -16-18⁰ да совуқ уради. Қорнинг тагида -30⁰ совуққа чидай олади. Кузги ёгин-сочинлар кўп бўлиб, намлик етарли бўлса 8-10⁰ С да яхши туплайди. Ҳарорат 16-20⁰ бўлса, бошоқнинг пишиши яхши ўтади ва дони тўла бўлади. Тупроқнинг намлиги етишмаса ҳосилдорлиги кескин пасайиб кетади. Кузги буғдой эрта экилиб, вақтида суғорилиб турилса барвақт пишиб етилади ва юқори ҳосил беради

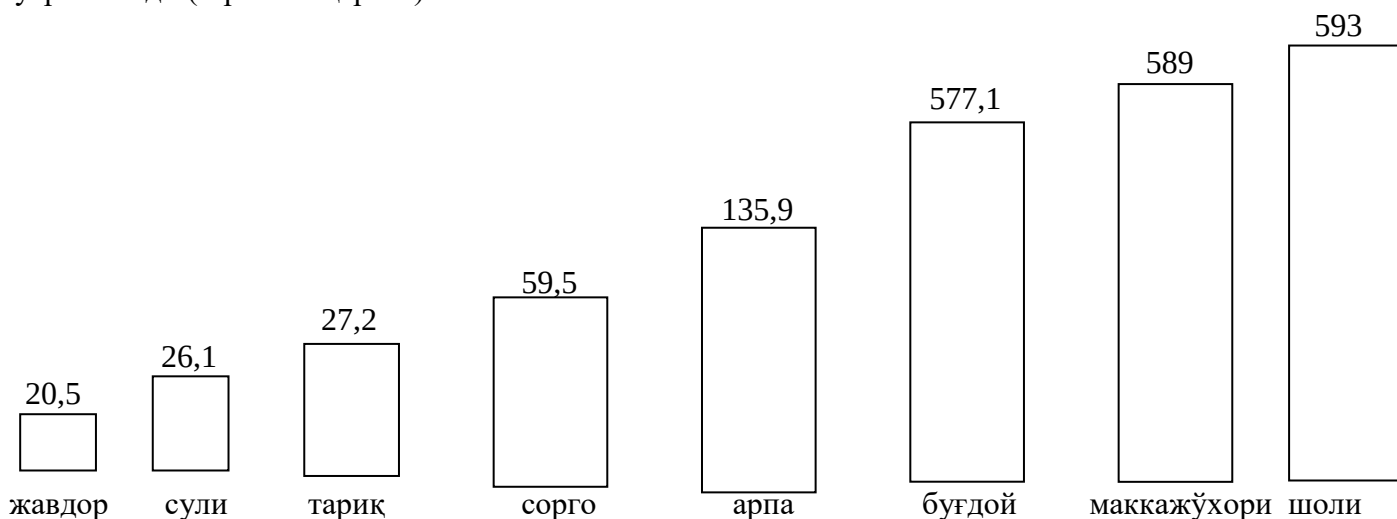
Кузги буғдой озиқ моддаларга жуда талабчан. Тупроқдан кўп миқдорда азот олади. У бегона ўтлари кам бўлган унумдор тупроқларни танлайди. Айниқса, қумлоқ тупроқли ерларда яхши ўсади. Буғдой қора, каштан ва бўз тупроқларда яхши ҳосил беради. Шўрхоқ ва қумли, ботқоқли тупроқларда яхши ривожлана олмайди.

Баҳори буғдой. Баҳори буғдой Ўзбекистонда Тошкент, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг тоғ олди ва тоғли ҳудудларида жойлашган туманларидаги лалмикор зоналарда етиштирилади. Баҳори буғдой кузги буғдойдан кам фарқ қилади ва унга нисбатан бўйи паст, бошоғи калта, дони юмшоқ бўлади. Уруғлари 1-2⁰ да уна бошлаб, 12-14⁰ да униши тезлашади. Майсалари 8-13⁰ совуққа чидай олади. Вегетация даври навлари ва табиий шароитига қараб 98-102 кунга тенг.

Баҳори буғдой унумдор, озиқ моддаларга бой бўлган тупроқларда яхши ривожланади. Юмшоқ буғдой қора, каштан, бўз тупроқларда яхши ўсади. Баҳори буғдой кузги буғдойга нисбатан 10-12 кун кечроқ етилади. Баҳори буғдойни бегона ўтлар кам бўлган майдонларга экиш тавсия этилади.

Ўзбекистон шароитида баҳори буғдойдан суғориладиган минтақаларда 40-50 ц ҳосил олиш мумкин.

Жаҳон мамлакатларида 1837 млн. т. дон маҳсулотлари етиштирилди (2000 йил). Ялпи ҳосилнинг асосий қисми буғдой (577 млн. т.), шоли (593 млн. т.), маккажўхори (589 млн. т.) га тўғри келади (1-расмга қаранг).

1-расм. Жаҳон мамлакатларида дон етиштириш, млн. т. ҳисобида

Буғдой деярли барча мамлакатларда етиштирилади, лекин ялпи ҳосилининг асосий қисми бир неча мамлакатга тўғри келади. XX асрда буғдой етиштиришда ривожланган мамлакатларнинг ўрни юқори бўлиб келди. Буғдойнинг асосий қисми ўтган асрда ривожланган мамлакатларда етиштирилган бўлса, бугунги кунда ривожланаётган мамлакатларда ҳам буғдой етиштиришга катта эътибор қаратаётганликлари учун унинг ҳосили ортиб бормокда.

АҚШ, Канада, Австралия, Франция, Германия, Россия, Қозоғистон, Украина дунё бўйича асосий дон етиштириб берувчи мамлакатлар ҳисобланади. Бу мамлакатларнинг дашт ва ўрмон-дашт зоналарида жойлашган ҳудудлари умумжаҳон миқёсида буғдой етиштиришга ихтисослашган. Дунёда донли экинлар етиштириладиган энг йирик ҳудудлар АҚШнинг Марказий текисликларини эгалланган бепаён прериялари, Канаданинг АҚШ билан чегарадош жанубий дашт вилоятлари, Россия, Қозоғистон ва Украинанинг қора тупроқ зонаси, Франциянинг Марказий текисликлари ҳисобланади. XX асрда ўзлаштирилган бу ҳудудлар жаҳон бўйича етиштириладиган буғдойнинг асосий қисмини етказиб беради. “Буғдой пойтахти” деб ном олган Канаданинг Виннипег шаҳри ҳам шу ерда жойлашгандир.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб ривожланиётган мамлакатларда “яшил инқилоб” даври бошлангач, қишлоқ хўжалиги экинлари, шу жумладан донли экинлар ялпи ҳосил ва ҳосилдорлиги кескин ортиди. Айрим ривожланаётган мамлакатлар ўзларида етиштириладиган дон маҳсулотлари

билан ўз эҳтиёжларини қондира бошлади. Улар донли экинлар ялпи ҳосили бўйича ривожланган мамлакатларни ортда қолдира бошлади. Хитой, Ҳиндистон муҳим донли экинлар-бугдой ва шоли етиштириш бўйича энг олдинги ўринга кўтарилиб олдилар ва энг кўп бугдой ва шоли етиштирувчи мамлакатга айландилар(4-жадвалга қаранг).

Агроиклим шароитида, жумладан қишнинг қаттиқ келиши ва қор қопламанинг қалин бўлиши бу минтақаларда кузги бугдойга нисбатан баҳори қаттиқ бугдойнинг кўпроқ ва катта майдонларда экилишига олиб келган.

4-жадвал

Жаҳон мамлакатларида бугдой етиштириш
(2001 йил, млн. т. ҳисобида)

Мамлакатлар	Ялпи бугдой ҳосили, млн. т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи бугдой ҳосили, млн. т. ҳисобида
Хитой	94,0	Украина	21,2
Ҳиндистон	68,8	Покистон	19,0
АҚШ	53,3	Туркия	15,5
Россия	46,9	Аргентина	15,5
Франция	31,5	Қозоғистон	12,7
Австралия	24,0	Польша	9,3
Германия	22,9	Руминия	7,9
Канада	21,3	Эрон	7,5

Дунёда етиштирилаётган бугдойнинг 10-15 % и жаҳон бозорига чиқарилади. АҚШ, Канада, Франция, Австралия, Германия, Аргентина энг асосий бугдой экспорт қилувчи мамлакатлар ҳисобланади. Бу мамлакатларда бугдой етиштириш халқаро ихтисослашган тармоққа айланган. Масалан, Канада ва Австралияда етиштирилган бугдой ҳосилининг асосий қисми экспорт қилинади.

Бугдойнинг асосий сотиб олувчилари ривожланаётган мамлакатлар, шу жумладан МДҲ мамлакатларидир.

Мустақиллик йилларида стратегик вазифалардан бири ғалла(дон) мустақиллиги учун қизғин кураш кураш олиб борилди. Дон маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёж асосан республиканинг ўзида етиштирилган ҳосил ҳисобига қондиришга асосий эътибор қаратилди. Донли экинлар майдони кенгайтирилди. Ғалла экинлари майдони 1995 йил 1300 минг гектарни, ялпи ҳосил 2,68 млн. тоннани ташкил этган бўлса, 2000 йил унинг экин майдони 1614 минг гектар, ялпи ҳосили 3929,4 минг тонна, 2006 йил эса 1616,5 минг гектар ва ялпи ҳосили 6639,0 минг тоннани ташкил этди. Ҳосилдорлик республика хўжаликларида 1995 йил 21,1 центнер бўлса, 2000 йил 27,0 ц/га, 2006 йил 42,1 ц/га га етказилди (5-жадвалга қаранг)

5-жадвал

Ўзбекистон Республикасида дон маҳсулотларини етиштириш

	2000		2001 йил		2005 йил		2006 йил	
	Ялпи ҳосил, минг т ҳисобид а	Ҳосилд орлик, ц/га	Ялпи ҳосил, минг тонна ҳисобид а	Ҳосилд орлик, ц/га	Ялпи ҳосил, минг тонна ҳисобид а	Ҳосилд орлик, ц/га	Ялпи ҳосил, минг тонна ҳисобид а	Ҳосилд орлик, ц/га
Барча донли экинлар	3929,4	27,0	4071,9	30,0	6540,9	40,7	6639,0	42,1
Бугдой	3532,0	27,6	3689,9	30,8	6057,2	42,4	6094,6	43,5
Шоли	159,6	24,3	83,5	27,7	171,7	33,0	213,7	33,8
Маккажўхори	130,6	31,5	139,1	35,6	164,3	44,3	194,0	48,7

Республикада 2006 йилда 6,6 млн. тоннадан ортиқ дон маҳсулотлари етиштирилди.

Республикадаги жами экин майдонларининг 40 % дан ортиқроқ қисмига (2006 йил 44,5 %) донли экинлар экилмоқда.

Ўртача ҳосилдорлик 2006 йил 42,1 ц/га ни ташкил этди.

2006 йил 1616.5 минг гектар ерга донли экинлар, жумладан 1446.5 минг гектарга буғдой экилди. Ушбу экин майдонларидан 6639,0 минг тонна дон экинлари, шу жумладан 6094,6 минг тонна буғдой етиштирилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида муҳим стратегик вазифалардан бири “дон мустақиллиги” га эришиш кун тартибидаги энг долзарб масалалардан бирига айланган эди. Маълумотларга кўра, республика аҳолисини дон маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёжи йилига 6 млн. тоннани ташкил этади. Бундан кўриниб турибди-ки, амалда “дон мустақиллиги” қўлга киритилди. Бу ишларни амалга оширишда республикада ғалла экинлари ҳосилдорлигини ошириш, селекция ишларини яхши йўлга қўйиш, агротехника қоидаларига риоя қилиш ва илғор хўжаликлар тажрибаларини оммалаштириш орқали амалга эришилди.

АРПА

Умумий тавсифи. Арпа тезпишар донли экинлардан бири. Ундан асосан ем-ҳашак, техника ва озиқ-овқат ўсимлиги, айниқса пиво саноатида қимматли хом ашё сифатида ишлатилади. Дони чорва моллари учун жуда тўйимли озуқа бўлиб хизмат қилади. Унинг кимёвий таркибида 7-17 % оқсил, 65 % азотсиз моддалар, 2 % мой, 13 % сув ва бошқа моддалар бўлади.

Арпа ҳам буғдой сингари жуда қадимдан маданийлаштирилган экинлардан бири бўлиб, Ўрта Осиёда эрамиздан 5000 йилдан буён етиштирилиб келинади.

Арпанинг ҳам кузги ва баҳори турлари мавжуд бўлиб, кўпроқ баҳори арпа экилади.

Арпанинг биологик хусусиятлари. Арпа иссиқликка кўп ҳам талабчан эмас. Унинг уруғи 1-2° С дан уна бошлайди, 4-5° да майсалари униб чиқади. 15-20° да яхши ривожланади. Қора совуққа чидамли, 10-12° совуққа чидай олади. Бу жиҳатдан кузги буғдойдан кейинги ўринда туради.

Арпа тез ўсади ва қисқа муддатда ердан кўп озиқ моддаларни ола бошлайди, тупроқ унумдорлигига талабчан. Ботқоқ, кум ва шўр тупроқларда яхши ўсмайди. Қурғоқчилик ва иссиқликка чидамли. Ботқоқлашиш даврида намга талаби юқори бўлади. Ўрта Осиё шароитида киш нисбатан юмшоқ келадиган тоғ олди ҳудудларида соз ва бўз тупроқли ерларда экилади. Арпанинг вегетация даври қисқа (53-111 кун). Лекин буғдойга нисбатан 5-10 кун олдин пишиб етилади.

Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида экилган кузги буғдой ва кузги арпа мўл ҳосил беради. Шу билан бирга, ғалла экинлари алмашлаб экилиб йилига икки марта ҳосил олиш мумкин.

Ғалла экинлари, кўпинча келаси йили ёзда маккажўхори, окжўхори, картошка, дуккакдилар, сабзавот ва полиз экинларидан бўшаган майдонларга экилади.

Ғалла экинларини суғориш энг муҳим агротехник тадбирлардан биридир. Республикамизда вегетация даврида экинлар одатда 4-5 марта суғориб озиқлантирилади.

Арпа мўътадил иқлим минтақаси экини. Арпа етиштирадиган асосий майдонлар ҳам айнан ушбу минтақада жойлашган. Айрим мамлакатларда арпа етиштириш умумжаҳон миқёсида ихтисослашган тармоққа айланган. Европа мамлакатларида айниқса, Германия, Чехия, Польшада арпадан тайёрланган пиво ичимлиги шу даражада оммалашган-ки, уларнинг миллий урф-одати, анъаналарининг таркибий қисмига айланиб улгурган.

Жаҳон бўйича 2000 йил 135,9 млн. тонна арпа ҳосили йиғиштириб олинган. Арпа жуда кўплаб мамлакатларда етиштирилади. Лекин унинг асосий қисми Россия (14,7 млн. т.), Канада (13,5 млн. т.), Германия (12,1 млн. т.), Испания (10,5 млн. т.), Франция (9,9 млн. т.) мамлакатларига тўғри келади (6-жадвалга қаранг).

6-жадвал

Жаҳон мамлакатларида арпа йиғими
(2000 йил, млн. т. ҳисобида)

Мамлакатлар	Етиштирилган ялпи ҳосили, млн. т.	Мамлакатлар	Етиштирилган ялпи ҳосили, млн. т.
-------------	--------------------------------------	-------------	--------------------------------------

	ҳисобида		ҳисобида
Россия	14,7	АҚШ	6,7
Канада	13,5	Австралия	5,6
Германия	12,1	Дания	4,0
Испания	10,5	Польша	2,8
Франция	9,9	Хитой	2,8
Туркия	7,8	Беларусь	2,1
Украина	6,7	Чехия	1,7

МАККАЖЎХОРИ

Аҳамияти ва ҳосилдорлиги. Маккажўхори озиқ-овқат, ем-ҳашак ва техника экини сифатида турли мақсадларда етиштирилади. Айниқса, ем-ҳашак учун катта аҳамиятга эга. Маккажўхори жуда ҳосилдор экин бўлиб, бу жиҳатдан у барча ғалла экинлари ичида энг олдинги ўринда туради.

Тарқалиши ва экин майдони. Маккажўхори энг қадимий маданий экинлардан биридир. Академик Н.И.Вавилов маккажўхорининг ватани Марказий Америкада жойлашган Мексика мамлакати эканлигини аниқлаган. Мексикада 3000 йил илгари, Перу ва Чилида эрамиздан 1000 йилдан аввал экила бошланган. Буюк географик кашфиётлар даврида Марказий Америкадан Европага олиб келиниб, экила бошлайди. XV аср охирида дастлаб Испанияга, сўнгра Италияга ва Францияга тарқалган. Португалияликлар Ҳиндистон, Хитой ва Ява оролларида олиб борганлар. XVII асрда эса Россияга, дастлаб Грузия ва ундан Ўрта Осиёга кириб келади. Бугунги кунда маккажўхори Осиё, Европа, Америка, Африка ва Океаниянинг мўътадил, субтропик иқлим минтақаларида энг кўп етиштирилади. Маккажўхори кўпроқ дашт, ўрмон-дашт, чўл ва чала-чўл табиат зоналарида, шунингдек тоғ олди зоналарида, кўпроқ, буғдой билан алмашлаб экилади.

Биологияси. Маккажўхори иссиқсевар ўсимлик. Уруғлари 8-9⁰ да униб чиқа бошлайди. Уячикдаги ҳарорат 10-12⁰ бўлганда жуда тез униб чиқади. Бир меъёрда ўсиб ривожланиши учун 20-24⁰ иссиқлик талаб қилади. Гуллаш даврида намликни кўп бўлишини талаб этади, ҳароратнинг юқори бўлиши эса (26-30⁰ С) унга салбий таъсир кўрсатади. Майсалари 2-3⁰ совуққа чидайди. Маккажўхори қора совуққа у қадар чидамли эмас. Вегетация даврининг охирида -2⁰, -3⁰ совуқ уриб кетиши мумкин. Маккажўхори қурғоқчиликка чидамли, ёруғсевар ўсимлик. У серунум, озуқа моддалари кўп бўлган тупроқларда яхши ўсади. Қора, каштан ва бўз тупроқларда жуда яхши ўсади. Шўрлашган, ботқоқлашган ва нордон тупроқли ерларни хуш кўрмайди. Вегетация даври маккажўхорининг нави, қаерда ўстириляётгани ва экилиш муддатларига қараб, ўртача 90-160 кунга тенг.

Маккажўхори кўпгина экинлардан кейин экиб, ундан юқори ҳосил олиш мумкин. Маккажўхори ғўза, кузги ғалла, дуккакли дон экинлари, картошка, қанд лавлаги ва беда йиғиштириб олинган майдонларга экилса, юқори ҳосил беради. Органик ва минерал ўғитлар солинган унумдор ерларга қаторасига бир неча йил давомида алмаштирилмасдан экиш мумкин.

Ўзбекистоннинг илғор хўжаликларида сўтаси билан ўрилган маккажўхоридан 500-1000 ц гача ҳосил олинади.

Маккажўхори тупроқ ҳарорати 10-12⁰ С бўлганда экилади. Об-ҳавонинг исишига қараб узоғи билан 10 апрелгача экиш мумкин. Ўрта Осиёнинг барча суғориладиган ва лалмикор ерларида асосан баҳор ва ёзда экилади.

Маккажўхори суғориладиган ерларда экиш мақсадга мувофиқ, чунки у бундай ерларда юқори ҳосил беради.

Маккажўхори донли экинлар ичида экин майдонлари ва жаҳонда ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулоти бўйича буғдой ва шолидан кейинги 3-ўринни эгаллайди.

Маккажўхори келиб чиқишига кўра тропик экин бўлса-да, ҳозирги вақтда ҳарорати хилма-хил бўлган жойларда экилади. У кўпроқ мўътадил минтақада, айниқса шимолий ярим шарда кўп етиштирилади. Маккажўхори экиладиган ерлар асосан буғдой етиштириладиган ерларга тўғри

келади. Чунки бу ерларда буғдойдан бўшаган майдонларда дон ва ем-хашак учун такрорий экин сифатида катта майдонларга экилади. Маккажўхори етиштириладиган асосий ареаллар АҚШ Буюк кўлларининг жануби ҳисобланади.

Жаҳон мамлакатларида 589 млн. т. маккажўхори йиғиштириб олинди (2000 йил). Маккажўхори етиштирадиган асосий мамлакат АҚШ бўлиб, унга дунё бўйича етиштирадиган маккажўхорининг 2/5 қисми тўғри келади. АҚШда 2000 йил 241,5 млн. т. маккажўхори етиштирилди. Кейинги ўринларни Хитой (110,0 млн. т.), Бразилия (36,0 млн. т.), Мексика (19,0 млн. т.) эгаллайди (7-жадвалга қаранг).

7-жадвал

Жаҳон мамлакатларида маккажўхори йиғими
(2000 йил, млн. т. ҳисобида).

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн. т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн. т. ҳисобида
АҚШ	241,5	Индонезия	6,0
Хитой	110,0	Нигерия	5,6
Бразилия	36,0	Руминия	5,0
Мексика	19,0	Венгрия	5,0
Франция	16,1	Филиппин	4,5
Аргентина	12,8	Таиланд	4,4
Ҳиндистон	11,5	Испания	4,0
ЖАР	10,6	Украина	3,8
Италия	10,4	Германия	3,5
Канада	8,2	Зимбабве	3,1
Миср	6,2	Эстония	2,6

Ўзбекистонда маккажўхори етиштириш 1960-йиллардан тез ривожланди. Ҳозирги вақтда республиканинг барча вилоятларида етиштирилади. Табиий-иқлимий шароитидан келиб чиққан ҳолда баҳорда ва такрорий экин эса сифатида ёзда экилади. 2006 йили республика бўйича 194,0 минг т маккажўхори етиштирилди. Ҳосилдорлик 48,7 ц. га тенг бўлди. Илғор хўжаликларда гектаридан 50-60 ц дон, 1300-1400 ц. сўтали кўк поя ҳосили олинади.

ЖЎХОРИ (СОРГО)

Аҳамияти. Жўхори муҳим озиқ-овқат, ем-хашак ва техника экини ҳисобланади. Жўхорининг оқ ва қора турлари мавжуд бўлиб, кўпроқ оқ жўхори экилади. Оқ жўхори донининг кимёвий таркибида 13,4 % оқсил, 56-70 % крахмал ва 3,34 % мой бўлади. Поясининг таркибида 10-15 % қанд бўлиб, ундан сироплар тайёрланади ва кандитер саноатида ишлатилади. Жўхорининг дони, пояси ва барглари чорвачилик учун тўйимли ем-хашак ҳисобланади. Жўхоридан крахмал, спирт, пиво, қанд саноатида ва супурги, қоғоз, қурилиш материаллари тайёрлашда кенг фойдаланилади. Жўхорининг ҳар гектаридан ўртача 25-50 кг ҳосили олиш мумкин. Суғориладиган ерларда ундан ҳам кўпроқ ҳосил олиш мумкин.

Ўрта Осиёда жўхори бундан 2500-3000 йил илгари экиланган. Бугунги кунда жўхори жуда кўп мамлакатларда етиштирилади. Лекин унинг майдони буғдой, маккажўхори ва шоли экинлари каби катта эмас, шунга мос равишда ялпи ҳосили ҳам юқоридаги экинларга нисбатан камроқ.

Жўхори иссиқсевар, курғоқчиликка ва шўрга чидамли ўсимлик. Уруғи 15-12⁰ да унади, текис униб ўсиб чиқиши учун ҳарорат 15⁰ ва ундан юқори бўлиши зарур. Униб чиқаётган жўхори ниҳолларини -2-3⁰, гуллаш фазасида эса -1⁰ С да совуқ уради. Бир меъёрда ўсиши ва ривожланиши учун 17-30⁰ иссиқлик талаб қилади. Вегетация даври 90-145 кун. Жўхори униб чиққач бир ой мобайнида жуда секин ўсади, барглари ксерофит тузилишга эга бўлган учун сувни жуда тежаб сарфлайди.

Жўхори тупроқ танламайди. У шўр, каштан, кумли, оғир ва унумсиз бўз тупроқларда ҳам ўса олади. Жўхори нордон ва ер ости сувлари яқин бўлган тупроқларда яхши ўса олмайди.

8-жадвал

Жаҳон мамлакатларида жўхори ва тарикъ етиштириш
(2000 йил, млн. т. ҳисобида).

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили
Ҳиндистон	18,5	Хитой	4,7	Буркина-Фасо	1,2
Нигерия	13,5	Аргентина	4,0	Эфиопия	1,2
АҚШ	13,1	Судан	3,0	Россия	1,1
Мексика	6,4	Австралия	1,6	Миср	1,0

Ш О Л И

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Дунё аҳолисининг кўпчилиги, хусусан тропик мамлакатлар(Хитой, Ҳиндистон, Япония, Покистон, Индонезия) аҳолиси шולי (гуруч)ни кўп истеъмол қилади. Айниқса, Жануби-Шарқий Осиё халқлари гуруч туфайли юқори калорияли овқат билан таъминланади.

Гуруч окшоғидан пиво, спирт, крахмал, упа ва тўқимачилик саноатида ишлатиладиган маҳсулотлар олинади. Пояси чорвачиликда тўйимли ем-ҳашак ҳисобланиб, айниқса, дуккакли экинлар билан аралаштириб силос тайёрланса, чорва моллари учун яхши ем-ҳашак бўлади. Поясидан молхоналарда тўшама сифатида фойдаланилади. Шולי поясидан юқори сифатли қоғоз ва қурилишда фойдаланиладиган картон, ҳар-хил арқонлар, қоп-қанорлар таёрланади. Шולי пояси шляпалар, енгил оёқ кийимлари, сумка ва бошқа буюмлар учун ишлатилади.

Тарқалиши ва экин майдони. Ҳиндихитойнинг шарқий қирғоқлари, ҳозирги Хитойнинг жануби-шарқий қисми, Ганг ва Брахмапутранинг қуйи оқими шолининг ватани ҳисобланади. Хитой ва Ўрта Осиёда эрамиздан 3000 йил илгари шולי экилганлиги маълум. VIII асрнинг иккинчи ярмида Италияда, XVII асрда Америка мамлакатларида экила бошланган.

Биологияси. Шולי иссиқсевар ўсимлик. Уруғининг униб чиқиши учун камида ҳарорат 10-12⁰ бўлиши керак. Тез ўсиб чиқиши учун эса 18-20⁰ иссиқлик талаб қилади. Меъёрада ўсиши ва ривожланиши учун 25-30⁰ иссиқлик талаб этилади. -1⁰ совуқда шолени совуқ уради.

Шолининг ўзига хос биологик хусусиятларидан бири сув бостирилган майдонларда ўсишга мослашганлигидир. Шунинг учун унинг агротехникаси бошқа экинлардан тамомила фарқ қилади. Шולי экиладиган ерлар текис, қиялиги 0,001⁰ дан ошмаслиги керак. Бунинг учун шוליға ажратилган ерлар рельефига қараб узунаси ва кўндалангига қаратиб 30-40 см баландликда марзалар олинади ва полларга ажратилади. Агар рельеф қия бўлса, поллар кичик қилиниб, сўнг текисланади. Ҳар қайси полдан бир-бирига тушиб турадиган сув йўллари (арикча-ташлама) қилинади.

Шולי бошқа ўсимликлар билан алмашлаб экилса ҳосилдорлиги ортади, чунки бир майдонга ҳар йили сурункасига шולי экиб, сув бостирилиб суғорилаверса тупроқда шולי учун зарарли бўлган темир оксидлари ва бошқа моддалар кўпайиб, кислород алмашувини камайтиради. Шולי учун алмашлаб экишда энг яхши йўлдош экинлар – маккажўхори, оқ жўхори, дуккакли дон экинлари, сабзавот, картошка, полиз экинлари ҳисобланади. Шולי учун ажратилган ерлар чуқур ҳайдашни талаб этади.

Шолени экишдан олдин уни бегона ўт уруғлари, айниқса курмакдан тозаланади. Ҳарорат 12-14⁰ ёки сувнинг иссиқлиги 5-12⁰ бўлганда экиш бошланади. Республика шароитида 10-20 майдан экиш ишлари бошланади.

Шолени етиштиришда суғориш катта аҳамиятга эга. Сув полларда 5-12 см қалинликда ушлаб турилади. Шולי кўчатлари сийрак ерларга кўчат қилиб ўтказилади.

Шולי ҳозирда барча қитъаларда етиштирилади. Дунё бўйича барча суғориладиган ерларнинг 2/3 қисмига шולי экилади. Дунёдаги шולי етиштириладиган асосий минтақа қадимда ҳам, ҳозирда ҳам Осиёнинг “шолитор” мамлакатлари бўлиб қолмоқда. Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Бангладеш, Вьетнам, Таиланд, Мьянма, Филиппин, Япония дунёдаги ялпи шולי ҳосилининг 9/10 қисмини етказиб беради. Жануби-Шарқий Осиё аҳолининг асосий истеъмоли-

гуруч бўлиб, улар нон ўрнида гуручни истеъмол қиладилар. Гуручдан турли-туман таомлар тайёрлайдилар.

Шоли Америка қитъасида ҳам кенг тарқалган. АҚШ, Бразилия, Колумбия, Перунинг суғориладиган ерлари дунёда шоли етиштириладиган асосий минтақалар ҳисобланади.

Европада эса Жанубий Европа мамлакатларида, асосан Италия ва Испанияда экилади.

Дунё бўйича 2000 йил 593 млн. т. гуруч етиштирилган. Унинг асосий қисми Хитой (180 млн. т.) ва Ҳиндистон (133,5 млн. т.)га тўғри келади (9-жадвалга қаранг).

9-жадвал

Жаҳон мамлакатларида шоли йиғими
(2000 йил, млн. т. ҳисобида)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил
Хитой	180,0	АҚШ	9,7	Лаос	2,16	Венесуэла	0,74
Ҳиндистон	133,5	Корея Респ.	7,1	Колумбия	2,1	Аргентина	0,63
Индонезия	52,4	Покистон	5,6	Малайзия	2,0	Россия	0,5
Бангладеш	38,2	Миср	5,5	Перу	1,89	Куба	0,37
Вьетнам	32,5	Непал	4,0	Корея Халқ Дем. Респ.	1,69	Туркия	0,32
Таиланд	25,0	Камбоджа	3,8	Эквадор	1,52	Мексика	0,28
Мьянма	17,0	Нигерия	3,3	Италия	1,27	Афғонистон	0,23
Филиппин	12,4	Шри-Ланка	2,8	Австралия	1,25	Қозоғистон	0,21
Япония	11,9	Эрон	2,35	Уругвай	1,17	Греция	0,17
Бразилия	11,0	Мадагаскар	2,3	Испания	0,8	Португалия	0,14

Шоли МДХ мамлакатларидан Россиянинг Европа қисми, Узоқ Шарқ, Украина, Қозоғистоннинг жанубий қисмида етиштирилади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида шоликорлик муҳим ўрин тутди. Республиканинг табиий шароити, хусусан ер-сув ва иқлими шоли етиштириш учун қулай учун бўлган барча вилоятларида шоли экилади. Шоли суғоришни кўп талаб қилганлиги сабабли кўпроқ сув ресурсларига бой ҳудудларда етиштирилади.

Ўзбекистонда ХХ асрнинг 30-йилларида ихтисослаштирилган махсус шоликорлик давлат хўжаликлари ташкил этилди. 1960 йиллардан бошлаб шоли майдонлари кенгайтирилди. Ўзбекистоннинг асосий шоликор райони-Қуйи Амударё минтақасидир. Бу минтақада жойлашган Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти республикадаги асосий гуручни етказиб беради. Шунингдек, Тошкент, Сирдарё, Сурхондарё вилоятларида махсус ихтисослаштирилган шоликорлик хўжаликлари мавжуд.

Республика хўжаликларида 2000 йил 159,6 минг т, 2006 йил 213,7 минг т. шоли етиштирилди. Ҳосилдорлик гектарига мос ҳолда 24,3 ц ва 33,8 ц ни ташкил этди.

Таянч термин ва тушунчалар

Ўсимликшунослик, далачилик, донли экинлар, буғдой, баҳори буғдой, кузги буғдой, арпа, маккажўхори, жўхори, шоли.

Мавзунинг такрорлаш ва мустақамлаш учун саволлар

1. Нима учун жаҳон қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг тенг ярмига донли экинлар экилади?
2. Буғдой, арпа, маккажўхори, жўхори ва шоленинг келиб чиқиш марказларини айтинг?
3. Буғдой қайси минтақада энг кўп экилади ва нима учун?
4. «Яшил инқилоб» донли экинларга қандай таъсир кўрсатади?
5. Нима учун Ўзбекистонда мустақиллик йилларида донли экинлар майдони кенгайтирилди?

6. Дон(ғалла) мустақиллиги учун курашнинг иқтисодий аҳамиятини тушунтириб беринг.
7. Арпа қандай хусусиятларга эга?
8. Ғалла экинлари ичида энг ҳосилдор ва «дала маликаси» номини олган экин қайси?
9. Бугдой, маккажўхори ва шоли ер шарининг қайси ҳудудларида энг кўп экилади?
10. Шоли етиштириш технологиясини тушунтириб беринг.
11. Ўзбекистоннинг асосий шоликор райони қайси минтақа ҳисобланади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли лугати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
4. Ваҳобов Ҳ., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари.-Т.: Ўқитувчи, 2001. -136 б.
5. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
6. Народное хозяйство Узбекской ССР. Стат. ежегодник. в 1990 г.-Т.: Узбекистан, 1991. -367 с.
7. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
10. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

МОЙЛИ ЭКИНЛАР

Режа:

1. *Умумий тавсиф*
2. *Зигир*
3. *Кунжут*
4. *Кунгабоқар*

Мойли экинлар ҳар хил оилаларга кирувчи ўсимликларни ўз ичига олади. Кунгабоқар ва махсар мурраккаб гулдошлар оиласига, зигир-зигирдошлар, кунжут-кунжутдошлар, соя ва ерёнғоқ-дуккакдошлар оиласига кириди. Мойли экинларга яна ғўза, толали зигир ва наша экинларини ҳам киритиш мумкин.

Кунгабоқар, зигир, кунжут, зайтун-асл мойли экинларга; пахта, зигир-бир вақтда ва толадан мой берадиган ўсимликларга; соя, ерёнғоқ-дуккакли дон экинларига киритилади.

Мойли экинлар уруғининг таркибида 15-63 % гача мой бўлиб, озиқ-овқат, консерва ва қандолат саноатларида кўп ишлатилади. Улардан алиф, маргарин, совун, линолеум, глицерин ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бу ўсимликларнинг кунжараси ҳайвонлар учун қимматли ем (озуқа) ва тупроқ учун ўғит сифатида ишлатилади.

Мойли экинлар дунё аҳолисининг истеъмолида фақатгина донли экинлардан кейинги ўринда туради. Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари аҳолисининг озиқ-овқатида ўсимликлардан олинган мойлар учун жуда эҳтиёж катта.

Мойли экинлар асосан АҚШ, Россия, Ҳиндистон, Канада, Бразилия, Аргентина, Хитой ва Покистонда кўп етиштирилади.

Ўзбекистонда зиғир, кунжут, кунгабоқар, ерёнғоқ, соя каби турлари экилади. Мой берувчи асосий хом ашё чигит ҳисобланади. Мойли ўсимликлар Самарқанд, Тошкент, Сирдарё, Қашқадарё вилоятларининг лалмикор ва қисман суғориладиган ерларида экилади.

З И Ё И Р

Халқ хўжалигидаги аҳамияти ва тарқалиши. Зиғир мой ва тола берувчи ўсимлик ҳисобланади. Ўзбекистон шароитида уруғ берувчи зиғир кўп экилади. Зиғирнинг мойи техникада кўп ишлатилади. Унинг мойидан лак, бўёқ, алиф, клёнка, босмахона бўёқлари, линолеум олишда фойдаланилади. Зиғир уруғи таркибида 35-45 % мой бор. Зиғир мойи озиқ-овқат саноатида ишлатилади.

Зиғир кунжараси таркибида оксил кўп бўлгани учун чорва моллари учун тўйимли озиқа бўлади. Унинг поясидан калта толалар олиниб, қоғоз, ўров материаллари ва бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Зиғирнинг ватани Жануби-Ғарбий ва Шарқий Осиё. Россияда узок вақтдан буён зиғир экиб келинади. Ўрта Осиёдаги тоғли ҳудудларда XX асрга қадар экилган.

Зиғир асосан мўътадил минтақада, айниқса Россия Федерациясида энг кўп етиштирилади. Шунингдек Украина, Беларус каби мамлакатларда ҳам зиғир кўп экилади.

Зиғир иссиққа унча талабчан эмас. Уруғи 3-4⁰ ҳароратда уна бошлайди, майсалари 3-4⁰ совуққа чидай олади. Қуруқ ва иссиқ ҳаво зиғирнинг ўсиш ва ривожланишини тезлаштиради. Намликни кам талаб қилади. Илдиз системаси яхши ривожланмаганлигига қарамай, тупроқ намлигини яхши қабул қила олади.

Зиғир озиқ моддаларга талабчан. У қора ва каштан тупроқларда жуда яхши ўсади.

Зиғир Ўрта Осиё шароитида қўриқ, бўз ерларга беда ва дуккакли экинлар, маккажўхори, сабзавот ва полиз экинларидан бўшаган ҳамда кузги ёки баҳорги буғдой ўрнига экилса яхши ҳосил беради.

Зиғир қадимдан субтропик ва асосан мўътадил минтақаларда мой олиш мақсадида экиб келинган. Мўътадил минтақанинг нисбатан юмшоқ иқлими ва сернам шимолий ҳудудларида узун толали зиғирни иқлимлаштиришга олиб келди. Бу экиндан мой билан бирга қимматли тола олинади.

Пахта сингари зиғир етиштиришга ҳам табиий шароитдан ташқари иқтисодий омиллар ҳам катта таъсир кўрсатади. Жумладан, зиғир толасини қайта ишлаш заводларининг узок-яқинлиги, меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси шулар жумласидандир. Ҳосили йиғиб олинаётганда ва поясига ишлов беришда жуда ҳам кўп меҳнат сарф қилинади. Зиғир толаси тўплаб йиғилгач, бўктириб қўйилади, сўнгра қуришиб, ишлов бериш учун заводларга жўнатилади.

10-жадвал

Жаҳон мамлакатларида зиғир уруғи йиғими, 2000 йил

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. ҳисобида
Канада	0,77	Ҳиндистон	0,27	Непал	0,03
Хитой	0,6	Бангладеш	0,05	Эфиопия Миср, ФР	0,03
Германия	0,28	Россия	0,03	Афғонистон Бельгия	0,01

XX асрнинг иккинчи ярмида кимё саноатида сунъий тола ишлаб чиқаришнинг тезлик билан ўсиши узун толали зиғирга бўлган талабнинг кескин камайишига ва зиғир майдонларининг қисқаришига олиб келди. Жаҳон бўйича 2000 йил 0,6 млн. т. зиғир толаси етиштирилди. Жаҳонда етиштирилаётган узун толали зиғирнинг асосий қисми Европа ва Осиё мамлакатларига тўғри келади. Яқин вақтларгача узун толали зиғир етиштиришда Россия етакчилик қилиб келган бўлса, бугунги кунда Хитой биринчи ўринга чиқиб олди. 2000 йил Хитойда 0,13 млн.т. зиғир

йиғиштириб олинди. Кейинги ўринларни Франция (0,07 млн.т), Беларус (0,04 млн.т) эгаллайди. Россияда 0,03 млн.т., Нигерия ва Бельгияда 0,02 млн. т. зиғир етиштирилди.

11-жадвал

Жаҳон мамлакатларида зиғир йиғими, 2000 йил

Мамлакатлар	Млн.т. хисобида	Мамлакатлар	Млн.т. хисобида	Мамлакатлар	Млн.т. хисобида
Хитой	0,13	Беларус	0,04	Нидерландия	0,02
Франция	0,07	Россия	0,03	Бельгия	0,02

Зиғир толасининг асосий қисми бугунги кунда Хитойга тўғри келади. 2000 йил Хитойда 0,13 млн.т. зиғир толаси ажратилиб олинди. МДХ мамлакатларидан Беларус 0,04 млн.т. ва Россия 0,03 млн.т. етиштириб кейинги ўринларни банд этиб турибди(11-жадвалга қаранг).

КУНЖУТ

Халқ хўжалигидаги аҳамияти ва тарқалиши. Кунжут-тропик экин, асосан мой олиш мақсадида экилади. Кунжут мойли экинлар ичида энг кўп мой берадиган ўсимлик ҳисобланади ва бу жиҳатдан у мойли экинлар ичида алоҳида ажралиб туради. Кунжут уруғи таркибида мой 48-63 %, оксил 16,3-19 %, эрувчи углеводлар 15,7-17,5 % ни ташкил этади. Кунжутдан олинган мойнинг сифати жуда юқори бўлиб озиқ-овқат, қандолат, консерва саноатида ва тиббиётда кўп фойдаланилади. Шунингдек, унинг уруғидан жуда юқори сифатга эга бўлган ҳолва ва маргарин каби маҳсулотлар таёрланади.

Кунжут Арабистон, Месопотамия, қадимги Греция ва Кичик Осиёда эрамиздан олдин, Хитойда эрамизнинг бошларидан экила бошланган.

Ўрта Осиёга қадимги Ҳиндистон (Панжоб) орқали кириб келган. Ҳиндистонга эса Эфиопия орқали келтирилган.

Кунжут бир йиллик, ўтсимон, поясининг баландлиги 1-1,7 м гача бўлган тик ўсувчи ўсимлик. У иссиқлик, ёруғликка талабчан, вегетация даври қисқа, 75-120 кун давом этади. Совуққа чидамсиз, -3^0 да совуқ уради. Шунинг учун унинг ўсиши ва ривожланиши учун қулай шароит яратиб бериш зарур. Уруғи 15-18⁰ ҳароратда уна бошлайди. Иссиқлиги 20⁰ бўлган нам тупроқда тез унади. 3-4 кунда униб чиқади. Ҳаво ҳарорати 23-25⁰ бўлганда унга бир меъёردа ўсиши учун энг қулай ҳарорат ҳисобланади. Кунжут намликни кўп бўлишини ёқтиради, айниқса униб чиқиши ва гуллаш даврида намликка талабчан. Агар тупроқда намлик етишмаса кам гуллайди ва ҳосилдорлиги кескин камаёди. 3-4 марта суғорилади. У қурғоқчил ва иссиқликка чидамли. Бўз тупроқларда, ғовакли, унумдор ва бегона ўтлари кам бўлган тупроқларда яхши ўсади. Оғир, соз ва шўрланган тупроқлар унинг учун ноқулай ҳисобланади.

12-жадвал

Жаҳон мамлакатларида кунжут уруғи йиғими, 2000 йил

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. хисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. хисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. хисобида
Хитой	0,72	Мьянма	0,3	Уганда	0,1
Ҳиндистон	0,55	Судан	0,22	Нигерия	0,07

Жаҳон мамлакатларида 2000 йил 2,7 млн. кунжут уруғи йиғиб олинди. Кунжут уруғи Хитой, Ҳиндистон ва Мьянмада энг кўп етиштирилган. Шунингдек Африка мамлакатлари ҳам Осиё мамлакатларидан кейинги ўринларни эгаллайди (12-жадвалга қаранг)

КУНГАБОҚАР

Халқ хўжалигидаги аҳамияти, тарқалиши ва ҳосилдорлиги. Кунгабоқар-асосий мойли экинлардан бири. Ишлаб чиқариладиган барча мойларнинг 65 % и шу ўсимликдан олинади. Уруғи таркибида 57 % гача мой, 16,2 % протеин, 28,8 % клетчатка, 3,2 % кул бўлади. Кунгабоқар мойи асосан озиқ-овқат саноатининг барча соҳаларида ишлатилади. Мойидан маргарин, совун, алиф, бўёқ тайёрлашда, линолеум, плёнкалар, стеарин кислоталари олишда қўлланилади. Поясидан қоғоз тайёрлашда, шунингдек ёкилғи сифатида фойдаланилади. Кунгабоқар уруғидан кондитер саноатида ҳолва ва конфетлар тайёрлашда фойдаланилади. Ёғи олинган кунжараси чорва моллари учун тўйимли озуқа бўлади. Унинг поясидан силос тайёрланади. Кунгабоқар силоси одатда гуллаш даврида тайёрланади. Чунки бу вақтда тайёрланган силос ҳар томонлама тўйимли озиқ ҳисобланади. Шунингдек қорларни тўсиш мақсадларида ҳам ўстирилади.

Кунгабоқар гулидан асаларилар жуда кўп фойдаланади. Асаларилар гулларни чанглаштириб, пистанинг пуч бўлиб қолишини олдини олади. Гултож баргидан дори-дармонлар тайёрланади.

Кунгабоқарнинг ватани-Шимолий Америка. У кўпроқ мўътадил минтақада, донли экинлар ҳосили йиғиб олинган, тақрорий экин сифатида экилади.

Кунгабоқар-бир йиллик ўсимлик. Бўйи 2-4 м, ўқ илдиз ва ён илдизлари жуда яхши ривожлангани сабабли тупроқнинг чуқур қатламларидан ҳам намлик ва озуқа моддаларни тортиб олади. Совуққа ва қурғоқчиликка чидамли ўсимлик. Уруғи 3-4⁰ да униб чиқади. Майсалари -5-6⁰ совуққа чидайди. 20-30⁰ ҳаво ҳарорати унинг ўсиши ва ривожланиши учун энг қулай давр ҳисобланади.

Намга талабчан, ёруғсевар ўсимлик. Кунгабоқар тупроқнинг унумдор бўлишини талаб қилади. Қора, каштан, қўнғир, кул ранг, ўрмон ва бўз тупроқларда яхши ўсади. Ботқоқ, шўр ва кумли тупроқлар кунгабоқар учун ноқулай ҳисобланади. Вегетация даври 100-155 кун. Кунгабоқар картошка маккажўхори, донли ва дуккакли экинлар билан алмашлаб экилади. Бегона ўтлардан ҳоли майдонларга экиш мақсадга мувофиқ. Кунгабоқарни экиш ҳаво ҳарорати, тупроқдаги намликка боғлиқ. Шунинг учун ўртача ҳарорат 15⁰ ва ундан юқори ҳароратли кунларда экилганда бир текис ва тўла униб чиқади.

13-жадвал

Жаҳон мамлакатларида кунгабоқар уруғи йиғими, 2000 йил

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т. ҳисобида
Аргентина	6,3	Венгрия, Болгария	0,55
Россия	3,2	Жанубий Африка Республикаси	0,53
Украина	3,0	Италия	0,43
Франция	2,0	Молдава	
Хитой	1,8	Мьянма	0,28
АҚШ	1,7	Югославия	0,27
Ҳиндистон	1,2	Покистон	0,22
Руминия	0,9	Словакия, Бразилия	0,19
Испания	0,87	Канада, Австралия	0,12
Туркия	0,86	Қозоғистон	0,1

Кунгабоқар мўътадил минтақанинг дашт ва ўрмон-дашт табиат зоналарида энг кўп экилади.

Кунгабоқарнинг ер шари бўйича экин майдони 18,3 млн.га ни ташкил этади. У кўпроқ Осиё, Европа ва Африка қитъаларида энг кўп экилади. Кунгабоқар етиштиришда Аргентина етакчилик қилади. Россия, Украина, Франция, Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Руминия, Испания, Туркия, Болгария, Венгрия, ЖАР, Италия, Молдавада катта майдонларда етиштирилади ва бу мамлакатлар жаҳондаги асосий кунгабоқар уруғини етказиб беради (13-жадвалга қаранг).

Таянч термин ва тушунчалар

Мойли экинлар, зиғир, узун толали зиғир, кунжут, кунгабоқар

Мавзунинг такрорлаш ва мустақкамлаш учун саволлар

1. Мойли экинларга қайси ўсимликлар киради ва улардан қандай маҳсулотлар олинади?
2. Зиғир қайси минтақада кўп экилади?
3. Нима учун XX асрнинг 2-ярмидан узун толали зиғирга бўлган талаб кескин камайиб кетди?
4. Мойли экинлар ичида энг кўп мой берадиган ўсимликни айтинг. Ундан қайси соҳаларда кўп фойдаланилади?
5. Кунгабоқардан қандай маҳсулотлар олинади?
6. Кунгабоқар қандай шароитларда етиштирилади?
7. Кунгабоқар қайси минтақа мамлакатларида энг кўп экилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. - Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
3. Ваҳобов Х., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари.-Т.: Ўқитувчи, 2001. -136 б.
4. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. - 324 б.
5. Народное хозяйство Узбекской ССР. Стат. ежегодник. в 1990 г.-Т.: Узбекистан, 1991. -367 с.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
7. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
10. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

ТЕХНИКА ЭКИНЛАРИ

Режа:

1. Техника экинлари тушунчаси

1. Толали экинлар

2. Пахтачилик

3. Каноп

Техника экинлари-маҳсулоти саноат учун хом ашё сифатида ишлатиладиган экинлар. Техника экинлари толали, мойли, қандли, доривор ва бошқа ўсимликликларга бўлинади. Толали экинларга пахта, узун толали зиғир, каноп, сизаль; мойли экинларга кунгабоқар, ерёнгоқ, соя; қандли экинларга шакарқамиш, қанд лавлаги; доривор ўсимликларга женьшень, валерианка ва бошқа ўсимликлар киради.

Техника экинлари тушунчаси шартли бўлиб, улар бир қатор саноат тармоқлари - тўқимачилик, ёғ-мой, шакар-қанд ва бошқа тармоқлар учун қимматли хом ашё етказиб беради. Техника экинлари қаерда экилса, шу ерда қайта ишланади. Шунинг учун АСМ га кирувчи корхоналар асосий хом ашё базалари яқинида жойлаштирилади.

ТОЛАЛИ ЭКИНЛАР

Газлама ва тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун хом ашё берадиган экинларга **толали экинлар** деб айтилади.

Толали экинлар турли ботаникавий оила, авлод ва турларга мансуб ўсимликлардан ташкил топган. Шунинг учун улар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Уруғидан тола берувчи экинлар. Бунга кенг тарқалган ва муҳим иқтисодий аҳамиятга эга бўлган ғўза ва узун толали зиғир киритилади.

2. Поясидан тола берувчи экинлар. Бу гуруҳ ўсимликларини кўпинча луб экинлари деб ҳам аташади. Каноп, жут, зиғир, наша, кедрь каби экинлар ушбу гуруҳдан ўрин олган.

3. Баргидан тола берувчи экинлар. Уларга янги зеландия зиғири, рафия, агавалар, юкка ва бошқалар ўсимликлар киритилади.

Барча толали экинларнинг уруғларида маълум миқдорда мой мавжуд. Толали экинларга ғўза, жут, зиғир ва наша киради. Улардан айниқса, пахта билан узун толали зиғир қимматбаҳо тола берувчи экинлар бўлиб, муҳим иқтисодий аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистонда 1 млн. га дан кўпроқ майдонларга пахта экилади. Мамлакатимизнинг асосий бойлиги пахта бўлиб, чет эл валютасининг катта қисми пахта толаси экспортидан келади. Гарчи республикаимиз пахта етиштирувчи мамлакатлар ичида энг шимолда жойлашган бўлса-да, ялпи ҳосили ва ҳосилдорлиги бўйича жаҳонда етакчи ўринларни эгаллайди. Пахта етиштириш бўйича Ўзбекистонда ўзига хос тажриба мактаби шаклланган. Ўзбекистонда толали экинлардан пахтадан ташқари каноп ҳам етиштирилади.

ПАХТАЧИЛИК

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Ғўзадан халқ хўжалигида кўплаб хилма-хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Ғўза йиғирилувчан тола берадиган ўсимлик бўлиб, халқ хўжалигининг кўплаб тармоқларида ишлатилади. Ундан саноат усулида 200 дан ортиқ маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Пахта толаси тўқимачилик саноати учун асосий хом ашё манбаидир. Толасидан ҳар хил сурп, чит, сатин, ип, тўқималар, балиқ тўрлари, сунъий ипак, тўқимачилик ва бошқа маҳсулотлар тўқилади. Дунё бўйича тайёрланадиган барча толанинг ярмидан кўпини пахта толаси ташкил этади. Озиқ-овқат саноатида пахта ёғи олинади. Чигитидан эса ёғ, маргарин, совун, глицирин ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари ғўза чигитидан олинадиган кунжара ва шулха чорва моллари учун тўйимли озуқа манбаи ҳисобланади. Пахтачилик саноатининг чиқиндиларидан целлюлоза, спирт, линолеум, бўёқлар, киноплёнкалар ва бошқа бир қанча маҳсулотлар тайёрланади. Ғўза баргидан лимон ва олма кислоталари олинади. Ғўза поясидан саноатда қоғоз, картон, лак, сунъий тери, ошловчи ва бошқа моддалар олишда, шунингдек арзон ёқилғи сифатида фойдаланилади. Пахта чигитидан мой, шулхасидан гидролиз заводларида фурфурол, смола ва пластмассалар каби кимёвий моддалар олинади.

Ўртача 1 тонна пахта хом ашёсидан 320-350 кг тола(3000-3500 м² газлама), 620 кг чигит(унинг 110 кг мой, 200-250 кг кунжара, 175 кг шулха, 35 кг линтдан иборат) ва 10 кг момик олинади.

Ғўзанинг келиб чиқиши. Ғўза тропик минтақа ўсимлиги. Ғўза кунлик ўртача ҳарорат 18⁰ дан юқори бўлган тропик мамлакатлардан келиб чиққан. Ғўза ўз ватанида ёввойи ҳолда, баландлиги 6-7 м ва баъзан 10-12 м га етадиган кўп йиллик дарахтсимон ўсимликдир. Унинг ҳосилини йиғиштириб олиш қийинчилик туғдиради. Ўзбекистон ва МДХ мамлакатларида етиштирилаётган ғўзалар бир йилликдир. Аксарият мамлакатларда бир йиллик ғўза экилади. Бир йиллик ғўза кўп йиллик ғўзага нисбатан кўп ҳосил беради, чаноклари йирик, толаси пишиқ ва узунроқ бўлади.

Кейинчалик ғўза субтропик ва тропик минтақанинг тоғли ҳудудларига тарқала бошлагач, унинг янги формалари вужудга келган. Инсонлар томонидан ғўзанинг тезпишар, йирик қўсақли, узун толали ва бошқа яхши сифатли навлари яратилди. Тропик минтақадан ташқари ғўзанинг субтропик ва мўътадил минтақаларнинг иқлим шароитига мослаштирилган бир йиллик паст бўйли навлари яратилди. Бугунги кунда эса тезпишар, юқори маҳсулот берадиган, селекциянинг энг янги методлари асосида яратилган ҳар хил шароитларга мослаша оладиган ғўза навлари яратилган.

Ѓўзанинг 35 дан ортиқ тури мавжуд бўлса-да, улардан асосан беш тури кенг тарқалган. Ўрта Осиё ва республикамизда мексика, яъни оддий ва миср(перу), яъни ингичка толали ғўза экилади. Оддий ёки мексика ғўзаси тез пишади. Серҳосил бўлганлиги учун катта майдонларда етиштирилади. Ундан тола чиқиши ўртача, тола узунлиги 28-35 мм ни ташкил этади. Чаноклари йирик, 4-5 ва ундан кўпроқ паллали бўлиб, кўсаклари етилганда яхши очилади. Чигити тукли бўлади.

Миср ёки перу ғўзаси энг қиммат баҳоланувчи ингичка толали ғўза бўлиб, оддий ғўзага нисбатан иссиқликни кўп талаб қилади ва кеч пишиб етилади. Толаси узун(35-50 мм) ва ингичка, пишиқ. Чигити туксиз ёки қисман тукли. Кўсаклари 3-4 паллали бўлиб, яхши очилади.

Ѓўзанинг тарқалиши. Ѓўза жуда қадимдан экиб келинаётган ўсимлик бўлиб, ибтидоий жамоа тузуми даврида ҳам инсонларга пахта толаси маълум бўлган. Ҳиндистон, Жануби-Шарқий Африка, Перу, Мексика ва Антил оролларида ғўзанинг ёввойи турлари маданийлаштирила бошланган. Эрамиздан 2500-3000 йил илгари Ҳиндистонда, 1500 йил олдин Ҳиндихитойда, III-IV асрларда Индонезияда, V асрларда Япония ва Кореяда, VI асрда Эрон ва Арабистонда пахта экила бошланган. Европада эса дастлаб Грецияда I-II асрларда пахта экилган. VII асрда Испаниянинг жанубий қисмини араблар босиб олгач, Жанубий Европада ҳам пахтачилик тараққий эта бошлади.

Пахта Европада Испания ва Болқон ярим оролида жойлашган мамлакатларда экилади. Бу мамлакатларга пахтани араб ва турклар олиб келишган.

Ўрта Осиёда ҳам пахтачилик қадимдан ривожланиб келган. Ѓўза Ўрта Осиёга Ҳиндистон ва Африкадан олиб келиниб, суғориладиган ерларда етиштириб келинган. Қадимги даврда Ўрта Осиёда ғўза ўстириш ва унинг маҳсулотларини ишлаб чиқаришга оид маълумотлар шарқ қўлёзмаларида ва X аср араб географларининг асарларида учрайди. Ушбу даврларда Мари, Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Тошкент ва Чимкент шаҳарлари ип-газламалари билан машхур бўлган.

Ўзбекистонда 2,5 минг йилдан буён пахта етиштирилади. Ѓўза милоддан илгари VII-VI асрларда Самарқанд, Тошкент, Хоразмда, I асрда Фарғона водийсида экилган. Бир неча асрлар мобайнида ғўзанинг маҳаллий жайдари навлари иқлимлаштирилган бўлиб, уларнинг кўсаги майда ва яхши очилмас бўлган.

Ўрта Осиёда, шу жумладан Ўзбекистонда пахтачиликнинг кейинги ривожланиши XIX асрнинг иккинчи ярмига, яъни ўлкани Чор Россияси истило қилган даврга тўғри келади. Ушбу даврдан бошлаб Ўрта Осиёда Чор Россиясининг пахта етиштириб берувчи асосий базасига айлантирила бошланди. Россиянинг йирик саноат марказлари билан боғловчи темир йўлларнинг қурилиши туфайли арзон хом ашё етказиб бера бошлади. Пахта толасига бўлган талаб кескин орта боргани учун, пахта майдонлари кенгайиб борди.

Маҳаллий ғўзаларга нисбатан четдан Америка серҳосил навлари олиб келиб экила бошланди. Маълумотларга кўра, ғўза майдони 1890 йил 100 минг га бўлса, 1913 йилга келиб 424,6 минг га, ялпи ҳосили 517,2 минг т. га етказилди.

Ѓўза тажриба станциялари ташкил этилди, уларда ғўза селекциясига оид ишлар олиб борилди.

Собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистонда пахтачилик тезлик билан ривожлантирилди. Қўриқ ерлар ўзлаштирилди ва пахта майдонлари янада кенгайтилди. Маълумотларга кўра, пахта майдонлари 1890 йили 100 минг га, 1913 йили 429 минг га ни ташкил этган бўлса, бу миқдор 1932 йили 2 миллион гектарга етказилди ва бу даврда Собиқ иттифоқнинг пахта мустақиллигига эришилди.

Пахта майдонларига минерал ўғит, пестицид, дефолиантларнинг кўп ишлатилиши, алмашиб экишга риоя қилмаслик тупроқнинг экологик ҳолатини бузди, ҳосилдорлиги ва унумдорлигининг пасайишига олиб келди.

Пахтачиликни ривожлантириш мақсадида қудратли ирригация системаси бунёд этилди. Пахтачиликка ихтисослаштирилган қишлоқ хўжалик машинасозлиги саноати шакллантирилди. Бу саноат корхоналарида трактор, культиватор, сеялка, пахта териш машиналари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бир неча илмий тадқиқот институтлари ташкил этилиб, уларда 90 дан ортиқ янги ғўза навлари яратилди.

Саноатнинг пахта хом ашёсига бўлган эҳтиёжи тўла қондирилди. Натижада Ўзбекистон дунёдаги пахта етиштирувчи асосий мамлакатлардан бирига айланди. Агар Ўзбекистонда пахта ҳосили 1940 йили 1416 минг тоннани ташкил этган бўлса, бу миқдор 1965 йили 4,0 миллион тоннага, 1980 йилларда эса Ўзбекистонда 5,5 миллион тоннадан ҳам кўпроқ етказилди. Пахта экин майдонлари ҳам пахта ҳосилига боғлиқ ҳолда 1940 йили 948 минг гектар бўлса, 1972 йили 1681 минг гектарга етказилди. 1980 йилларда 2 миллион гектардан кўпроқ ерларга экилди. Натижада республика собиқ иттифокнинг пахта етказиб берувчи асосий хом ашё базасига айлантирилган ва бунинг таъсирида республикада пахта монокультураси авж олдирилган эди. Собиқ Иттифокнинг 60-65 % пахтаси Ўзбекистонга тўғри келар эди. Лекин пахта толасининг атиги 10 % игина республикада қайта ишланар эди.

Мустақиллик йилларида бундай салбий ҳолатларга барҳам берила бошланди. Пахта майдонлари камайтирилиб, пахтадан бўшаган майдонларга донли экинлар, хусусан буғдой ва бошқа экинлар экила бошланди. 2006 йилда пахтанинг барча экин майдонларидаги салмоғи 39,8 % ни ташкил этди.

2006 йил эса республикамызда 3,6 миллион тоннадан ортиқ пахта ҳосили йиғиштириб олинди(14-жадвалга қаранг).

14-жадвал

Ўзбекистонда пахта етиштириш

Йиллар	Ѓўза экилган майдон, минг га ҳисобида	Ѓўза ҳосилдорлиги, ц/га ҳисобида	Ялпи пахта ҳосили, минг тонна ҳисобида
1890	100	-	-
1913	424,6	12,2	517,2
1924	264,8	7,8	205,8
1930	883,8	8,4	744,3
1940	923,5	15,0	1385,9
1950	1098,1	20,3	2225,6
1960	1386,6	20,4	2823,5
1970	1709,2	26,3	4495,2
1980	1877,7	29,3	5578,7
1990	1830,1	27,6	5058,0
2000	1444,5	20,7	3002,0
2001	1452,0	22,6	3275,0
2005	1472,3	25,3	3728,4
2006	1447,6	25,0	3600,3

Ѓўзанинг биологик хусусиятлари. Ѓўза ўз табиатига кўра кўп йиллик ўсимлик, лекин унинг экилаётган навлари бир йиллик ўсимлик тариқасида экилади.

И л д и з и ўқ илдиз, асосий илдизи ерга чуқур киради, лекин тезлик билан ён илдизлар чиқариб, ингичкаланиб кетади. Шунга кўра, ғўзанинг илдизини шаклан тўнқарилган конусга ўхшатиш мумкин.

П о я с и тик ўсувчи, танаси мустаҳкам бўлиб, усти тукчалар билан қопланган. Ѓўза ўзининг вегетация даврида униб чиқиш, ҳақиқий чин барг чиқариш, шоналаш, гуллаш ва кўсак туғиш, етилиш каби бешта асосий фазаларни босиб ўтади.

Пахта толаси оқ, ҳар хил товланишдаги оқ сарғиш, малла, яшилсимон,, пуштисимон ва кўнғир рангли бўлади. Пахтанинг асосий сифат кўрсаткичи тола бўлиб, тола мм билан белгиланади. Тола узунлиги экилган пахтанинг навига, унинг агротехникасига ва кўсакда жойлашишига қараб 20 дан 60 мм гача бўлади.

Ёруғлик. Ѓўза тропик экин бўлгани учун ёруғликни ёқтирадиган қисқа кунли ўсимлик. Сояда қолган ғўза суст ривожланиб кам ҳосил беради.

Иссиқлик. Пахтанинг вегетация даври жуда узоқ бўлгани учун иссиқликни кўп талаб қилади. Чигит 10-15⁰ С да униб чиқади. 20-25⁰ ли ҳарорат чигитларнинг униб чиқиши учун энг қулай ҳарорат ҳисобланади. Ѓўза ўса борган сари, айниқса шоналаш ва гуллаш даврида иссиқликка бўлган талаб орта бошлайди. Унинг меъёрий ўсиши ва ривожланиши учун ўртача 25-

30⁰, максимал 36-38⁰ ҳарорат зарур. Ҳарорат 40⁰ дан ортиши ғўзанинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Меъёридан юқори ҳарорат ўсимликнинг озикланиш шароитини ёмонлаштиради, пахта ҳосилини камайтиради. Пахта сифатининг бузилиб, пасайишига сабаб бўлади. Ўз навбатида ҳарорат 25⁰ дан пасайиши иссиқликнинг етишмаслигига олиб келади ва ғўзанинг ривожланиши секинлашади. У сув ва озик моддаларни тупроқдан маълум даражада иссиқлик бўлгандагина ўзлаштираб олади. Ғўза совуққа чидамсиз ўсимлик бўлиб, минус 0,5-1⁰ да уни совуқ уриб кетади. Умуман ҳароратнинг 0⁰ дан пасайиши унга ҳалокатли таъсир кўрсатади.

Ғўза озик моддаларга, намликка талабчан, қурғоқчилликка чидамли. Униб чиқишидан то ҳосили пишиб етилгунча жуда кўп миқдорда сув сарфлайди. Озуқа моддаларни етарли миқдорда бўлишини талаб этади. Ғўза униб чиққандан кейин тупроқда азот, фосфор ва калий моддалари етарли миқдорда бўлмаса илдиз системаси яхши ривожлана олмайди. Айниқса, гуллаш даврига келганда бу моддаларнинг танқислиги натижасида ҳосил шохлари ва шоналар кам шаклланиб, ҳосили камайиб кетади. Аксинча ортиқча бўлиши ҳам унинг ўсишини секинлаштиради.

Ғўза ривожланиш даврида унга озик моддалар катта таъсир кўрсатади. Фосфор ва азотнинг меъёрида бўлиши унинг илдиз системасини кучайтиради, ғўза дуркун ўсади. Аксинча озик моддалар меъёридан кўп бўлиши ғўзанинг ўсишини сустлаштириб, ҳосилининг камайиб кетишига олиб келади. Хусусан фосфор етишмаса, илдиз системаси яхши ривожлана олмайди. Шоналаш ва гуллаш даврида азотнинг ортиқча миқдорда бўлиши ғўзанинг ўсиб, ғовлаб кетишига, кўсакларнинг кам ва майда бўлиб қолишига олиб келади. Гуллаш даврида фосфор ўғити билан етарли миқдорда озиклантириб туриш зарур. Калий ўғити эса ғўзанинг тупроқда намликни ортиқча буғланишини камайтириб, намликни сақлаб туришига ёрдам беради. Калий солинганда ғўза яхши ривожланиб, поялари бақувватлашади, шоналарининг тўкилиб кетиши камаюди.

Ғўза ҳар хил, айниқса, унумдор бўлган турли тупроқларда ўса олади. Ғўза озик моддалар билан таъминланиб турилса турли тупроқларда ўса олади. Чиринди миқдори кам, кучсиз, соз, кумлоқ ва шўрли тупроқлар шунинг учун ноқулай ҳисобланади. Ўрта Осиё шароитида бўз, ўтлоқи-бўз, ўтлоқи-ботқоқ ва бир оз шўрлашган тупроқлар ғўзанинг яхши ўсишига қулай имконият яратади.

Кучли шўрлашган тупроқларда тупроқ шўрини ювиш, яъни яхоб сувини бериш ва бошқа мелиоратив тадбирларни амалга ошириш зарур.

Ғўзани экиш. Уруғлик учун саралаб ажратиб олинган чигит махсус заводларда туксизлантирилади, касаллик ва зараркундаларга қарши дориланади. Чигит экиш муддатини белгилаш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон жанубдан шимолга 827 кмга чўзилгани учун чигитни экиш муддатлари ҳудудлар бўйича фарқланади. Жанубий минтақаларда баҳор эртароқ бошланганлиги сабабли шимолий минтақаларга нисбатан бир оз эртароқ экилади. Эрта, яъни ҳарорати паст тупроққа экилган чигит иссиқлик етишмаслиги натижасида чириб униб чиқа олмайди ёки униб чиққан кўчатлар сони кам бўлади. Бу эса чигитни қайтадан экиш, қўшимча маблағ ва меҳнат, ортиқча уруғлик чигитни ишлатишга мажбур қилади. Қайтадан экилган чигит аксарият ҳолларда кўзланган ҳосилни етиштириб бера олмайди. Чигитни кечиктириб экиш ҳам мақсадга мувофиқ эмас, негаки унинг ўсиш даври қисқариб, кам ҳосил беради. Шунинг учун чигитни ўз вақтида, белгиланган муддатда экиш энг муқобил вариант ҳисобланади.

Ғўзани экиш ҳаво ва тупроқ ҳароратига, тупроқнинг етилиши ва намлигига боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Чигитни экиш муддати баҳорда кунларнинг иссиқ ёки совуқ келишига қараб белгиланади. Суткалик ҳаво ва тупроқнинг ўртача ҳарорати 12-16⁰ га етганда, тупроқ юза қатламининг 10 см ли қисмидаги ҳарорат 12⁰ бўлганда чигитни экиш мақсадга мувофиқ. Чигит 3-5 см чуқурликда экилади.

Чигит ўрта ҳисобда Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларида апрел ойининг биринчи ўн кунлигида, шимолий минтақаларида эса иккинчи ўн кунлигида экилади. Уни 25 апрелгача экиб тамомлаш лозим.

Ѓўза кўчатлари гектарига ўртача 80-140 минг тупни ташкил этиши зарур. Мабода ғўза кўчатлари сони меъёридан кўп бўлса, кўчатларнинг ўсиши ва ривожланиши қийинлашади. Бўйи ўсиб кетиб, нимжон бўлиб қолади. Натижада пахта ҳосили камаяди. Шунинг учун ғўзаларда 1-2 та чинбарг чиққач ягана қилинади. Яганалаш даврида нимжон кўчатлар юлиб ташланади. Юқори ҳосилни таъминлайдиган соғлом, дуркун кўчатлар қолдирилади.

Сугориш. Ўрта Осиёнинг иссиқ ва қурғоқчил шароитида ғўзани сугориш муҳим ўрин тутди. Ѓўза вегетация даврида ўрта ҳисобда 6-8 марта сугориш мақсадга мувофиқ. Тупроқда нам сақлаш, тупроқ шўрини ювиш, яхоб сувини бериш ва ўсиш даврида сугориб туриш билан ғўзанинг сувга бўлган эҳтиёжи қондирилади. Ернинг шўри ювилганда тузлар тупроқнинг пастки қисмига ювилиб тушади ва тупроқда нам тўпланади. Ѓўза гуллаш ва шоналаш даврида кўп сугорилиши зарур, чунки бу вақтда унинг сувга бўлган талаби кескин ортган бўлади. Ѓўза одатда сугоришнинг қадимий ва ҳозирда ҳам асосий усули-эгатлар орқали сугорилади.

Ѓўза шоналаш ва гуллаш даврида кўп ҳосил тўплайди. Лекин унга озик моддалари, сув ва ёруғликнинг етишмаслиги натижасида тўкилиб кетади. Айниқса шоналаш даврида озик моддаларга бўлган эҳтиёж кучаяди. Ѓўзанинг юқори қисмида жойлашган ўсиш куртаклари ҳосил шохларига қараганда озик моддалар билан яхши таъминлангани учун тез ўсади. Ортиқча ҳосил шохлари кўпайиб, улардаги кўсаклар пишиб етилиши кечикиб кетади. Бундай ҳолатни олдини олиш учун ғўзанинг учки қисми чилпиб ташланади, яъни чеканка қилинади. Чеканкадан сўнг ўсимликнинг ўсиши тўхтади, озик моддалари тенг ва қайта тақсимланади, ёруғлик билан яхши таъминланади. Ҳосил тезроқ тўпланади ва етилади. Ѓўза чеканкаси асосан июль-август ойларида ўтказилади. Ѓўзани чеканка қилиш асосий агротехник тадбирлардан бири ҳисобланади.

Ҳосил пишиб етилгач, одатда август ойида ғўза барглари кимёвий препаратлар(дефолиантлар) ёрдамида сунъий равишда тўкдирилади. Барглар тўкилгач тупроқ ва кўсак қуёш иссиқлигини кўпроқ олиб, исийди, ҳарорат тенг тақсимланади, озик моддаларнинг кўсакка ўтиши тезлашади ва кўсаклар нисбатан тез очилади. Дефолиация ғўзанинг пастки шохларидаги 2-3 та кўсак очилгандан кейин ўтказилади. Дефолиация вақтида экологияга зарар етказмаслик, атроф-муҳитни зарарли дефолиантлар билан ифлослантирмаслик зарур.

Пахта ҳосилини йиғиштириб олиш пахтачиликда энг оғир, сермеҳнат иш бўлиб, йиллик меҳнатнинг тенг ярми унга тўғри келади. Ҳосилни пахта териш машиналарида йиғиштириб олиш қўл меҳнاتини кескин камайтиради ва пахта таннарҳини арзонлаштиради. Шунинг учун мумкин қадар пахтани машиналарда теришни йўлга қўйиш зарур. Пахтани машиналарда териш учун белгиланган майдонларда махсус тадбирлар амалга оширилади, яъни далалар бегона ўтлардан тозаланади, ўқ ариқлар кўмилиб ер усти текисланади. Ѓўза кўсаклари яхши очилган ерлар сифатли дефолиация қилинади ва 8-10 м кенгликда бурилиш майдонлари ажратилади. Биринчи машина терими кўсакларнинг 50-60 % и очилганда, иккинчи терими яна 20-30 % и очилгандан кейин ўтказилади.

Пахта ҳосили териб олингач, ғўзапояси тўплаб олинади. Айрим ҳолларда ғўзапоя махсус тиркамали техника(асбоб)ларда майдаланиб, сочиб юборилади ва ер чуқур қилиб ҳайдалади.

Ѓўзапояси йиғиштириб олинган майдонларда келгуси йил ҳосили учун кузги шудгорлаш ишлари сифатли қилиб ўтказилади.

Жаҳон пахтачилигида Ўзбекистон ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Пахта етиштирувчи мамлакатлар ичида Ўзбекистон энг шимолий мамлакат саналса-да, унинг ялпи ҳосили жиҳатидан Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва Покистондан кейинги 5-ўринда туради. Пахта толаси экспорти бўйича эса АҚШ да кейинги 2-ўринда эгаллайди.

Мустақиллик йилларида пахта хом ашёсини қайта ишлашга катта эътибор қаратилди. Натижада республикада ялпи пахта ҳосилининг 40 % га яқини қайта ишланиб, унинг экспорти ортмоқда. Жаҳон пахта толасидан йигирилган ип экспортида Ўзбекистоннинг салмоғи 1991 йил 1,1% ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич мустақиллик йилларида ўсиб, 1,5 % га етди. Пахта толасидан йигирилган ип экспорти бўйича Ўзбекистон жаҳон мамлакатлари ичида 1991 йил 20-ўринни эгалаган бўлса, 2001 йилга келиб 13-ўринга чиқиб олди.

Пахта жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида етиштирилади. Пахта ҳосили йилдан-йилга ортиб бормоқда. Агар жаҳон мамлакатларида 1990 йилларда 45-48 млн.т. пахта ҳосили бунёд этилган бўлса, бу миқдор 2000 йилга келиб салкам 60 млн. т. га етди. Даврларга мос ҳолда дунё бўйича

пахта толаси 1990 йилда 15-16 млн.т. гача ишлаб чиқарилган бўлса, 2000 йил 19,8 млн.т.ни ташкил этди.

Пахта деярли барча тропик ва субтропик, қисман мўътадил минтақа мамлакатларида экилади. Жаҳон бўйича экиладиган пахта майдони ва ҳосили бўйича Осиёда жойлашган мамлакатлар биринчи ўринни эгаллайди. Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Ўзбекистон, Туркия мамлакатлари асосий пахта етиштирувчи мамлакатлар бўлиб, уларда пахтачилик халқаро ихтисослашган тармоқ ҳисобланади. Умумжаҳон пахта толасининг 5,3 млн.т. ёки 1/4 қисмидан кўпроғи биргина Хитойга, 15 % га яқини Ҳиндистонга, 10 % га яқини Ўзбекистон ва Покистонга тўғри келади(15-жадвалга қаранг).

Америка қитъасида жойлашган мамлакатлар пахта етиштириш бўйича Осиёдан кейинги ўринни эгаллайди. Бу қитъада пахтанинг асосий қисми АҚШ да, шунингдек Бразилияда етиштирилади. АҚШ да 2001 йил 4,4 млн.т. пахта толаси тайёрланди ва бу жиҳатдан Хитойдан бир оз ортда қолмоқда. Янги дунё мамлакатларидан Парагвай, Мексика, Аргентина, Перу, Колумбия, Боливияда ҳам пахта экилади.

Қора қитъа-Африкада ҳам пахта суғорма деҳқончилик қилинадиган мамлакатларда қадимдан экиб келинади. Пахта ҳосили бўйича Осиё ва Америкадан кейинги ўринда турса-да, лекин юқори сифатга эга бўлган узун толали пахтаси билан улардан алоҳида ажралиб туради. Айниқса, Миср узун толали пахтаси билан машҳур.

15-жадвал

Жаҳон мамлакатларида пахта ҳосили (тола ҳисобида, 2001 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т. ҳисобид а	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т. ҳисобид а	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т. ҳисобид а	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т. ҳисобид а
Хитой	5313	Туркменистон	196	Чад	70	Исроил	22
АҚШ	4421	Буркино-Фасо	158	Зимбабве	80	Колумбия	30
Ҳиндистон	2678	Кот д-Ивуар	150	Танзания	63	ЖАР	25
Покистон	1807	Тожикистон	142	Судан	60	Боливия	20
Туркия	865	Қозоғистон	141	Того	60	Афғонистон	18
Бразилия	766	Бенин	135	Мьянма	59	Уганда	17
Австралия	698	Эрон	125	Аргентина	54	Мозамбик	16
Греция	455	Испания	107	Перу	40	Эритрея	15
Сурия	337	Парагвай	100	Замбия	37	Гана	15
Миср	314	Камерун, Нигерия	98	Озарбайжон	32	Албания	4
Мали	240	Мексика	94	Қирғизистон	30	Болгария	2

ЛУБ ТОЛАЛИ ЭКИНЛАР

Луб экинлари деб постлоғидан толаси ажратиб олинадиган экинларга айтилади. Луб экинлари тўқимачилик саноатини муҳим хом ашё билан таъминлайди. Луб экинларига каноп, наша ва зиғир қиради.

КАНОП

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Каноп асосий луб толали экинларидан бири. У асосан тола олиш мақсадида ўстирилади. Каноп пояси пишиқ, қаттиқ, дағал ва узун, нисбатан мустаҳкам. Бошоғида 24 % гача луб толаси мавжуд. Толаси сувда тез чиримаганлиги учун кўп мақсадларда фойдаланилади. Каноп толасидан ўта пишиқ бризент, кема елканлари, ўт ўчириш шланкалари, канор, гилам ва мебель учун маҳсулотлар, арқон, дастурхон, сочиқ ва ҳар хил иплар олинади, қоп ва ўрама материаллар тайёрланади. Каноп толасидан тўқилган қопларга солинган маҳсулотлар ифлосланмайди. Каноп поясидан қоғоз, картон, тўпонидан қурилиш плиталари ишлаб чиқарилади. Уруғида 18-20 % техника мойи бўлиб, ундан лак-бўёқ, алиф, совун ва бошқа моддалар олинади. Кунжараси таркибида 30 % оқсил, 8-10 % мой ва бошқа моддалар мавжуд бўлиб, чорва моллари учун тўйимли ем бўлади. Каноп қолдиқлари (барг кўсаклари ва пояси) далаларга сочиб юборилиб, ундан ўғит сифатида фойдаланилади.

Канопнинг ватани Жанубий Африка ва Ҳиндистон. Бугунги кунда ҳам Африканинг жанубида унинг ёввойи турлари учрайди. Каноп иссиқликни кўп талаб қилгани учун тропик ва субтропик мамлакатларда, хусусан Хитой, Корея Республикаси, Россия, Испания, Ҳиндистон, Мьянма, Судан, Эрон ва Бразилияда кўп экилади.

Ўзбекистонда ҳам каноп етиштирилади, унинг асосий майдонлари Тошкент вилоятида жойлашган.

Биологик хусусиятлари. Каноп ёруғликка, иссиққа талабчан ўсимлик. Уруғлари тупроқда ҳарорат 10-12⁰ да униб чиқа бошлайди. Канопнинг ўсиши ва ривожланиши учун 25-30⁰ ли ҳарорат энг қулай ҳисобланади. Совуққа чидамсиз, у -1-1,5⁰ да нобуд бўлиши мумкин.

Каноп намликни ёқтиради, қурғоқчиликка чидамли. Юқори ҳосил олиш учун ёғин-сочин кўп тушадиган ёки суғориладиган ерларда экилади. Шунинг учун республикаимизда Чирчиқ дарёси водийсидагина ўстирилади.

Каноп озик моддаларни, айниқса фосфор, калий, азотни кўп талаб қилади.

Канопни одатда сизот сувлари яқин, шўрлашмаган ўтлоқ, ўтлоқи-ботқоқ, ўтлоқ бўз, енгил лёсс тупроқларга экиш мақсадга мувофиқ. Чунки у бу тупроқларда яхши ўсади ва мўл ҳосил етиштиради. Шўрланган, оғир, грунт сувлари ер бетига яқин жойлашган тупроқлар унинг учун ноқулай ҳисобланади.

Канопнинг вегетация даври экилиш муддати, ҳаво ҳарорати ва тупроқ шароитига боғлиқ ҳолда 130-160 кунни ташкил этади.

Каноп тупроқ ҳарорати 12-14⁰ дан юқори бўлган вақтда, апрель ойининг иккинчи ярмида экилади.

Жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида каноп экилса-да, унинг асосий қисми Хитойга тўғри келади. 2000 йил Хитойда 30 минг т. каноп толаси етиштирилди. Шунингдек Корея Республикаси, Руминия, Испания, Россия, Чилида ҳам 10 минг тонна зиғир толаси йиғитирилиб олинди.

Ўзбекистонда каноп асосан Тошкент вилоятининг Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган Юқори, Ўрта ва Қуйи Чирчиқ туманларида 1936 йилдан буён экиб келинади. Энг кўп каноп пояси 1970 йилларда етиштирилган (360 минг т.). Кейинги йилларда каноп майдонлари қисқариши натижасида ҳосил камайиб, йилига ўртача 6,5 минг тонна каноп пояси тайёрланмоқда. Пояси каноп заводларида қайта ишланиб, ундан саноат учун зарур бўлган каноп толаси олинади.

Таянч термин ва тушунчалар

Техника экинлари, толали экинлар, ғўза, ғўзанинг келиб чиқиши, ғўзанинг тарқалиши, ғўзанинг биологик хусусиятлари, ғўзани экиш, суғориш, шоналаш, чеканкалаш ва дефоляциялаш, каноп

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Техника экинлари деганда қайси экинлар тушунилади ва улар қандай гуруҳларга ажратилади?
2. Толали экинларга қайси экинлар киради?
3. Иқтисодиётда пахтачилик қандай ўрин тутди?
4. Ғўза қайси минтақадан тарқалган?

5. Республикамизда ғўзанинг қандай турлари экилади?
6. Нима учун Чор Россияси ва собиқ совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистонда пахта етиштиришга катта аҳамият қаратилди?
7. Ғўза қайси муддатларда экилади?
8. Ғўзани яғаналаш, чеканка ва дефоляция қилишдан мақсад нима?
9. Жаҳоннинг қайси минтақа ва мамлакатларида пахта энг кўп етиштирилади?
10. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон пахтачилигида қандай ўзгаришлар содир бўлди?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Бедрасов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
3. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
4. Ваҳобов Ҳ., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари.-Т.: Ўқитувчи, 2001. -136 б.
5. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Набиев Э., Қаюмов А.А.Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.:Академия, Университет, 2000.-88 б.
8. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
9. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
10. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

ҚАНДЛИ ЭКИНЛАР

Режа:

1. *Қандли экинлар. Шакарқамиш*
2. *Қанд лавлаги*
3. *Илдиз мевали экинлар. Картошка*
4. *Тамаки*

Қандли экинлар аҳолининг озиқ-овқатида катта ўрин тутади. Қандли экинларнинг асосини қанд лавлаги ва шакарқамиш ташкил этади. Қанд лавлаги ва шакарқамиш шакар берувчи асосий ўсимликлар бўлиб, улар асосан шакар олиш учун экилади. Улар чорва моллари учун ҳам тўйимли озуқа бўлади.

ШАКАРҚАМИШ

Дунё бўйича ишлаб чиқарилаётган қанд-шакарнинг 60 % и шакарқамишдан, 40 % и қанд лавлагидан олинади. Уларни етиштиришда кўп меҳнат сарфланади. Бу икки экиндан бир хил маҳсулот-қанд-шакар олинса-да, етиштириладиган ҳудудлар фарқланади. Шакарқамиш тропик ва субтропикларда, қанд лавлаги мўътадил минтақада энг кўп етиштирилади. Ўзбекистонда Сурхондарё вилояти Денов туманида ҳам ром олиш мақсадида шакарқамиш етиштирилган.

Шакарқамиш кўп йиллик тропик минтақа ўсимлиги. У тропик ва субтропик минтақада энг кўп ўстирилади. Шакарқамиш поясида 20 % гача шакар мавжуд бўлади. Унинг ватани-Ҳиндистон.

16-жадвал

**Жаҳон мамлакатларида шакарқамиш етиштириш
(2000 йил)**

Мамлакатлар	Млн .т хисо бида	Мамлакатлар	Млн .т хисо бида	Мамлакатлар	Млн .т хисо бида	Мамлакатлар	Млн .т хисо бида	Мамлакатлар	Млн .т хисо бида
Ҳиндистон	315,1	Индонезия	23,5	Мьянма	5,2	Эфиопия	2,3	Малайзия	1,6
Бразилия	310,4	Филиппин	21,5	Салвадор	5,2	Мадагаскар	2,2	Уганда	1,5
Хитой	71,3	Вьетнам	17,8	Кения	4,7	Эрон	2,2	Тринадат ва Табого	1,5
Таиланд	51,2	Гватемала	16,5	Дом. Рес.	4,6	Непал	2,1	Танзания	1,2
Мексика	49,3	Аргентина	16,0	Зимбабве	4,2	Фиджи	2,1	Марокаш	1,2
Покистон	46,3	Миср	15,6	Коста-Рика	4,0	Панама	2,0	Камерун	1,2
Австралия	38,2	Перу	7,7	Никарагуа	4,0	Малави	2,0	Белиз	1,2
Куба	36,4	Венесуэла	7,0	Гондурас	3,9	Конго Дем. Р	1,7	Шри-Ланка	1,0
АҚШ	33,3	Бангладеш	6,9	Боливия	3,7	Гватемала	1,6	Гаити	1,0
Колумбия	32,7	Эквадор	6,2	Парагвай	2,8	Япония	1,6		
ЖАР	23,9	Судан	6,1	Ямайка	2,5	Замбия	1,6		

Шакарқамиш дунёдаги 70 дан ортиқ мамлакатда экилади. Жаҳон мамлакатларида 1254 млн. т. шакарқамиш етиштирилди (2001 йил). Шакарқамишнинг асосий ҳудудлари Жанубий-Шарқий Осиё ва Америкада жойлашган. Дунёда етиштирилаётган шакарқамишнинг тенг ярми Ҳиндистон ва Бразилияга тўғри келади. Шакарқамиш етиштириш бўйича узоқ йиллар давомида Бразилия етакчилик қилиб келди. Ҳозирда Ҳиндистон Бразилиядан шакарқамишни кўп етиштириб, биринчи ўринга чиқиб олди. 2000 йил Ҳиндистонда 315,1 млн. т, Бразилияда 310,4 млн. т. шакарқамиш йиғиштириб олинди.

Шунингдек, Хитой (71,3 млн. т.), Таиланд (51,2 млн. т.), Мексика (49,3 млн. т.), Покистон (46,3 млн. т.) мамлакатларида ҳам кўп миқдорда шакарқамиш етиштирилади (16-жадвалга қаранг).

ҚАНД ЛАВЛАГИ

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Қанд лавлаги қимматли техника экинларидан бири бўлиб ундан асосан қайта ишлаш йўли билан шакар олинади.

Қанд лавлагининг илдизларида 18-22 % шакар, яъни қанд, 3-5 % клетчатка, 70-75 % сув бўлади. Шунинг учун у асосий шакар берувчи экин саналади.

Қанд инсон организми мускуллари учун асосий энергия манбаи саналади. Унинг меваси таркибида турли витаминлар (C₁, B₁, B₂), олма, сут, лимон кислоталари мавжуд.

Қанд лавлагидан асосий маҳсулот қанд-шакардан ташқари спирт, глицерин, клей ва бошқа маҳсулотлар ҳам ажратиб олинади.

Қанд лавлаги чорва моллари учун тўйимли озуқабоп экинлардан биридир. Бу жиҳатдан кўпгина экинлардан, ҳаттоки маккажўхоридан ҳам устун туради. У чорва молларига киш ва баҳор ойларида берилади.

Қанд лавлаги юқори ҳосил беради. Ўзбекистонда гектаридан 300 ц. гача илдиз ҳосили олиш мумкин.

Биологик хусусиятлари. Қанд лавлаги икки йиллик ўсимлик. Асосий илдизи, яъни илдизмеваси конуссимон чўзиқ шаклда бўлиб, ўртача оғирлиги 1 кг гача етади.

Қанд лавлаги мўътадил минтақа экини, нисбатан иссиқсевар, ёрукликни кўп талаб қиладиган ва озука моддаларига, намликка жуда талабчан. Экилгач, уруғи тупроқ ҳарорати 3-4⁰ етганда униб чиқади. 20-22⁰ ли ҳароратда бир меъёрада текис ривожланади. 22-25⁰ дан ортиқ ҳароратда қанд тўплай бошлайди. Ниҳоллари 3-5⁰ совуққа бардош бера олади. Вегетация даври биринчи йили 150-170 кун, иккинчи йили 100-115 кунни ташкил этади. Ўзбекистонда қанд лавлаги учун энг қулай ҳарорат 2500-2700⁰ га тенг бўлиши керак.

Қанд лавлаги озука моддаларига бой бўлган юмшоқ ва кумоқ тупроқларда яхши ривожланади. Унумдор ва бегона ўтлардан тозаланган тупроқлар унинг ўсиши учун энг қулай ҳисобланади. Қора, бўз ўтлоқ тупроқларда яхши ўсади. Қумлоқ, нордон ва кам унумли тупроқлар унинг учун ноқулайлик туғдиради.

Қанд лавлагини донли сабзавот экинлари билан алмашлаб экиш энг яхши вариант ҳисобланади.

Қанд лавлагини етиштириш жуда кўп меҳнатни талаб қилади. Шунинг учун уни қайси ҳудудда экилишига табиий омиллар билан бирга иқтисодий омиллар, меҳнат ресурсларининг мавжудлиги, транспорт-географик ўрни ҳам таъсир кўрсатади.

Қанд лавлаги етиштириладиган асосий ареал мўътадил минтақанинг қора тупроқ тарқалган дашт ва ўрмон-дашт зонасига тўғри келади. Қанд лавлаги етиштирувчи асосий мамлакатлар 44 та бўлиб, уларнинг аксарияти шимолий ярим шарда жойлашган. Умумжаҳон миқёсида АҚШ, Франция, Германия, Россия, Украина, Польша ва Европанинг бошқа мамлакатлари, Туркия, Эрон ва Японияда кўп экилади. Дунё бўйича унинг экин майдони 9,5 млн. га дан ортиқ.

Қанд лавлагининг ватани Олд Осиё. Бу ерда эрамиздан 1500-2000 йилдан олдин экиб, маданийлаштирилган.

Жаҳон мамлакатларида энг кўп қанд лавлаги ҳосили АҚШга тўғри келади (31,1 млн. т.), Франция (29,0 млн.т.), Германия (27,9 млн. т.), Туркия (16,8 млн.т.), Украина (15,6 млн. т.), Россия (14,6 млн. т.) мамлакатларида ҳам бу экин катта миқдорда етиштирилади (17-жадвалга қаранг).

17-жадвал

Жаҳон мамлакатларида қанд лавлаги етиштириш (2000 йил)

Мамлакатла р	Млн. т ҳисобид а	Мамлакатла р	Млн. т ҳисобид а	Мамлакатла р	Млн. т ҳисобид а	Мамлакатла р	Млн. т ҳисобид а
АҚШ	31,1	Италия	11,6	Дания	3,3	Швеция	2,6
Франция	29,0	Испания	8,8	Чили	3,1	Австралия	2,6
Германия	27,9	Хитой	8,1	Ирландия	3,1	Венгрия	2,0
Туркия	16,8	Нидерланди я	6,7	Греция	3,1	Беларус	1,7
Украина	15,6	Белгия	6,1	Миср	2,9	Руминия	1,5
Россия	14,6	Эрон	4,3	Марокаш	2,8	Молдова	1,1
Польша	12,0	Япония	3,8	Чехия	2,7	Словакия	1,0

1747 йилда қанд лавлагининг таркибида кристаллашган қанднинг мавжуд эканлигини Маркграф кашф этди. 1802 йилда биринчи қанд заводи Россияда қурилган. XIX асрдан бошлаб қанд лавлагидан қанд-шакар ишлаб чиқаришда кенг фойдаланилиб келинади.

Қанд лавлаги Ўзбекистонда ҳам қадимдан экиб келинади. Пахта яккаҳокимлиги даврда бу соҳага кам эътибор қаратилган. Фақатгина 1940-йилларда кўп майдонларга экилган эди.

Мустақиллик йилларида республика аҳолисини қанд-шакар маҳсулотлари билан таъминлаш учун Қуйи Амударё минтақасида(Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти) қанд лавлаги 12 минг га дан ортиқроқ майдонларга экилди. Мазкур минтақада маҳаллий қанд лавлаги хом ашёси асосида қанд-шакар ишлаб чиқарадиган завод барпо этилди.

Қанд лавлагидан қанд миқдори шакарқамишга нисбатан кўпроқ бўлади. Ўртача 100 кг қанд лавлагидан 11-13 кг, шакарқамишдан 6-9 кг шакар олинади.

ИЛДИЗ МЕВАЛИ ЭКИНЛАР

Тупроқ ички қисмида оқ пояси илдизларининг йўғонлаштиришида тугунак ҳосил қиладиган ва тугунаги учун экиладиган ўсимликларга **илдиз мевали экинлар** деб аталади. Илдиз мевали экинлардан энг кенг тарқалгани картошкадир. Картошкадан ташқари ер нони (ер ёнғоқ) ва батат(шартли равишда) ҳам илдиз мевали экинлар гуруҳига киритилади.

КАРТОШКА

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Картошка озиқ-овқатда кенг истеъмоли бўйича донли экинлар (буғдой, шоли ва маккажўхори)дан кейинги ўринни эгалайди.

Картошканинг озиқ-овқатдан ташқари ем-ҳашак ва техника ўсимлиги сифатида ўрни ҳам юқори. Картошка илдизи таркибида 70-75 % сув, 14-22 % крахмал, 14-30 % оқсил, 0,8-15 % шакар ва бошқа моддалар, турли витаминлар (С, В, В₁, РР ва К) мавжуд. Янги ҳосили витаминларга бой бўлади.

Картошканинг озиқ-овқат саноатидаги аҳамияти жуда юқори. Ундан 200 дан ортиқ озиқ-овқатлар тайёрланади.

Картошка чорва моллари учун ҳам тўйимли озуқа ҳисобланади. Меваси билан бирга пояси ҳам чорва молларига пиширилган, димланган ҳолатларда берилади. Негаки, картошка тугунагида саланин оз миқдорда йиғилиб, у чорва моллари учун захарли ҳисобланади. Шу боис чорва молларига, айниқса яшил ва кўқарган тугунакларни кўп миқдор бериш керак эмас.

Картошка тугунагидан спирт, крахмал, декстрин, глюкоза ва каучик олинади. Бир тонна картошкадан 112 л спирт, 170 кг крахмал, 15-17 кг каучик олиш мумкин.

Картошканинг келиб чиқиши, тарқалиши ва экин майдонлари. Картошканинг ватани Жанубий Америка(Перу ва Чили). Маҳаллий аҳоли эрамиздан 1-2 минг йилдан буён экиб келади. Бугунги кунда унинг ёввойи турлари Анд тоғларида ва Тинч океан соҳилларида учрайди. 1492 йил Колумб саёҳати вақтида Европага, Испанияга олиб келинган. Испания орқали Италия, Франция, Голландия ва бошқа Европа мамлакатларига тезлик билан тарқалади. Россияга эса Голландиядан Пётр I даврида 1710-1725 йиллари олиб келинган. Ўзбекистонга 1890-йилларда татарлар томонидан келтирилган.

Картошка сайёрамизда энг кўп экиладиган экинлардан бири. Дунё бўйича картошканинг умумий майдони 18 млн. га. ни ташкил этади. У барча қитъаларда, айниқса иккинчи ватани Европа ва Осиёда энг кўп экилади. Картошка экиладиган майдонларнинг 1/3 қисми Европада жойлашган.

Ўзбекистонда ҳам картошка кўп миқдорда экилади. Турли хўжалик ва шахсий томорқаларда етиштирилади. Республиканинг қулай табиий шароити ва юқори даражали суғорма деҳқончилик системаси бу экиндан юқори ҳосил олишга имконият яратади. Айрим илғор хўжаликларда гектаридан 350-400 ц картошка ҳосили етиштирилган. Айниқса, Голландия навлари серҳосил бўлади.

Биологик хусусиятлари. Картошка кўп йиллик ўсимлик. Лекин уни экиладиган маданий турлари бир йиллик ўсимликка айлантирилган. У вегетатив йўл билан кўпаяди. Маҳаллий шароитда унинг тугунаклари қисмларга бўлиниб экилади.

Картошка ерга экилгач, куртаги 6-8⁰ да униб чиқади. 18-20⁰ да тез ўсиб чиқади. Ҳаво ҳарорати 10⁰ дан юқори бўлганда ривожланиши тезлашади. 18-23⁰ иссиқликда тез ҳосилга киради. Ҳаво ҳарорати ундан юқориласа, гуллашдан тўхтайтиди, суткалик ўртача ҳарорат 29⁰ дан ортса илдиз мевалари ривожланишдан тўхтайтиди. 35⁰ ва ундан юқори ҳарорат картошка учун ноқулай ҳисобланади. Шу билан бирга, картошка қора совуққа ҳам чидамсиз ўсимликдир. -3⁰ совуқдан ҳалок бўлади.

Баҳорда экилган картошкани савуқ уриб кетса, яхши озиқлантирилса янги куртаклар ўсиб чиқади.

Картошканинг вегетация даври қисқа. Эртапишар навлари 60 кун, кеч пишар навлари 120 кунда пишиб етилади. Бу даврда эртапишар навлар учун 1000-1200⁰, кечпишар навлари учун 1400-1600⁰ ли фойдали ҳароратлар йиғиндиси бўлиши зарур.

Картошка чириндига бой, озуқа моддалари кўп бўлган енгил, ғовак, сув ва ҳавони яхши ўтказадиган тупроқларда яхши ўсади. Айниқса қора, кумлоқ, ўтлоқ, ўтлоқ-бўз тупроқлар энг қулай бўлиб, бу тупроқларда экилган картошка юқори ҳосил беради. Оғир, соз тупроқлар эса ноқулай ҳисобланади.

Картошка дон, дуккакли-дон ва сабзавот экинлари билан алмашлаб экилганда ҳосилдорлиги ортади.

Ўзбекистонда эртаги картошка 15 мартгача ва кечки картошка июнь-июль ойларида экилади. Бу муддатларда эртаги картошка ёзнинг иссиқ кунларигача, кечки навлари эса кузги салқин кунларда пишиб етилиши ҳисобга олинади.

18-жадвал

Жаҳон мамлакатларида картошка етиштириш (2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т
Хитой	63,0	Перу	3,1	ЖАР	1,5
Россия	35,0	Испания	3,1	Чехия	1,5
Польша	22,8	Бангладеш	2,9	Австралия	1,2
Ҳиндистон	22,5	Бельгия	2,9	Непал	1,2
АҚШ	21,7	Колумбия	2,7	Қирғизистон	1,2
Украина	17,3	Бразилия	2,6	Марокаш	1,1
Германия	13,2	Қозоғистон	2,2	Чили	1,0
Нидерландия	8,2	Италия	2,1	Швеция	1,0
Беларус	7,8	КХДР	2,0	Индонезия	0,95
Франция	6,4	Аргентина	2,0	Греция	0,88
Туркия	5,5	Покистон	1,9	Латвия	0,75
Канада	4,6	Миср	1,8	Озарбайжон	0,61
Эрон	3,5	Малави	1,8	Эстония	0,47
Руминия	3,4	Мексика	1,6	Грузия	0,42
Япония	3,4	Дания	1,6	Молдова	0,38

Картошка кўплаб мамлакатларда экилса-да, унинг асосий экин майдонлари шимолий ярим шарнинг мўътадил минтақасига тўғри келади. Картошканинг асосий ҳосилини етказиб берувчи мамлакатлар шу минтақада жойлашган. Дунё бўйича унинг майдони 18 млн.га. дан ортиқ. Картошка Польшада энг катта майдонларда экилади (1,7 млн. га).

Умумжаҳон картошка ялпи ҳосили 2000 йил 321,4 минг. т.ни ташкил этди. Унинг 1/5 қисмига яқини Хитойга тўғри келади. 2000 йил Хитойда 63 млн.т етиштирилди. Россия (35,0 млн.т.) иккинчи, Польша (22,8 млн.т.) учинчи ўринда туради. Энг кўп етиштирувчи ўнлик мамлакатларига Ҳиндистон, АҚШ, Украина, Германия, Нидерландия, Беларус ва Франция киради (18-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда 52,6 минг гектардан ортиқ майдонга картошка экилди ва ундан 1018,4 минг т. ҳосил олинди, ҳосилдорлик гектарига 170,6 ц. га тенг бўлди(2006 й).

НАРКОТИК ЎСИМЛИКЛАР

Наркотик ўсимликларга тамаки ва махорка киради. Тамаки саноат аҳамиятига эга бўлиб, у энг кенг тарқалган. Ўзбекистонда кўпроқ тамаки, шахсий томорқа хўжаликларда махорка ҳам экилади. Махоркадан маҳаллий аҳоли нос тайёрлашда фойдаланади.

ТАМАКИ

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Тамаки ўсимлиги асосан чекиш материаллари-сигарет, папирос, сигара олиш учун етиштирилади. Айрим халқлар жуда қадимдан тамакидан сигарет, папирос, сигара, чилим тайёрлаб келган.

Тамаки таркибида никотин кислотаси бўлиб, у наркотик модда ҳисобланади. Никотин киши организмига ўзига хос таъсир этади ва ўзига тезлик билан ўргатиб олади. Тамаки таркибида 0,4 % дан 4 % гача никотин бўлади. Никотин кучли ва зарарли алколоидлардан биридир.

Тамакини чекаётган вақтда тутиннинг хушбўй бўлишига асосий сабаб унда эфир мойларининг мавжудлигидир. Шунингдек, смола ва мураккаб моддалар ҳам тамаки тутинига хушбўй таъм бериб туради.

Тамакининг сифати таркибидаги никотин, азот, оксил, углеводлар, смола, эфир мойлари ва бошқа кимёвий моддаларнинг миқдорига қараб белгиланади.

Келиб чиқиши ва тарқалиши. Тамакининг ватани Жанубий Америка. Жанубий ва Марказий Америкада яшайдиган ҳиндулар янги дунё кашф этилишидан олдин ҳам тамаки баргларида чекиш мақсадида фойдаланишган. Колумб сайёҳатларида кейин Европага ҳам олиб келинади(1518 йил). Испания ва Португалияда дастлаб манзарали ўсимлик сифатида ўстирилган. 1560 йилдан бошлаб Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам тезлик билан тарқала бошлайди. Франциянинг Португалиядаги элчиси Жон Нико тамакини Францияга олиб келиб, экади ва уни оммалаштиради. XVI асрда тамаки ва уни чекиш Европанинг барча мамлакатларига тарқалди.

Россияга XVI асрнинг охирида инглиз ва хитойликлар томонидан олиб келинган. Пётр I томонидан 1697 йилда чиқарилган фармон Россияда тамаки савдоси ва тамаки етиштиришни ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди.

Тамаки Ўзбекистонга XX асрнинг бошларида кириб келади. 1925 йиллардан бошлаб тамаки катта майдонларда экила бошланган.

Республикада тамаки асосан Самарқанд вилоятининг Ургут туманида, қисман Қашқадарё вилоятининг Китоб, Яккабоғ ва Шаҳрисабз туманларида ҳам етиштирилади. Ургут тумани тамакичиликка ихтисослаштирилган Ўзбекистондаги якка-ю-ягона тумандир. Бу туман ҳиссасига Ўзбекистонда етиштирилаётган тамакининг 90-95 % и тўғри келади. Республикада тамаки майдони 10 минг га яқин, 30-35 минг т ҳосил олинади, ўртача ҳосилдорлик 30-35 центнерга тенг.

Тамакининг Дюбек, Американ-287 навлари экиб келинган. Мустақиллик йилларида янги хушбўй навлари иқлимлаштирилишига катта эътибор берилмоқда. Виржиния, Парлей навлари, хушбўй турк ва болгар тамакилари шулар жумласидандир. Етиштирилган тамаки «ЎЗБАТ акционерлик жамияти» таркибига кирувчи Тошкент ва Самарқанд сигарет фабрикаларида асосий хом ашё сифатида ишлатилади.

Дунё бўйича тамаки экиладиган майдонлар 4,3 млн. га ни, ҳосилдорлиги ўртача 11-12 центнерни ташкил этади. Жаҳон мамлакатларида 2000 йил 6,5 млн.т. тамаки етиштирилди. Тамакининг асосий майдонлари Хитой, Ҳиндистон, АҚШ, Бразилия, Туркия, Болгария, Греция каби мамлакатларда жойлашган.

Биологик хусусиятлари. Тамаки иссиқсевар ўсимлик. Қора совуқларга чидамсиз, майсалари -1-4⁰ да нобуд бўлади. Тамаки уруғи 10-12 градусда ўсиб чиқади. 18-25⁰ ҳароратда бир текис ўсиб ривожланади. 35⁰ дан ортиқ иссиқда яхши ривожлана олмайди. Ёруғсевар ўсимлик. Ёруғлик қанча кўп тушса шунчалик яхши ўсиб, сифати юқорилашади.

Тамаки намга талабчан, тупроқда намлик етишмаса ривожланиши секинлашади. Тамаки тупроқда калий, фосфор, азот ва микроэлементлар каби озуқа моддаларнинг кўп бўлишини талаб қилади. Тамаки кумли тупроқлар, айниқса тоғ олди каштан ва бўз тупроқларда жуда яхши ўсади. Лекин шўрлашган, ботқоқлашган ва оғир тупроқлар унинг учун ноқулай ҳисобланади. Донли ва дуккакли экинлар билан алмашлаб экилса ҳосилдорлиги ортади.

Тамаки 5-6 та барг чиқаргач, экин майдонларига кўчат қилиниб экилади. Барглари сарғая бошлаши унинг пишиб етилганлигини билдиради. Одатда, барглари эрта тонгда ёки кечки пайтларда узилади. Бандидан ип ўтказилиб чизилади ва димлаб қурилади. Сўнгра улар сортларга ажратилиб, прессланиб, тамаки фабрикаларига жўнатилади.

Тамаки етиштириш жуда кўп меҳнатни талаб қилади.

Жаҳон мамлакатларида 2000 йил 6,5 млн.т. тамаки ҳосили етиштирилди. Унинг асосий қисми, яъни 1/3 қисмидан ортиғи биргина Хитойга тўғри келади (2,6 млн.т). Ҳиндистон (609 минг.

т), Бразилия (578 минг.т), АҚШ (478 минг.т), Туркия (260 минг.т), Зимбабве (228 минг.т) мамлакатларида ҳам кўп етиштирилади. (19-жадвалга қаранг).

19-жадвал

**Жаҳон мамлакатларида тамаки етиштириш
(2000 йил)**

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг ц	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг ц	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг ц
Хитой	2564	Таиланд	74	Қозғистон	35
Ҳиндистон	609	Канада	71	Колумбия	33
Бразилия	578	Корея Республикаси	68	Лаос	33
АҚШ	478	КХДР	63	Болгария	31
Туркия	260	Япония	61	Озарбайжон	31
Зимбабве	228	Филиппин	49	ЖАР	30
Индонезия	145	Мьянма	47	Польша	30
Греция	137	Мексика	45	Македония	28
Италия	126	Испания	42	Вьетнам	27
Аргентина	115	Куба	38	Сурия	26
Покистон	108	Доминикан Республикаси	35	Молдова	22
Малави	99	Бангладеш	35	Россия	20

МАХОРКА

Махорка саноат аҳамиятига эга бўлмаган ўсимлик. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида, айниқса Андижон вилояти Олтинқўл тумани Сафаробод қишлоғида энг кўп экилади. Сафаробод ёки Чинобод носи Фарғона водийсида машҳур ҳисобланади.

Махорка баргидан нос тайёрлашда фойдаланилади. Шунинг учун ҳам у кўпинча «нос тамаки» деб ҳам аталади.

Махорка барги таркибида 5-15 % гача никотин, 15-20 % гача органик кислоталар бўлади. Уруғи таркибида 35-40 % мой бўлиб, у лак-бўёқ саноатида бадиий бўёқлар олиш учун хом ашё сифатида ишлатилади.

Биологик хусусиятлари. Махорка иссиқсевар ўсимлик бўлиб, тамаки сингари парникларда ўстириб олинади. 4-5 та барг чиқаргач, кўчат қилиб экилади. Уруғлари 7-8⁰ да униб чиқади. Унга 20-25⁰ ҳарорат ўсиб ривожланиши учун энг қулай ҳисобланади. Қора совуққа чидамсиз, 2-3⁰ совуқда нобуд бўлади.

Махорка ёруғсевар ўсимлик. Тупроқ унумдорлиги ва намлигига талабчан. Чириндига бой тупроқларда яхши ўсади. Махорка етиштириш учун кумок, кумлок, қора тупроқлар энг қулай ҳисобланади.

Махорка кузги дон экинлари, дуккакли экинлар, беда, сабзавот ва полиз экинлари билан алмашиб экилса яхши ҳосил беради. Ундан 35-40 центнергача барг ҳосили олиш мумкин.

Махорка тамаки каби меҳнатни кўп талаб қилади. Эрта баҳорда қатқалоқ ва бегона ўтларга қарши курашилади. 6-7 марта суғорилади. Тўп гуллари ва бачкилари 2-3 мартадан юлиб ташланади.

Тамакидан фарқли ўлароқ махорка пояси билан тўлалигича йиғиб олинади. Пишиб етилиш даврида барглари ғадир-будир бўлиб, қалинлашиб кетади, кўкимтир-қорамтир рангга киради. Барглари пастга осилиб, банди мўрт бўлиб қолади. Махорка пишиб етилган вақтда ичига кирмаслик зарур. Чунки никотин, органик кислота ҳамда эфир мойлари бу вақтда энг кўп тўпланиб атрофга ўткир ҳид таратиб туради ва одамни элтиб қўйиши мумкин.

Махорка барги ва поялари салқин жойларда қуритилиб, сақланади.

Таянч термин ва тушунчалар

Қандли экинлар, шакарқамиш, қанд лавлаги, картошка, тамаки, махорка

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қандли экинлар асосини қайси экинлар ташкил этади?
2. Шакарқамиш ва қанд лавлаги қайси минтақа экини ҳисобланади?
3. Қайси мамлакатларда шакарқамиш энг кўп етиштирилади?
4. Қанд лавлаги қандай биологик хусусиятларга эга?
5. Нима учун қанд лавлаги мўътадил минтақада энг кўп етиштирилади?
6. Картошканинг ватани қаер ва у бошқа материкларга қачон таркала бошлаган?
7. Ўзбекистонда картошканинг қандай турлари экилади?
8. Картошка ялпи ҳосилида қайси мамлакатлар етакчилик қилади?
9. Ўзбекистоннинг қайси ҳудудларида тамаки етиштирилади?
10. Тамаки ва чекишнинг инсон саломатлигига қандай зарарлари бор?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Бедров Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
4. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
5. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
7. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
10. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

САБЗАВОТ ЭКИНЛАРИ

Режа:

1. *Сабзавот экинларига умумий тавсиф*
2. *Сабзавотларни ёпиқ усулда етиштириш*
3. *Карам*
4. *Помидор*
5. *Пиёз*
6. *Бодринг*
7. *Полиз экинлари*

Сабзавот экинлари хилма-хил ботаник турларга кирадиган кўплаб маданий экинларни ўз ичига олади. Уларнинг таркибида инсон организми учун зарур бўлган углеводлар, оксиллар, мойлар, минерал тузлар, ферментлар ва кўпгина витаминлар мавжуд. Инсон сабзавотларни истеъмол қилиши орқали ўзи учун зарур бўлган витаминлар (С,А,В₁ ,В₂, В₆, Д, Р,Р₃) билан таъминланади.

Сабзавотларни кундалик истеъмолдан ташқари озиқ-овқат саноатидаги аҳамияти ҳам жуда юқори. Сабзавотлар янги ҳолатида, қуритилиб, консерва қилиниб, тузланиб ва бошқа усуллар ёрдамида ишлов берилиб истеъмол қилинади.

Йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари атрофида, мева-консерва заводлари мавжуд бўлган ҳудудларда сабзавот экинларини етиштириш жуда яхши самара беради.

Сабзавот экинлари кўп бўлгани учун(60 дан ортиқ тури мавжуд) уларнинг типик хусусиятлари ҳисобга олиниб, қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилади:

1. Карам ўсимликлари-савай, брюссель, гул карам ва бошқа карамларни ўз ичига олади;
2. Илдизмевалилар-бу гуруҳга шолғом, редиска, турп, сабзи, петрушка, ош лавлаги киритилади;
3. Пиёзли ўсимликлар. Бу гуруҳ пиёз ва саримсоқ пиёздан ташкил топган;
4. Мевали сабзавот ўсимликлари. Унга помидор, қалампир, бақлажон, бодринг, қовун, тарвуз, ковоқ, нўхат, ловия киради;
5. Кўкат ўсимликлар-салат, укроп, исмалоқ.

Сабзавот экинларининг келиб чиқиш марказлари. Сабзавот экинлари жуда қадимдан, 4000 йилдан буён экиб келинади. Сабзавот экинлари кўплиги сабабли улар географик жиҳатдан фарқ қиладиган турли марказлардан келиб чиққан. Рус олими, академик Н.В.Вавилов сабзавот экинларининг қуйидаги марказларини ажратади:

1. **Хитой.** Бу ўлкадан турп, Хитой карами, бодринг, пиёз илк бор маданийлаштирилган;
2. **Ҳиндистон**-бақлажон, бодринг ва Ҳиндистон салатининг ватани ҳисобланади;
3. **Ўрта Осиё**-қовун, хандалак, ошқовоқ, саримсоқ пиёз, редиска, сабзи ва нўхат каби экинларнинг келиб чиқиш маркази (ватани) ҳисобланади.
4. **Олд Осиё**-кашнич, лавлаги;
5. **Ўрта денгиз ҳавзаси.** Бу ердан лавлаги, карам, кашнич, шолғом, пиёз, саримсоқ ва укроп келиб чиққан;
6. **Марказий Америка.** Мазкур ҳудуддан гармдори, помидор илк бора етиштирилган.

Биологик хусусиятлари. Сабзавот экинларининг келиб чиқиш ареаллари турли географик кенгликларда жойлашганлиги учун уларнинг иссиқлик, ёруғлик, намлик ва тупроқ унумдорлигига талаби бир-биридан фарқ қилади. Масалан, карам, пиёз, саримсоқ пиёз ва кўкатлар совуққа чидамли, помидор, бодринг, гармдори, (қалампир), бақлажон аксинча иссиқсевар сабзавот экинлари ҳисобланади.

Сабзавот экинлари илдизи ернинг юза қисмида жойлашган, айниқса намликка талабчан. Агар намлик етишмаса ҳосил камайиб сифати пасаяди. Бундай сабзавот экинларига хандалак, бодринг, редиска, карам, кўкатларни киритиш мумкин. Уларнинг таркибида 75-95% гача сув бўлади. Шунинг учун уларни тез-тез суғориб туриш зарур. Айрим сабзавот экинлари масалан, қовун ва тарвуз қурғоқчиликка чидамли бўлади.

Сабзавотлар унумдор, чириндига бой тупроқларни ёқтиради. Озиқ моддаларга талабчан. Алмашлаб экилганда кўп миқдорда органик ва минерал ўғитлар (калий, азот, фосфор) солинади.

Сабзавот экинлари қисқа ва узоқ вегетация даврига эга. Ердан кўп даромад келтиради. Сабзавот экинлари қўл меҳнатини кўп талаб қилади. Уларнинг ноқулайлик томони ҳосили тез бузилиб қолишидир. Шунинг учун у тезлик билан истеъмолчиларга ёки қайта ишлаш корхоналарига етказилиши зарур.

Аҳолининг сабзавот экинларига бўлган эҳтиёжи мутассил ортиб бормоқда. Мана шу эҳтиёжни қондириш мақсадида сабзавотлар йил давомида етиштирилади.

Сабзавот экинлари икки хил усулда етиштирилади:

1. Очиқ усулда-бевосита экин майдонларида;
2. Ёпиқ усулда-махсус қурилган, иситилган бино ва иссиқхоналарда.

Сабзавотларни ёпиқ усулда етиштириш

Сабзавот экинларини сунъий йўл билан микроклим ҳосил қилган ҳолатда иссиқхона (тепица), парник ёки алоҳида иситилган ерларда етиштириш **ёпиқ усулда етиштириш** дейилади. Унинг асосий мақсади йил давомида айниқса, қиш фаслида аҳолининг сабзавот экинларига бўлган талабини қондиришдан иборат.

Сабзавотларни ёпиқ усулда етиштиришда парник усули энг кўп қўлланилади. Парникларда асосан эрта баҳор ва баҳорда экиладиган сабзавот экинлари етиштирилади. Парниклар устини одатда, қуёш нурларини ўтказадиган ойна, плёнка, айрим ҳолатларда эса қоғоз, сопол идишлар билан ёпилади, кичик микроиклим ҳосил қилинади. Сабзавотлар 5-30 кун эрта пишиб етилади. Парник хўжаликларида картошка, бодринг, помидор, карам ва бошқа сабзавотлар энг кўп етиштирилади.

Парник ва иссиқхоналар қуёш нури, печ, биологик ва техник усуллар билан иситилади. Улардан биологик ва техник усуллари кенг қўлланилади.

Биологик усулда иситиш. Қазилган чуқурчага аввало гўнг, компост, ҳашак, похол, кипик, гўзапўчоқ ва бошқа моддалар тўлдирилади, зичлаштирилади, устидан юмшоқ тупроқ солинади. Муайян муддат ўтгач, гўнг қизиб, ўзидан иссиқлик чиқаради ва тупроқ юза қатламини иситади.

Техник усулда иситиш. Бу усулда иссиқхона ва парниклар сув, буғ, газ ёки электр энергия ёрдамида иситилади. Бунинг ҳисобига микроиклим ушлаб турилади.

Қозонхоналарда иситилган иссиқ сувлар қувурларга жўнатилади. Иссиқ сувлар доимо алмаштирилиб туриши ҳисобига парник ва иссиқхоналарда сунъий микроиклим сақлаб турилади.

Сабзавотларни очик усулда етиштириш

Сабзавот экинлари очик далаларда экиш ёки кўчат ўтказиш орқали етиштирилади.

Сабзавотлар экишдан олдин ерларга маҳаллий ўғитлар солиниб ҳайдалади. Шудгорланган ерлар сифатли қилиб текисланади ва эгатлар олинади. Эгатлар (марзалар) қирғоғига кўчатлар ўтказилади. Кўчатлар ўзини тутиб олиш учун тезлик билан суғорилади.

Сабзавот экинларидан карам, бодринг, помидор, қалампир, пиёз, сабзи, редиска, шолғом, турп кўп етиштирилади.

КАРАМ

Сабзавот экинларидан энг кўп экиладиган ўсимлик. Карам ўстириладиган майдонлар барча сабзавот экин майдонларининг 1/3 қисмига яқинини ташкил этади. Унинг таркибида органик кислоталар, оксил, шакар ва витаминлар (кўпроқ С витамини) мавжуд.

Карамнинг ватани-Ўрта денгиз ҳавзаси ҳисобланади.

Карам мўътадил минтақа экини бўлгани учун иссиқликка кўп талабчан эмас. Уруғи 2-6⁰ да униб чиқади. 15-18⁰ ҳароратда жуда яхши ўсиб, ривожланади. Юқори ҳарорат (27⁰ ва ундан юқори) анча ноқулай ҳисобланади. Ўсиш даврининг бошларида 8-10⁰ совуққа чидай олади.

Карам ёруғсевар намга, озиқ моддаларга талабчан ўсимлик. У қумли ва органик ўғитларга бой тупроқларда яхши ўсади. Вегетация даври 105-160 кунга тенг. Ўртача ҳосилдорлиги 200-250 ц/га.

Карам боши каттиқ бўлиб, қотиши унинг пишиб етилганини билдиради ва унинг боши кесиб олинади.

Дунё бўйича 2000 йил 49,4 млн.т. карам йиғиштириб олинди.

Жаҳон мамлакатлари бўйича карам етиштиришда Хитой етакчилик қилади. Дунё бўйича етиштирилган карамнинг қарийб тенг ярми Хитой ҳиссасига тўғри келади. Бу мамлакатда 20,1 млн.т. карам етиштирилди. Ҳиндистон, Россия, Корея Республикаларида ҳам карам кўп миқдорда етиштирилади(20-жадвалга қаранг).

20-жадвал

Жаҳон мамлакатларида карам етиштириш
(2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т.
Хитой	20,1	АҚШ	2,3	Руминия	0,7
Ҳиндистон	4,2	Польша	1,9	Туркия	0,7

Россия	4,2	Индонезия	1,7	КХДР	0,63
Корея Республикаси	3,4	Украина	1,1	Миср	0,57
Япония	2,6	Германия	0,8	Италия	0,52

ПОМИДОР

Помидор-ер шарида энг кенг тарқалган ва энг кўп истеъмол қилинадиган экин. Унинг таркибида 0,75-0,95 % углеводлар, турли минерал тузлар ва витаминлар (С,В,Д, Д , Р, РР, К) мавжуд.

Помидор янги ҳолатда, яъни тўғридан-тўғри, тузланган ҳолатда истеъмол қилинади, шунингдек, ундан помидор қоқиси ҳам тайёрланади. Консерва саноатида жуда қимматли хом ашёлардан биридир. Серҳосил. Гектаридан ўртача 1500 центнергача ҳосил олиш мумкин.

Помидор Жанубий Америкадан келиб чиққан. Бу ерда у кўп йиллик манзарали ўсимлик сифатида ўсади. Европага XVI асрда олиб келинади. Россияда XVIII асрда тарқала бошлади. Ўзбекистонга XIX асрнинг ярмида Россия орқали кириб келади.

Биологик хусусиятлари. Помидор иссиққа, ёруғликка, намликка талабчан экин. Уруғлари 10-12⁰ да униб чиқади. Меъёрда ўсиши учун 20-26⁰ иссиқлик зарур. Қора совуққа чидай олмайди, - 1-2⁰ совуқда нобуд бўлади. Ёруғлик ва тупроқда намлик етишмаса кўнгилдагидек ривожлана олмайди.

Чириндига бой, юмшоқ ва енгил тупроқлар помидор учун энг қулай ҳисобланади. Минерал ўғитлардан азот ва калийни тез ўзлаштиради.

Помидорнинг вегетация даври навларига боғлиқ. Вегетация даври эртапишар навларида 100-110 кунга, кечпишар навларида 120 кунга тенг.

Помидорни донли, дуккакли, илдиз мевали, полиз, сабзавот экинлари билан алмашлаб экилганда ҳосили ортади. Помидор кўчат қилиб экилади. Пушталарнинг икки қаторига ўтқизилади. Ўзини тезда тутиб олиши учун тезлик билан суғорилади. Помидорни тез-тез суғориб туриш зарур.

Помидор меваси одатда, тўлиқ қизариб етилганда териб олинади. Узоқ жойларга жўнатилаётганда оқариб, бўзара бошлаганда узиб олинади. Помидор меваси тезлик билан ишлатилиши зарур. Чунки у узоқ туриб қолса, эзилиб сифати бузилади.

Умумжаҳон бўйича сабзавот экинларидан энг юқори ҳосил помидорга тегишлидир. Жаҳон мамлакатларида 2000 йил 99,4 млн.т помидор йиғиштириб олинди.

Помидор аксарият мамлакатларда етиштирилса-да, унинг асосий ҳосили Хитой ва АҚШ га тўғри келади. Ўрта денгиз ҳавзаси мамлакатлари-Италия, Туркия, Миср, Испания, Греция, Францияда ҳам энг кўп экилади (21-жадвалга қаранг).

21-жадвал

Жаҳон мамлакатларида помидор етиштириш
(2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил млн.т.
Хитой	18,3	Бразилия	3,0	Франция	0,9
АҚШ	11,3	Мексика	2,4	Япония	0,75
Италия	7,6	Греция	2,1	Тунис	0,7
Туркия	6,5	Россия	1,8	Аргентина	0,65
Миср	5,9	Чили	1,3	Канада	0,65
Ҳиндистон	5,5	Португалия	1,1	Нидерландия	0,5
Эрон	3,7	Марокаш	1,0	Болгария	0,5
Испания	3,6	Нигерия	0,9	Саудия Арабистони	0,5

Ўзбекистонда 1995 йил 72 минг, 2006 йилда эса 154,2 минг гектарга сабзавот экинлари экилди ва даврларга мос ҳолда 2,8 млн.т ва 4,3 млн. т. ҳосил олинди. Ҳосилдорлик ўртача 182,2 ва 219,0 центнерни ташкил этди.

ПИЁЗ

Пиёз муҳим озиқ-овқат экинларидан бири бўлиб, унинг таркибида 3-10 % шакар, 7 % азотли моддалар, 1 % га яқин кул, 8-20 % қуруқ моддалар бўлади. Пиёзда С витамини кўп, унинг миқдори кўк пиёзда 25 %, саримсоқ пиёзда 36 % гача етади. Ундан ташқари А,В ва В₁ витаминлари, олма ва лимон кислоталари мавжуд. Пиёзнинг 400 га яқин тури бўлиб, Ўзбекистонда унинг оддий ва саримсоқ пиёз каби турлари кенг тарқалган.

Биологик хусусиятлари. Пиёз совуққа чидамли, иссиқликни ҳам кўп талаб қилавермайдиган ўсимлик. Тупроқ ҳарорати 3-5⁰ да униб чиқади, 15-25⁰ да яхши ўсади. -3-4⁰ совуққа бардош бера олади.

Пиёз намлик, озиқ моддаларнинг кўп бўлишини хуш кўради. Кўпроқ унумдор, енгил тупроқларда яхши ўсади, бегона ўтлардан бир неча марта тозаланади.

Пиёзнинг вегетация даври 130-180 кунга тенг.

Пиёз ғалла ва сабзавот экинлари билан алмашлаб экилганда ҳосили юқори бўлади. Пиёз одатда Ўзбекистонда баҳор ва кузда экилади.

Жаҳон мамлакатларида 2000 йил 46,7 млн.т. пиёз етиштирилди. Пиёз ялпи ҳосили бўйича бошқа сабзавот экинларида кузатилганидек, Хитой биринчи ўринни эгаллайди. Биргина Хитой дунёдаги пиёзнинг 1/4 қисмига яқини етказиб беради. 2000 йил Хитойда пиёзнинг ялпи ҳосили 12,2 млн.т. ни ташкил этди. Пиёз етиштиришда Ҳиндистон (4,9 млн.т), АҚШ (3,2 млн. т), Туркия (2,3 млн.т) кейинги ўринни эгалласа-да улардаги ҳосил Хитойга нисбатан бир неча марта камлиги билан фарқланиб туради(22-жадвалга қаранг).

22-жадвал

Жаҳон мамлакатларида пиёз етиштириш (2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т
Хитой	12,2	Россия	1,1	Нидерландия	0,77
Ҳиндистон	4,9	Бразилия	1,1	Колумбия	0,75
АҚШ	3,2	Миср	1,0	Польша	0,63
Туркия	2,3	Испания	0,9	Нигерия	0,6
Эрон	1,8	Корея Республикаси	0,8	Марокаш	0,5
Япония	1,4	Аргентина	0,8	Мьянма	0,5
Покистон	1,0	Индонезия	0,8	Украина	0,5

БОДРИНГ

Бодринг энг кўп экиладиган сабзавот экинларидан бири бўлиб, озиқ-овқат истеъмолида кенг ишлатилади. Унинг таркибида 4,5 % қуруқ модда, 0,8 % оксил, 1,5 % шакар, 0,8 % клетчатка, 0,5 % кулдан ташқари С, В₁, В₂, РР₂ витаминлари мавжуд.

Бодрингнинг ватани-**Ҳиндистон ва Мьянма.**

Биологик хусусиятлари. Бодринг иссиқликни хуш кўрадиган ўсимлик. Уруғлари 13-15⁰ да униб чиқади. Меъёрида ривожланиш учун 25-32⁰ иссиқлик зарур. Қора совуққа чидамсиз, 0⁰да нобуд бўлади. У ёруғлик ва намликка талабчан. Унумдор ва енгил тупроқларда яхши ҳосил беради. Эрта пишар навларида 60 кун, кеч пишар навларида 115 кунгача давом этади.

Вегетация даври сабзавот экинлари билан алмашлаб экилганда ҳосили ортади.

Бодринг тез-тез суғориб турилиши зарур. Меваси узилгач, 2-3 кунда бир маротаба суғорилади.

Дунё бўйича бодринг ҳосили 29,3 млн. т. га тенг(2000). Бодринг етиштиришда ҳам Хитой карвонбошилиқ қилади. Бу мамлакатга 2000 йил дунёдаги бодрингнинг 16,6 млн. т. ёки 56,7 % и тўғри келади. Бодринг энг кўп экиладиган мамлакатлар сафига Туркия, Эрон, АҚШ каби мамлакатларни киритиш мумкин (23-жадвалга қаранг).

23-жадвал

Жаҳон мамлакатларида бодринг етиштириш
(2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили млн. т.
Хитой	16,6	Россия	0,54	Польша	0,39
Туркия	1,4	Недерландия	0,46	Индонезия	
Эрон	1,4	Мексика	0,43	Миср	0,26
АҚШ	1,1	Испания	0,42	Таиланд	0,2
Япония	0,75	Корея Республикаси	0,4		

2000 йил жаҳон мамлакатларида юқорида номлари қайд этилган сабзавотлардан ташқари, сабзавот экинларидан қуйидагича ҳосил йиғиштириб олинган:

1. Сабзи- 19,0 млн. т.
2. Қалампир-18,5 млн. т.
3. Саримсоқ пиёз- 9,6 млн. т.
4. Бақлажон- 22,1 млн. т.
5. Гулкарам – 14,0 млн. т.
6. Кўк ловия – 7,1 млн. т.
7. Яшил нўхат – 4,5 млн. т.

Бу сабзавотларни етиштиришда Хитой (сабзи, қалампир, бақлажон, кўк ловия, саримсоқ пиёз), Ҳиндистон (яшил нўхат, гулкарам) дунёда биринчи ўринда туради.

ПОЛИЗ ЭКИНЛАРИ

Қовун, тарвуз, қовоқ ва хандалак полиз экинлари туркумига киритилади. Уларнинг меваси сершира, ширин таъмли, гўштдор бўлиб, озиқ-овқат сифатида янгилигида истеъмол қилинади. Маҳаллий аҳоли полиз экинларидан шинни, қовунқоқи ва мурабблар тайёрлаб келган. Қовоқ эса пиширилиб, пархез таомлар тайёрлашда ишлатилади.

Полиз экинларидан озуқа сифатида чорвачиликда ҳам кенг фойдаланилади.

Полиз экинлари таркибида оксиллар 0,82-1,10 %, углеводлар 6-6,5 %, мой 0,1-0,9 %, қанд моддаси 12-15 % гача мавжуд бўлади. Турли витаминларга бой.

Қовуннинг ватани Ўрта Осиё. Ўрта Осиёда шириндан шакар, тилни ёрадиган қовун навлари етиштирилади. Ўрта Осиё аҳолиси қовун, тарвузнинг дунёга машҳур навларини яратган. Айниқса, Хоразм қовунлари бу борада катта шухрат қозонган.

Тарвузнинг асл ватани-Жанубий Африка.

Полиз экинларининг биологик хусусиятлари. Барча полиз экинлари иссиқликка, ёруғликка, тупроқдаги озиқ моддаларга талабчан, иссиқсевар ўсимликлар ҳисобланади. Улар орасида қовун иссиқликни кўп талаб қилиши билан алоҳида ажралиб туради.

Қовун ва тарвуз уруғлари 14-16⁰ да, қовоқ уруғи 9⁰ да униб чиқади. Ҳаво ҳарорати 30-35⁰ да жуда яхши ривожланади. Совуққа чидамли бўлгани учун 0⁰ дан паст ҳароратда нобуд бўлади.

Полиз экинлари етарлича қурғоқчиликка чидамли. Озуқа моддаларига бой бўлган унумдор, шўрланмаган ва бўз тупроқларда, қўриқ ерларда жуда яхши ҳосил қилади.

Полиз экинлари донли, дуккакли, сабзавот экинларидан бўшаган майдонларга экилганда ҳосилдорлиги ортади. Ўз ўрнига 5-7 йилдан кейин экиш мақсадга мувофиқ саналади.

Пишган қовуннинг ранглари сарғайиб, бандидан меваси ажралиб қолади. Ўзбекистонда қовуннинг Кўкча, Чўгири, Гурбек, Амирий, шакарпалак, қорақанд, қариқиз, қирқма қовун, кампир қовун, умрбоқи, обиновот каби навлари энг кўп экилади.

Тарвузнинг пишган-пишилмаганлиги чертиб аниқланади. Пишмаган тарвуз таранглаган, пишгани пўкиллаган овоз чиқариши билан ажратиб олинади.

24-жадвал

Жаҳон мамлакатларида полиз маҳсулотларини етиштириш
(2000 йил)

Мамлакатлар	Тарвузнинг ялпи ҳосили, млн. т	Мамлакатлар	Қовуннинг ялпи ҳосили, млн. т	Мамлакатлар	Қовоқнинг ялпи ҳосили, млн. т.
Хитой	38,3	Хитой	6,4	Хитой	3,4
Туркия	3,9	Туркия	1,8	Ҳиндистон	3,3
Эрон	2,3	АҚШ	1,3	Украина	1,1
АҚШ	1,9	Испания	1,1	Миср	0,6
Миср	1,5	Эрон	1,1	Эрон	0,5
Мексика	1,0	Руминия	0,8	Италия	0,45
Корея Республикаси	0,9	Марокаш	0,7	Мексика	0,43
Бразилия	0,8	Ҳиндистон	0,7	Аргентина	0,43
Испания	0,7	Миср	0,5	Туркия	0,39
Греция	0,65	Мексика	0,5	ЖАР	0,34
Япония	0,6	Покистон	0,4	Испания	0,3

Полизчиликда муҳим масалалардан бири етиштирилган қовун-тарвузларни шикастлантормасдан сақлаган ҳолатда истеъмолчиларга етказишдир. Шу мақсадда яхши пишган қовун ва тарвузлар танлаб олинади, ҳаво ҳарорати 2-3⁰ дан юқори бўлган махсус омборхоналарда тепага илиб қўйиб сақланади. Бу усулдан ташқари узилган қовун-тарвузлар танланиб, аввал сўлитилиб, устига сомон-похоллар тўшалиб ҳам сақланади.

Бу усуллардан фойдаланиб, қовун-тарвузларни қишда ва ҳатто баҳордан чиққан пайтида ҳам бемалол истеъмол қилиш мумкин.

Жаҳон миқёсида 2000 йил 65 млн. т. тарвуз, 19,0 млн. т қовун, 15,3 млн. т қовоқ етиштирилди. Етиштирилган бу маҳсулотларнинг асосий қисми Хитойга тегишлидир. Жаҳонда етиштирилаётган тарвузнинг 1/3 қисмидан ортиқроғи (58,9 %), қовуннинг 1/3 қисми ёки 33,7 % и) ва қовуннинг 1/4 қисмига яқини биргина Хитой мамлакатига тўғри келади (24-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда ҳам катта майдонларда полиз экилади. Республиканинг барча вилоятларда етиштирилади. Республикамизда 2000 йил 36,9 минг гектар, 2006 йил 37,0 минг гектарга полиз экинлари экилиб, улардан 2000 йил 451,4 минг тонна, 2006 йил 740,8 минг тонна ҳосил йиғиштириб олинди. 2000 йилга нисбатан 2006 йил полиз маҳсулотлари ҳосили 1,6 бараварга ортди. Ўртача ҳосилдорлик 178,0 ц. гектарни ташкил этди (2006 йил).

25-жадвал

Республика вилоятларида полиз маҳсулотлари етиштириш

	Майдони минг га	Ялпи ҳосил минг т ҳисобида		Ҳосилдорлик 1 га ц ҳисобида	
		2000	2001	2000	2001
Қорақалпоғистон Республикаси	5,6	24,8	22,5	56,8	61,2
Вилоятлар					
Андижон	0,5	8,9	8,3	114,2	148,0
Бухоро	1,9	33,5	35,0	136,9	155,5

Жиззах	3,8	50,9	38,5	89,1	107,0
Қашқадарё	3,8	35,8	31,6	102,8	90,4
Навоий	0,8	16,6	16,7	144,5	183,9
Наманган	1,5	22,4	25,2	156,8	156,5
Самарқанд	2,4	30,1	30,2	148,1	170,1
Сурхондарё	2,0	63,9	64,0	104,4	192,0
Сирдарё	3,7	67,8	75,9	192,2	188,5
Тошкент	3,2	49,0	52,2	147,3	166,1
Фарғона	1,7	25,1	25,4	143,5	125,2
Хоразм	4,0	22,6	34,4	99,6	112,8
Ўзбекистон Республикаси	34,9	451,4	459,9	129,3	134,2

Республика бўйича полиз экинларининг энг катта майдонлари Қорақалпоғистон Республикаси (5,6 минг га), Хоразм (4,0 минг га), Жиззах (3,8 минг га) ва Қашқадарё (3,8 минг га) вилоятларига тўғри келади.

Республикада энг кўп полиз экинлари Сирдарё вилоятида етиштирилди(2006 йил). Бу вилоятга республикадаги барча полиз экинларининг 16,7 % и ёки 123,7 минг т ҳосили тўғри келади. Сурхондарё, Тошкент, Жиззах вилоятларида ҳам юқори ҳосил олинди(25-жадвалга қarang).

Республика вилоятларида полиз экинларининг ҳосилдорлиги 178,0 ц ни ташкил этди. Энг юқори ҳосилдорлик Сурхондарё (192,0 ц/га) ва Сирдарё (188,5 ц/га) вилоятларида қайд этилди.

Таянч термин ва тушунчалар

Сабзавот экинлари, сабзавот экинларини очик ва ёпиқ усулда етиштириш, карам, помидор, пиёз, бодринг, полиз экинлари.

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Қаерларда сабзавот экинларини етиштириш жуда яхши самара беради?
2. Сабзавотлар қандай усулда етиштирилади?
3. Карам қандай шароитда етиштирилади?
4. Сабзавот экинларидан энг юқори ҳосил қайси экин ҳиссасига тўғри келади?
5. Пиёз қандай хусусиятларга эга?
6. Бодринг нима учун тез-тез суғорилиб турилади?
7. Полиз экинларига қайси экинлар киритилади ва улардан қайси бири иссиқликни кўп талаб қилади?
8. Полиз маҳсулотларини етиштиришда қайси мамлакатлар етакчилик қилади?
9. Ўзбекистонда полиз экинларининг энг катта майдонлари қайси вилоятларга тўғри келади?.

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Бедрасов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
4. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
5. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
6. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.

7. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
8. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
10. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
11. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

ҚУВВАТ БЕРУВЧИ ЎСИМЛИКЛАР

Режа:

1. *Умумий тавсиф*
2. *Чой*
3. *Кофе*
4. *Какао*

Қувват берувчи ўсимликлар таркибига чой, кофе, какао киритилади. Бу ўсимликлар тропик минтақадан келиб чиққан, бугунги кунда ҳам асосан тропик мамлакатларда етиштирилади. Чой субтропикларда ҳам ўстирилади. Бундан кўринадики, қувват берувчи ўсимликларнинг экилиш ареали жуда ҳам чекланган.

Бу ўсимликлар истеъмол қилинган киши организмига ўзига хос тетиклик бахш этади, кайфиятни кўтаради. Қувват берувчи ўсимликлар дунё халқлари ҳаётига шундай кириб кетганки, айрим халқлар ҳаётини, кундалик турмуш тарзини уларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ўзбек халқини чойсиз, европа халқларини кофе ва чойсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Қувват берувчи ўсимликлар ичида кенг тарқалгани чой ҳисобланади.

ЧОЙ

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Чой инсоният томонидан кашф этилган табиат мўъжизаларидан бири. Дунё аҳолиси томонидан энг кўп ва севиб истеъмол қилинадиган ичимлик. Чой шифобахш хусусиятларга эга. У деярли барча дардга даво бўлади. Табобатда кўплаб касалликлар чой билан даволаб келинади. Чой табобатда ич кетиш, иштаҳа қирқилиши, бош ва тиш оғриқлари, шамоллаш, қон босими, юрак хасталиги, буйрак ва жигар касалликлари, овқат ҳазм қилиш аъзоларининг издан чиқишини даволашда қўлланилган. Чой нафас олиш аъзоларига ҳам ижобий таъсир этади, ақлни пешлайди, қонни тозалайди, оғиздан келадиган қўланса ҳидни йўқотади, пешоб ҳайдайди, жигар ва қон томирларидаги тўқималарини очади. Барги шишларга қўйиб боғланса уни қайтаради. Совуқ чой билан фасодли яра-чақа, шапағлашган кўзлар ювилса фойда қилади. Иссиқ чойга туз қўшиб оғиз чайилса шамоллаган мулкларга даво бўлади^{“1}. Чой кишиларнинг куч-қудратини оширади, саломатлигини тиклайди.

Чой барглари таркибида инсон организми учун зарур бўлган алкалоидлар ва фитанцидлар мавжуд бўлиб, улар зарарли микробларни йўқотади, асабларга ором беради, шамоллаган аъзоларни қиздиради. Танин деб аталувчи экстрактив модда овқатни ҳазм қилишда фаол қашнашади. Ошқозон–ичак, юрак, қон-томир касалликлари танин билан даволанади.

Келиб чиқиш тарихи. Чойнинг ватани Хитой. Бундан 5 минг йил илгари кашф этилган. Дастлаб Хитойда ўстирилган. Чой хитойча «ча-ийе» сўзларидан иборат бўлиб, «яшил барг» деган маънони билдиради. Хитой табиблари томонидан доривор ўсимлик сифатида фойдаланилган, экин майдонлари кенгайтирилган. Ўрта асрларда (IX асрда) Хитойдан Япония ва Ҳиндихитой мамлакатларига тарқалади.

Ҳиндистонда ҳам чой етиштириш қарайб 5 минг йиллик тарихга эга. Чой Ҳиндистонда мустақил экиб келинган. Чой Европа мамлакатларига дастлаб XVI асрда, яъни 1517 йил венецияликларга, 1598 йил инглизларга, 1600 йилда португалларга маълум бўлади. У вақтда чой унчалик кенг оммалашмайди. Фақатгина XVII асрнинг 2-ярмидагина шуҳрат қозона бошлайди. АҚШга 1773 йил олиб борилган ва машҳур «Бўстон чойхўрлиги» юз беради. Инглизлар томонидан кемага юкланган 340 яшик чой АҚШнинг Бостон шаҳрида «дамланади».

Россияга чой 1638 йил Монголия орқали кириб келади ва тезда оммалашиб кетади. Москва, Санкт-Петербург, кейинчалик Тула шаҳарларида самоварлар ишлаб чиқариш бошланади. Россияда чойга талаб ортиб кетгач, чой плантациялари 1818 йил Қримда, 1833 йил Кавказда ташкил этилади.

Ўрта Осиёга чой XIII асрда мўғуллар истилоси даврида кириб келган. Келтирилган чойлар сифатсиз бўлгани учун чой узок вақт давомида шухрат қозона олмаган. Чор Россиянинг марказий минтақаларидан Ўрта Осиёга чой XIX асрда олиб келинади ва илиқ кутиб оланади. Шундан бошлаб халқимиз орасида чой тез тарқалади ва энг сеvimли ичимликка айланади.

Жаҳонда чой ўстириладиган асосий майдонлар Осиёда жойлашган. Хитой, Ҳиндистон, Индонезия, Япония, Вьетнам, Шри-Ланка, Грузия, Эрон, Туркия, Бангладеш каби мамлакатларда энг кўп экилади. Кейинги вақтларда Шарқий Африкада ҳам муваффақиятли ўстирила бошланди. Кения, Танзанияда ҳам юқори сифатли чойлар етиштирилмоқда.

Чой етиштириш учун қулай табиий шароитга эга бўлган Шарқий Африка мамлакатларида чой плантациялари кенгайтирилмоқда. Шарқий Африка мамлакатларида Ҳиндистонда ва Хитой чойларидан сифати асло қолишмайдиган чой етиштирила бошланди.

МДХ да Грузия, Россиянинг Краснодар ўлкасида, Озарбайжоннинг Ленкоран пасттекислигида чой етиштирилади.

Биологик хусусиятлари. Чой иссиқсевар ўсимлик. Уруғлари тупроқдаги ҳарорат 20-25⁰ иссиқликда униб чиқади. Чой тропик минтақада йил давомида, субтропикларда баҳор-ёз-куз ойларида ўсади. Ҳарорат 15-16⁰ да ўса бошлайди. Совуқ ҳароратда ўсишдан тўхтайди.

Чой намликни жуда яхши кўради, доим тупроқда нам бўлишини талаб қилади. Намлик тупроқда етарли бўлса ҳосили кўпаяди.

Чой тупроқдаги озик моддаларга талабчан. Унумдор тупроқларда яхши ўсади. Шўрлашган, ботқоқлашган, кислотали тупроқларда чой экиш тавсия этилмайди.

Чой кўп йиллик ўсимлик бўлиб, 7-8 йилда шаклланади. Шохларида 4-5 та барг ҳосил бўлганда терилади. Чой барги (ҳосилини) йиғиштириб олиш сермехнат ҳисобланади. Кўлда терилганда сифати юқори бўлади. Илғор теримчилар кунига 60 кг гача чой баргини териши мумкин.

Териб чиқилган чой барглари яхшилаб қурилади ва прессланиб, чойни қайта ишлаш заводларига жўнатилади.

Дунё бўйича 2000 йил 3 млн.т. чой етиштирилди. Унинг асосий қисмини Осиё мамлакатлари, биринчи галда Ҳиндистон, Хитой, Шри-Ланка етказиб беради(26-жадвалга қаранг).

26-жадвал

Жаҳон мамлакатларида чой етиштириш
(2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т
Ҳиндистон	854	Туркия	120	Аргентина	52
Хитой	695	Япония	89	Малави	50
Шри-Ланка	295	Вьетнам	65	Танзания	26
Кения	239	Эрон	60	Грузия	24
Индонезия	169	Бангладеш	56		

Жаҳон бўйича етиштирилган чойнинг катта қисми четга чиқарилади. Чойни энг кўп истеъмол қилувчи мамлакатлар уни етиштирувчи давлатлар эмас, балки уни сотиб олувчи мамлакатлар ҳисобланади. Энг кўп истеъмол қилувчи мамлакатлар Тибет, Ливия, Буюк Британия, Ирландиядир(27-жадвалга қаранг).

27-жадвал

Жаҳон мамлакатларида чой истеъмоли ¹
(К.Маҳсудов маълумотлари бўйича)

№	Мамлакатлар	Жон бошига бир йилда ичиладиган чой, грамм	Ўрин
---	-------------	--	------

		ҳис.	
1.	Тибет	6000	I
2.	Ливия	4055	II
3.	Буюк Британия ва Ирландия	4002	III
4.	Ўзбекистон	3650	IV
5.	Канада	1250	V
6.	Голландия	770	VI
7.	Миср ва Япония	680	VII
8.	АҚШ	430	VIII
9.	МДҲ	311	IX
10.	Ҳиндистон	290	X
11.	Покистон	160	XI
12.	Хитой	130	XII

Жадвал Маҳкамов К. Чойнома.-Т.: Камалак, 1993-Б.40 асосида тузилган.

КОФЕ

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Кофе ҳам чой каби энг кўп ва севиб истеъмол қилинадиган ўсимлик. Унинг таркибидаги кофеин моддаси инсонга куч бағишлайди, меҳнат қобилятини оширади, юрак фаолияти ва асаб тизимини яхшилади.

Кофени ёш болаларга ичириш тавсия этилмайди.

Кофе Африка (Эфиопия)дан келиб чиққан. Эфиопия ва Нубияда қадимдан етиштириб келинган. Европага XVI асрда маълум бўлади. Америкада XVIII асрдан бошлаб экила бошланади.

28-жадвал

Жаҳон мамлакатларида ҳам кофе йиғими (2001)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т
Бразилия	33,7	Таиланд	1,3	Боливия	0,18
Вьетнам	13,3	Янги Гвинея	1,2	Панама	0,17
Колумбия	11,0	Эквадор	1,17	Малайзия	0,16
Индонезия	6,3	Венесуэла	1,13	Зимбабве	0,15
Мексика	5,5	Бенин	0,97	Гвинея	0,12
Ҳиндистон	5,0	Конго ДР	0,9	Яман	0,07
Кот д'Ивиар	4,2	Танзания	0,77	Ангола	0,07
Гватемала	3,8	Филиппин	0,73	Малави	0,06
Эфиопия	3,8	Доминикан Республикаси	0,65	Нигер	0,06
Уганда	3,2	Мадагаскар	0,56	Замбия	0,06
Гондурас	2,83	Гаити	0,5	Серра Лионе	0,05
Коста-Рика	2,56	Бурунди	0,38	Ямайка	0,04
Перу	2,55	Лаос	0,3	Шри-Ланка	0,04
Сальвадор	1,7	Куба	0,3	Гана	0,04
Камерун	1,55	Того	0,3	Парагвай	0,03
Никарагуа	1,35	АҚШ	0,21		

Ҳозирда кофе плантацияларининг асосий қисми Латин Америкасида жойлашган. Бу минтақанинг Бразилия, Колумбия мамлакатларида кофе энг кўп миқдорда етиштирилади.

Кофе тропик экин. Шунинг учун у иссиқсевар, ёруғсевар ўсимлик, ҳаво ҳарорати юқори бўлиши зарур. Кофенинг энг муҳим биологик хусусияти-унинг ниҳоллари соялатиб сақланиши керак.

Кофе намликни кўп бўлишини (1500-2000 мм) талаб этади. Унумдор, ғовак, қумок тупроқларда яхши ўсади.

Жаҳон мамлакатларида 7,3 млн.т. кофе етиштирилди(2000). Унинг асосий қисми Бразилия, Вьетнам ва Колумбияга тўғри келади (28-жадвалга қаранг).

КАКАО

Какао озиқ-овқат саноатида, айниқса шоколад тайёрлашда муҳим хом ашё ҳисобланади. Ундан шифобахш шамлар, лаб бўёқлари олинади.

Какаонинг ватани Мексика. Европага XVI асрда олиб келинади. Ҳозирда «иккинчи ватани»-Африка мамлакатларида энг кўп етиштирилади. Гвинея кўлтиғи мамлакатлари дунё бўйича энг кўп какао етиштирадilar. Шунингдек, Индонезия, Бразилия, Малайзия, Эквадор ва Кариб ҳавзаси мамлакатларида ҳам энг кўп етиштирилади (29-жадвалга қаранг).

Дунё бўйича 3,2 млн.т. какао етиштирилди(2000).

29-жадвал

Жаҳон мамлакатларида какао етиштириш (2000)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, минг т
Кот д'Ивиар	1300	Эквадор	95	Серра Леоне	11
Гана	437	Колумбия	52	Конго ДР	7
Индонезия	362	Доминика Республикаси	47	Филиппин	7
Нигерия	338	Янги Гвинея	39	Того	7
Бразилия	193	Мексика	34	Ҳиндистон	6
Камерун	120	Перу	25	Экв. Гвинея	5
Малайзия	98	Венесуэла	19	Гаити	5

Таянч термин ва тушунчалар

Қувват берувчи ўсимликлар, чой ва унинг турлари, кофе, какао.

Мавзунинг такрорлаш ва мустақамлаш учун саволлар

1. Қувват берувчи ўсимликларга қайси экинлар киритилади ва улар қайси минтақаларда етиштирилади?
2. Чой қандай шифобахш хусусиятларга эга?
3. Чойнинг тарқалиш тарихи хусусида нималарни биласиз?
4. Нима учун чой Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларида энг кўп экилади?
5. Нима учун кофе Лотин Америкаси мамлакатларида энг кўп етиштирилади?
6. Нима учун кофе ва какао ўзининг «иккинчи ватани»да энг кўп экилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
3. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
4. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
5. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
6. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.

7. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
8. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

БОҒДОРЧИЛИК ВА ТОКЧИЛИК

Режа:

1. *Боғдорчилик*
2. *Токчилик*
3. *Ем-хашак экинлари*
4. *Беда*
5. *Судан ўти*

Боғдорчилик-қишлоқ хўжалигининг муҳим ва қадимий тармоқларидан бири бўлиб, у асосан мева ва резавор-мева маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланади. Озиқ-овқат ва енгил саноатни ҳам ашё билан таъминлайди. Боғдорчиликнинг асосий маҳсулоти меваларда инсон организми учун жуда зарур бўлган витаминлар, углеводлар (қанд), органик кислоталар, оқсил, мой, минерал тузлар ва овқатни ҳазм бўлишига ёрдам берадиган бошқа моддалар кўп бўлади. Шунинг учун мевалар нон, гўшт ва сут маҳсулотлари каби озиқ-овқат рақибларида асосий ўрин тутди ва севиб истеъмол қилинади.

Айрим мевали дарахтлар ёғочи қурилиш ва мебель саноатида кенг ишлатилади. Масалан, ёнғоқ дарахти ёғочсозликда қимматбаҳо материал ҳисобланади. Ўрик, олма, нок, шафтоли дарахтлари ёғочидан уй-рўзғор мақсадларида фойдаланилади.

Боғдорчилик дунёнинг айрим минтақаларида жуда яхши ривожланган ва у қишлоқ хўжалигида асосий ихтисослашган тармоқ ҳисобланади. Умумжаҳон боғдорчилигида Ўрта денгиз, Кариб, Форс ҳавзаси мамлакатлари алоҳида ажралиб туради. Боғдорчиликнинг ривожланган мазкур ареалларида меваларнинг асосий қисми экспортга чиқарилади. Италия ва Испания учун цитрус мевалари, Эквадор, Панама, Гондурас учун банан, Ироқ, Эрон учун хурмо етиштириш халқаро аҳамиятга эга.

Энг кўп ҳосил тропик минтақада жойлашган мамлакатларга тўғри келади. Жаҳон мамлакатлари ичида мевалар етиштириш бўйича Хитой етакчилик қилади. 2-ўринда Ҳиндистон, 3-ўринда Бразилия туради. Ривожланган мамлакатлар(АҚШ, Италия, Испания) кейинги ўринларни банд этади. Қуйидаги 30-жадвалда энг кўп мева етиштирувчи 10 та мамлакатлар келтирилган.

30-жадвал

Энг кўп мева етиштирувчи мамлакатлар

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили млн.т. ҳис.	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили млн.т. ҳис.
Хитой	66,1	Испания	15,1
Ҳиндистон	38,6	Мексика	12,5
Бразилия	37,2	Франция	11,9
АҚШ	32,5	Эрон	11,7
Италия	19,0	Туркия	10,4

Ўзбекистонда ҳам боғдорчилик қадимдан ривожланиб келган. Меваларни етиштириш ҳақидаги дастлабки маълумотлар эраиздан олдинги 5-асрларга оид манбаларида учрайди. Минг йиллар давомида халқ селекционерлари томонидан мевали дарахатларнинг энг яхши навларини яратиб такомиллаштириб келинган.

Жаҳон боғдорчилигида Ўзбекистон ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистонда етиштирилган анор, анжир, хурмо, ёнғоқ, ўрик, гилос, олма, нок ва бошқа мевалар доврўғи оламга машҳур. Республика боғларида ранг-баранг ва шириндан шакар мевалар етиштирилади

Боғдорчилик меваларнинг келиб чиқиши ва биологик хусусиятларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Уруғли мевали дарахтлар;
2. Данакли мевали дарахтлар;
3. Резавор мевалар;
4. Ёнғоқ мевалилар;
5. Субтропик мевалар.

Уруғли мевали дарахтлар. Уруғлиларга олма, нок, беҳи киритилади. Данаклиларга нисбатан географияси кенгрок. Уруғлилар данаклилар (ўрик)дан кейин гуллайди. Шунинг учун нисбатан шимолроқ, нисбатан салқин ҳудудларда ҳам уруғлилар етиштирилади. Бу гуруҳга олма, нок, беҳидан ташқари анжир, анор, жийда, хурмо, хандон писта ҳам киритилади.

Данакли мевали дарахтлар. Данаклиларга олча, гилос, олхўри, ўрик, шафтоли, бодом киради. Бу мевали дарахтлар нисбатан иссиқ иқлимли ҳудудларда экилади. Улар ичида олча катта майдонга эга ва бу жиҳатдан олмадан кейинги ўринда туради.

Ўрик Фарғона водийсида қадимдан экиб келинади. Ўрикдан шифобахш ўрик шинниси тайёрланади.

Ёнғоқ мевалиларга ёнғоқ, писта, пекан, фундук ва бошқалар киради. Ёнғоқ-релект эндемик ўсимлик бўлиб, у асосан Фарғона водийсида тарқалган. Ёнғоқ меваси шифобахш хусусиятга эга бўлгани учун халқ табobatiда кўп ишлатилади.

Мебель саноатида ёнғоқ ёғочи ва илдизига бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормокда.

Резавор мевали ўсимликларга қулупнай, малина, смародина, маймунжон, ер тут (земляника) киради. Улар орасида земляника ва малина энг кўп тарқалган. Асосан Европа, Осиё ва Америкада етиштирилади.

Субтропик мевалиларга тропик ва субтропик минтақалардан келиб чиққан анор ва анжир очик далаларда, лимон, апельсин, мандарин, шарқ хурмоси иссиқхоналарда кўпроқ етиштирилади. Республиканинг барча вилоятларида лимон ўстириладиган иссиқхоналар ташкил этилган(400 га дан ортиқ).

АНОР Фарғона, Сурхондарё, Бухоро, Самарқанд ва бошқа вилоятларда энг кўп етиштирилади. Бу соҳада Фарғона водийсида Қува ва Сурхондарёда Дашнабод анорлари машхур. Анор кўчатлари 2-3 йилда ҳосилга киради. 7-8 йилдан бошлаб яхши ҳосил бера бошлайди. Анор қора совуққа чидамсиз, -15 градус совуқда нобуд бўлади. Шунинг учун анор қишда кўмилади ёки похол-қоғозлар билан ўраб қўйилади.

АНЖИР. Анжир муҳим субтропик экинлардан бири. У Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экилади. Анжир анор каби 2-3 йилда мевага киради. 7-8 йилда тўлиқ ҳосил бера бошлайди. Қора совуққа чидамсиз, янги кўчатлар -15 градусда, ҳосилга кирганлари -20-22 градусда нобуд бўлади.

Анжир иссиқсевар, ёруғсевар, озиқ моддаларга талабчан ўсимлик. Бўз, каштан, қизил, кўнғир тупроқларда яхши ўсади.

Жаҳон бўйича йилига ўртача 455,8 млн.т мевалар йиғиштириб олинади. Улар ичида апельсин (65,7 млн.т), олма (59,4 млн.т), банан (58,3 млн.т) энг кўп етиштирилади (2000 йил). Қуйидаги 31-жадвалда жаҳон боғдорчилигида меваларнинг ялпи ҳосили ҳақидаги маълумотлар билан танишишингиз мумкин.

(31-жадвал)

Меваларнинг ялпи ҳосили

Меваларинг турлари	Ялпи ҳосили, млн.т ҳисобида	Меваларинг турлари	Ялпи ҳосили, млн.т ҳисобида
Апельсин	65,7	Манго	11,2
Олма	59,4	Лимон	9,8
Банан	58,3	Олхўри	9,1
Мандарин	17,9	Хурмо	5,2
Нок	16,9	Ўрик	2,7
Ананас	13,7	Қулупнай	3,1
Шафтоли	13,2	Малина	0,35

Олма-мўътадил минтақа ўсимлиги. Унинг 35 га яқин тури мавжуд. Маданийлаштирилган олма навлари ёввойи, ўрмон, парадизка, шарқий, Хитой, дусен турларидан келтириб чиқарилган. 3-15 йилда ҳосил бера бошлайди. Эртаги, ўрта ва кечки навларга бўлинади. Ўзбекистонда 200 га яқин тури ўстирилади.

Олма асосан мўътадил ва субтропик минтақаларда тарқалган. Шунинг учун уни етиштирувчи ва энг кўп ҳосил олувчи мамлакатлар мўътадил ва субтропик мамлакатлар ҳисобланади. Олманинг ҳосили жиҳатидан Хитой барча мамлакатлардан мутлақ устунлик қилади(21,5 млн.т).

Олма АҚШ, Туркия, Италия, Эрон, Франция, Россия ва бошқа давлатларда ҳам кўп етиштирилади (31-жадвалга қаранг).

31-жадвал

Жаҳон мамлакатларида олма етиштириш (2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т
Хитой	21,5	Бразилия	1,1	Мексика	0,47
АҚШ	4,8	Чили	1,0	Бельгия	0,47
Туркия	2,4	Германия	0,9	Нидерландия	0,47
Эрон	2,2	Япония	0,8	Руминия	0,42
Италия	2,2	Испания	0,7	Австрия	0,4
Франция	1,9	ЖАР	0,65	Миср	0,4
Россия	1,8	КХДР	0,65	Янги Зеландия	0,4
Польша	1,3	Венгрия	0,56	Швейцария	0,38
Ҳиндистон	1,3	Канада	0,53	Покистон	0,38
Украина	1,3	Корея Республикаси	0,5	Чехия	0,3

Нок-энг қадимий ўсимликлардан бири бўлиб, майдонига кўра мевали дарахтлар ичида 5-ўринда туради. Унинг 60 га яқин тури мавжуд. Оддий, снежная, усури навлари кенг тарқалган. Тўрт йилдан кейин ҳосилга қиради.

Нок ҳосили бўйича Хитой 1-ўринни эгаллайди. Дунё бўйича нок ҳосилининг қарийб тенг ярми (1/2 қисми) биргина Хитойга тўғри келади. Бу мамлакатда 2000 йил 8,5 млн.т нок йиғиштириб олинди. Нок ялпи ҳосилида Италия (0,9 млн.т), АҚШ (0,9 млн.т), Испания (0,7 млн.т), Аргентина (0,5 млн.т) юқори ўринларни эгаллайди.

Олча-тарқалиш ареали жиҳатидан фақатгина олмадан кейинги ўринда туради. Унинг 150 дан ортиқ тури аниқланган. Оддий чўл тукли, сахро гилос турлари маданий олчаларнинг авлоди ҳисобланади. Бугунги кунда олчанинг 1000 дан ортиқ навлари мавжуд.

Олчанинг ялпи ҳосили бўйича Хитой(4,2 млн.т) биринчи, АҚШ (0,67 млн.т) иккинчи, Руминия (0,47 млн. т) учинчи ўринларни эгаллайди. Шунингдек, Югославия, Германия, Франция, Туркияда ҳам кўп етиштирилади.

Мевалар ялпи ҳосили жиҳатидан қуйидаги мамлакатлар дунё бўйича 1-ўринда туради(2000 йил):

- шафтоли, Хитой-3,6 млн.т;
- ўрик, Туркия-0,5 млн.т;
- хурмо, Эрон-0,9 млн.т;
- банан, Ҳиндистон-15,1 млн.т;
- манго, Ҳиндистон-12,0 млн.т;
- ананас, Таиланд-2,3 млн.т;
- апельсин, Бразилия-22,7 млн.т;
- мандарин, Хитой-5,1 млн.т;
- лимон, Мексика-1,3 млн.т;
- қулупнай, АҚШ-820 минг т;

- малина, Россия-95 минг т;
- ёнғоқ, АҚШ-1039 минг т;
- бодом, АҚШ –485 минг т;
- писта, Эрон-200 минг т.

Мевали дарахтлардан боғ барпо қилиш учун қиялиги паст бўлган, озуқа моддаларга бой ерлар танланади. Бу вақтда ер ости сувлари, шамоллар ҳисобига олиниши зарур. Мевали дарахтлар кўчати одатда куз ва баҳорда экилади. Вақтида суғориб, ўғитлаб турилса ҳосили ортади. Мевали дарахтларда соғлом, бақувват, мўл ҳосил берадиган, ҳосили эртароқ пишиб етилишини таъминлаш, ҳосилини тиргавучларсиз ўзи кўтариб тура оладиган шаклларни кўпайтириш мақсадларида шакл берилади. Шакл бериш ишлари қиш ва ёз ойларида амалга оширилади.

ТОКЧИЛИК

Аҳолини узум ва узум маҳсулотлари билан таъминлашда токчилик муҳим ўрин тутди. Токчиликнинг асосий мақсади аҳолини янги, хўраки узум ва майиз, вино саноатини хом ашё билан таъминлашдан иборат. Узум янгилигида, қурилган (майиз ва кишмиш) ҳолда истеъмол қилинади. Шунингдек, вино, шарбат, кислоталар тайёрланади. Узум таркибида сув, шакар, олма, лимон, темир ва бошқа моддалар, турли витаминлар бўлади.

Узумчилик уч хил ҳолатда бўлади:

1. Тўғридан-тўғри истеъмол қилинадиган хўраки узумлар етиштириш;
2. Винобоп узумлар етиштириш;
3. Майиз (кишмиш) тайёрлаш.

Токнинг 70 га яқин тури мавжуд. Ток қаламчадан кўпаяди. Унинг илдиз системаси яхши ривожланган бўлиб, сув ва озуқа излаб 7 метр чуқурликкача туша олади. Нави ва табиий шароитга қараб 2-3 йилда ҳосилга киради. 60-80 йилгача яшайди. Узум новдаси маҳаллий шароитда ерда (Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхандарё вилоятларида), ишқомда ва сўриларда (асосан Фарғона водийсида) ўстирилади.

Узумга баҳор ва ёз ойларида бир неча марта шакл берилади. Хомток қилинади. Хомток вақтида серҳосил новдалар қолдирилиб, кам ҳосил ва мева қилмаган новдалар қирқиб ташланади. Кейинги хомтоқларда бачки ва йирик барглари олиб турилади.

Узум кузда қирқилади. Новдаларда 3-5, 5-7 ва ундан ортиқ бўғимлар қолдирилиб қирқилади. Узум новдалари кузда совуқ уриб кетмаслиги учун йиғиштирилиб, боғланади ва тупроққа кўмилади. Баъзи ҳолатларда похол ёки қоғоз билан ўраб қўйилади.

Ёш баргларида каватак тайёрланади.

Узум жаҳон миқёсида Жанубий Европа, Кичик ва Ўрта Осиё, Кавказ мамлакатларида энг кўп етиштирилади. Айниқса Франция ва Грузия, узумдан тайёрланган винолари билан дунёга машҳур. Узумнинг ялпи ҳосили бўйича Италия, Франция, Испания, Туркия энг олдинги ўринларни эгаллайди(32-жадвалга қаранг).

32-жадвал

Жаҳон мамлакатларида узум етиштириш (2000 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т	Мамлакатлар	Ялпи ҳосили, млн.т
Италия	9,8	Корея Республикаси	0,48	Саудия Арабистони	0,12
Франция	7,6	Мексика	0,46	Арманистон	0,12
АҚШ	6,7	Болгария	0,45	Тожикистон	0,11
Испания	5,7	Сурия	0,41	Перу	0,1

Туркия	3,6	Югославия	0,36	Исроил	0,09
Хитой	3,4	Грузия	0,35	Покистон	0,08
Эрон	2,3	Украина	0,34	Янги Зеландия	0,08
Аргентина	2,2	Афғонистон	0,33	Озарбайжон	0,07
Чили	1,7	Австрия	0,28	Албания	0,07
Германия	1,7	Ирок	0,26	Чехия	0,07
ЖАР	1,5	Марокаш	0,25	Словакия	0,06
Австралия	1,3	Япония	0,24	Канада	0,06
Греция	1,2	Ливан	0,24	Қозоғистон	0,04
Миср	1,0	Македония	0,24	Таиланд	0,03
Руминия	1,0	Россия	0,2	Қирғизистон	0,03
Португалия	0,9	Яман	0,17	Боливия	0,02
Бразилия	0,87	Туркменистон	0,15	Колумбия	0,02
Ҳиндистон	0,7	Тунис	0,15	Парагвай	0,02
Венгрия	0,68	Уругвай	0,14	Люксембург	0,02
Молдова	0,5	Словакия	0,13	Мадагаскар	0,01

Ўзбекистонда ҳам тоқчилик қадимий тармоқлардан бири. Фарғона водийси, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида ривожланган. Ўзбекистонда тоқчиликнинг ҳўраки, майизбоп ва консерва маҳсулотлари, виночилик йўналишлари тараққий этган. Тоқзорлар майдони 135 минг гектарга яқин.

Ўзбекистонда тоқнинг Каттақўрғон, ҳусайни, қизил, чилги ва бошқа навлари кўп экилади. Самарқанд вилояти узумдан тайёрланадиган майизлари билан шуҳрат қозонган.

Ўзбекистонда 2006 йил 790,4 минг тонна узум етиштирилди. Унинг 32,8 % ёки 259, 8 минг тоннаси биргина Самарқанд вилоятига тўғри келади. Бу вилоятдан ташқари Бухоро(120,5 минг тонна), Тошкент(90,1 минг тонна) ва Сурхондарё(88,9 минг тонна) вилоятларида ҳам кўп етиштирилади.

ЕМ-ҲАШАК ЭКИНЛАРИ

Ем-ҳашак учун экиладиган ўсимлик ва экинлар деҳқончиликда салмоқли ўрин тутати. Бу соҳа чорва моллари учун хилма-хил ва тўйимли озуқа етиштириб беради. Ем-ҳашак экинлари чорвачиликни ривожлантиришда ва озуқа базасини мустаҳкамлашдаги аҳамияти жуда юқори. Негаки, ем-ҳашак экинлари етиштиришни кўпайтирмасдан туриб, чорвачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш мумкин эмас. Ўз навбатида ҳашаки экинлар тупроқни чириндига бойитади, унинг сув, ҳаво ўтказиш қобилиятини оширади, физик хоссаларини яхшилади, микробиологик фаолиятини кучайтиради. Тупроқнинг унумдорлигини оширади. Ем-ҳашак экинлари экилганда тупроқ сув ва шамол эрозиясидан сақланади. Тупроқнинг кимёвий таркиби ўзгариб, шўрлашишга қарши курашиш қобилияти ортади.

Ўзбекистон шароитида ем-ҳашак етиштиришни кўпайтиришда оралик экинлардан кенг фойдаланилади. Бу экинлар асосий экинлардан бўшган майдонларда экилади. Оралик экинлар кўпроқ ем-ҳашак олиш, йил давомида суғориладиган ерлардан фойдаланиш имкониятини яратади. Алмашлаб экиш натижасида тупроқларнинг агрометеоролатив ҳолати яхшиланади, тупроқ унумдорлиги ортади.

Ем-ҳашак экинларига донли ем-ҳашак, тугунак ва илдиз мевали, ҳашаки полиз, силосбоп, дуккакли экинлар ҳамда ҳашаки ўтлар киради. Бу экинлардан чорва молларига тўйимли силос, сенаж тайёрланади. Дони чорва молларига берилади.

Ем-ҳашак экинлари кўп йиллик ва бир йиллик ўсимликларга бўлинади.

Кўп йиллик ўтлар беда, райграс, бетага, эркаўт, сув буғдойик, ажрикбош ва бошқа экинлардан ташкил топган.

Бир йиллик ўтларга судан ўти, африка тариғи, ҳашаки кўп нўхат, шабдар, сули, ҳашаки арпа ва тариқ киради.

Ем-ҳашак экинлари майдони республика кишлоқ хўжалиги жами ерларининг 7,7 % ига тенг бўлиб, бу майдонларда беда, маккажўхори, озуқабоп лавлаги ўстирилади. Ёғ-мой корхоналари чорвачиликда талаб юқори бўлган кунжара, шулха, аралаш ем каби муҳим ем маҳсулотлари билан таъминлайди.

Ўзбекистонда ем-ҳашак экинларидан беда энг кўп экилади.

БЕДА

Халқ хўжалигидаги аҳамияти. Беда асосий ва қимматли ем-ҳашак экинларидан бири. Беданинг таркибида чорва моллари учун жуда зарур моддалар-оқсил, фосфор, кальций ва аминокислоталар кўп бўлади. Беда кўклигича ёки қуритилган ҳолда, кўпроқ эса силос қилиниб чорва молларига берилади. Чорва ҳайвонлари уни хуш кўриб истеъмол қилади.

Беда экилган тупроқлар таркиби яхшиланади ва унумдорлиги ортади. Беда пахта билан алмашлаб экиладиган асосий экин. Алмашлаб экишда пахта-беда варианты Ўзбекистонда энг кенг тарқалган. Беда тупроқнинг мелиоратив ҳолатини яхшилайти, шўрлашиш даражаси ва вилт касаллигини камайтиради.

Беда экилган майдонлардан гектаридан ўртача 200 ц. гача пичан олинади.

Келиб чиқиши ва тарқалиши. Беда-қадимий экинлардан бири. Ўрта денгиз ҳавзаси (айрим манбаларда қадимги Эрон (Медия)) унинг ватани ҳисобланади. Ўрта Осиёда бундан 2-2,5 минг йил илгари А.Македонский кўшинлари томонидан олиб келинган. Шундан буён беда асосий ем-ҳашак экини сифатида экиб келинади.

Биологик хусусиятлари. Беда иссиқсевар ўсимлик. Уруғлари 1-3⁰ да униб чиқади, 20-25⁰ ҳароратда яхши ўсиб, ривожланади. Майсалари 5-6⁰ совуққа чидай олади. Қор тагида -40-44⁰ совуққа бардош бера олади.

Беданинг вегетация даврида фойдали ҳароратлар йиғиндиси 3800-4000⁰ бўлиши керак.

Озуқа моддаларга талабчан. Енгил, озуқага бой унумдор тупроқларда жуда яхши ўсади ва юқори ҳосил беради.

Беда ўзини-ўзини азот билан таъминлаши билан бирга, илдизлари орқали ҳаводан азотни ўзлаштириб, тупроқни азот билан бойитади.

Беда ўсиб ривожланиши учун қора, каштан, бўз ва ўтлоқ-бўз тупроқлар қулай; нордон, шўр, ботқоқли, кам унум ерлар ноқулай ҳисобланади.

Ўзбекистонда беда кўпроқ пахта билан алмашлаб экилади. Бундан ташқари, кузги дон ва полиз экинлари, кунгабоқар билан алмашлаб экилганда яхши самара беради. Судан ўти, маккажўхори ва қанд лавлагидан бўшаган майдонларга беда экиш тавсия этилмайди. Чунки бу экинлар ернинг барча озиқ моддаларини ўзлаштириб, ерни ориқлантириб қўяди.

Беда Ўрта Осиё, Кичик Осиё, Ҳиндистон, Ўрта денгиз мамлакатлари, АҚШ, Россия ва Украинада кўп экилади.

СУДАН ЎТИ

Судан ўти энг кўп экиладиган қимматли ем-ҳашак экинларидан бири. У чорва моллари учун жуда тўйимли, озуқаларга бой ўсимлик. Уни яхши озиқлантириб, суғориб турилса, бир йилда 5-6 марта ўриб олиш мумкин.

Ватани – Судан.

Иссиққа, ёруғликка талабчан. 8-10⁰ да униб чиқади. Қора совуққа чидамсиз, 3-4⁰ совуқ уни нобуд қилади. Илдиз системаси яхши ривожланганлиги учун жуда қурғоқчиликка ҳам бардош бера олади.

Судан ўти барча тупроқларда, айниқса қумлоқ тупроқларда жуда яхши ўсади.

Ўзбекистонда ем-ҳашак экинлари сифатида шолғом, ҳашаки сабзи, лавлаги, турп, ҳашаки картошка кўп экилади. Бу экинлар чорва молларига кўклигича ёки силос қилиб берилади. Шунингдек, маккажўхори, кунгабоқар, ҳашаки қарам, кузги рапс силос тайёрлаш учун экилади.

Таянч термин ва тушунчалар

Боғдорчилик, уруғли мевали дарахтлар, данакли мевали дарахтлар, субтропик экинлар, токчилик, ем-хашак экинлари

Мавзуни такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Боғдорчиликнинг асосий вазифаси нима?
2. Умумжаҳон боғдорчилигида қайси ареаллар алоҳида ажралиб туради?
3. Боғдорчилик қандай гуруҳлардан ташкил топган?
4. Анор ва анжир етиштирадиган машҳур вилоятларни айтинг.
5. Олма қайси минтақаларда энг кўп етиштирилади?
6. Узум қайси мамлакатларда энг кўп етиштирилади?
7. Ўзбекистонда токчилик қайси вилоятларда ривожланган?
8. Ем-хашак экинларидан қайсилари энг кўп экилади?
9. Нима учун беда пахта билан кўпроқ алмашлаб экилади?
10. Мевали дарахтлардан мебель саноатида қандай мақсадда фойдаланилади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
3. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
4. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
5. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
6. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
7. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
8. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
9. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

ЧОРВАЧИЛИК

Режа:

6. *Умумий тавсиф*
7. *Қорамолчилик*
8. *Чўчқачилик*
9. *Эчкичилик*
10. *Йилқичилик*
11. *Туячилик*
12. *Даррандачилик*
13. *Паррандачилик*
14. *Асаларичилик*
15. *Пиллачилик*
16. *Балиқ хўжалиги*

Чорвачилик-қишлоқ хўжалигининг йирик тармоқларидан бири, у халқ хўжалигида муҳим ўрин тутди. Жаҳоннинг аксарият мамлакатларида ўз аҳамиятига кўра деҳқончиликдан кейинги мавқени эгаллайди. Лекин айрим мамлакатларда (Австралия, Дания, Саудия Арабистони, Буюк Британия ва б.) деҳқончиликдан устун туради.

Чорвачилик аҳолининг кундалик рационадаги муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари сут, гўшт, ёғ, тухум ва бошқа чорва маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлайди.

Чорвачилик енгил саноатнинг бир қатор тармоқлари(кўн-пойабзал, тўқимачилик, мўйна саноати ва бошқалар) учун хом ашё етказиб беради. Озиқ-овқат саноатини эса гўшт ва сут маҳсулотлари билан таъминлайди. Айрим чорва моллари от, эшак, туя, буғу, хачир, хўкиз ва, ҳатто итлардан жонли ишчи кучи сифатида от(улов)-транспорт воситаси сифатида фойдаланилади.

Чорва молларининг чиқиндилари, яъни органик ўғит(гўнг) тупроқ унумдорлигини оширишда қимматли ўғит вазифасини ўтайди. Чунки гўнг таркибида ўсимликлар ўсиши учун зарур бўлган жуда кўплаб озиқа моддалар мавжуд бўлади.

Чорва молларидан турли хил шифобахш зардоблар, дори-дармонлар тайёрланади. Шунингдек ички органлари, суяги ва шоҳи каби қолдиқларидан гўшт ва суяк унлари ишлаб чиқарилади. Чорва молларининг маҳсулдорлиги улардан олинadиган сут, гўшт, ёғ, тухум ва бошқа маҳсулотлар билан белгиланади. Чорва молларининг маҳсулдорлиги эса чорва молларининг тури, ёши, насли, ички ва ташқи тузилишига боғлиқ. Чорвачилик боқилadиган чорва молларининг тури, улардан олинadиган маҳсулотларга кўра тармоқларга бўлинади.

Жаҳон чорвачилик географияси қуйидаги асосий тармоқларга бўлинади: қорамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, йилқичилик, чўчқачилик, паррандачилик, пиллачилик, буғучилик, куёнчилик, туячилик, кўтосчилик, моролчилик, балиқчилик, асаларичилик, даррандачилик ва бошқалар. Мазкур тармоқлар асосий чорвачилик маҳсулотларини етказиб беради.

Чорвачиликнинг ривожланиши зоотехника, зооветенария ва деҳқончилик билан узвий боғланган. Чорвачиликда ҳам юқоридаги йўналишларнинг энг сўнгги ютуқларидан самарали фойдаланиш мақсадли ривожланишга ижобий таъсир кўрсатади.

Чорвачилик ва деҳқончилик бир-бири билан алоқадор ҳолда ривожланади. Чорвачилик тармоқларида яратилган маҳсулотлар деҳқончиликда моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга, экинлар ҳосилдорлигини оширишга имконият яратса, деҳқончилик ҳам ўз навбатида чорвачилик учун жуда зарур бўлган озуқа базаси-ем-ҳашакнинг катта қисмини етказиб беради. Сомон, похол, кепак, картошка, сабзавот, боғдорчиликдаги қўшимча маҳсулотлар, яъни уларнинг чиқиндилари ҳам чорвачиликда кенг фойдаланилади.

Чорвачилик дунёнинг барча мамлакатларида у ёки бу даражада ривожланган. Чорвачиликнинг тарқалиши ўтлоқ ва яйловлар билан боғлиқ. Маълумки, жаҳон ер фондининг катта қисми, яъни 3,1 млрд. га ёки 23 % ини яйлов ва ўтлоқларга тўғри келади. Мазкур унумдор ўтлоқ ва яйловлар асосан мўътадил минтақада жойлашган ва умумжаҳон чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми айнан ушбу минтақага тўғри келади. Маълумки, мўътадил минтақа донли экинларни энг кўп етиштиради ва бу ғалланинг қарайб тенг ярми чорва молларига ем қилиб берилади.

Жаҳон чорвачилик географияси чорва моллари сони ва уларнинг жойлашишига қараб белгиланади. Чорва молларининг умумий сони 4,2 млрд, паррандалар эса 15,5 млрд. бошга яқин.

Чорвачиликнинг муҳим хусусиятларидан бири чорва моллари сони одатда, ривожланаётган мамлакатларга, улардан олинadиган маҳсулотлар ҳажми эса ривожланган мамлакатларга тўғри келади.

Ўзбекистон ҳам айрим чорвачилик тармоқларининг энг қадимий марказларидан бири ҳисобланади. Республиканинг қулай табиий ва иқлимий шароити-серҳосил водий ва воҳалари, адир, тоғ олди ва чўл минтақаси яйловлари чорвачиликнинг қадимдан ривожланишига замин яратган.

Ўзбекистон қадимдан қоракўл қўйлари билан машҳур бўлиб, қоракўлчилик халқаро аҳамиятга эга.

Республика чорвачилиги табиий ва иқтисодий омиллар, шунингдек озуқа базаси таъсирида ихтисослашиб, ривожланиб, чорва моллари сони ва маҳсулотлари ортиб бормоқда(33-жадвалга қаранг).

33-жадвал

Ўзбекистон Республикасида чорва моллари сонининг ўсиши
(минг бош ҳисобида)

Йиллар	Қорамоллар	Шундан сигирлар	Қўй ва эчкилар	Чўчкалар
1941	1672,3	621,6	102,4	5792,0
1951	1308,8	410,4	63,5	8096,0
1961	2232,0	910,0	387,0	3902,0
1971	2906,6	1139,8	296,4	7977,7
1981	3530,2	1360,7	531,4	8967,9
1990	4180,2	1644,7	8785,6	742,9
1991	4580,8	1856,4	9229,6	716,0
1995	5483,3	2336,9	10059,3	350,4
2000	5334,4	2344,6	8933,1	...
2001	5353,4	2343,4	8932,5	...
2002	5379,0	2358,5	8983,8	...
2006	6571,4	2821,3	11351,9	86,9
2007	7042,5	2982,7	12019,3	92,3

ҚОРАМОЛЧИЛИК

Қорамолчилик-чорвачиликнинг қадимий ва энг йирик тармоғи.

Қорамоллар асосан сут ва гўшт олиш учун боқилади. Уларнинг териси кўн-пойабзал саноати учун хом ашё ҳисобланади. Шунингдек, айрим ҳудудларда ҳўкизлардан омоч кўшиб ер ҳайдашда фойдаланилади.

Чорвачиликда етиштирилган гўшт ва сутнинг асосий қисми қорамолчилик ҳиссасига тўғри келади.

Қорамолчилик сут, сут-гўшт, гўшт-сут ва гўшт йўналишларига эга. Бу йўналишлар чорва молларининг зотларига боғлиқ ҳолда ривожланади.

Аҳоли истеъмолидаги жами гўштниң 1/3 қисми ва сутнинг 9/10 қисмини қорамоллар етказиб беради. Жаҳонда қорамолларнинг умумий сони 1344 млн. бошга тенг. Уларнинг ярмидан кўпи Евросиё мамлакатларида боқилади. Қорамоллар сони энг кўп бўлган мамлакат Ҳиндистондир(218,8 млн. бош). Бу мамлакатга дунёдаги жами қорамолларнинг 16,3 % и тўғри келади. Кейинги ўринларни Бразилия, Хитой, АҚШ, Аргентина каби мамлакатлар эгаллайди(34-жадвалга қаранг).

Мўътадил минтақаниң интенсив сут ва гўшт-сут йўналишлари ривожланган ҳудудларида Холмоҳор, Красная степная, Кострома, Бестужев зотли қорамоллар энг кўп боқилади. Бундай зотли моллардан 10000-17000 кг сут соғиб олинган. Герефорд, Қалмик, қозоқ отбош, Шарелез зотли қорамолларнинг вазни 1000-1200 кг келади.

34-жадвал

Жаҳон мамлакатларида йирик шохли қорамоллар сони(2000)

Мамлакатлар	Жами сони, млн. бош ҳисобида	Мамлакатлар	Жами сони, млн. бош ҳисобида	Мамлакатлар	Жами сони, млн. бош ҳисобида
Ҳиндистон	218,8	Колумбия	26,0	Кения	13,8
Бразилия	167,5	Австралия	25,5	ЖАР	13,7
Хитой	104,1	Бангладеш	23,4	Канада	12,6
АҚШ	98,0	Покистон	22,0	Индонезия	12,1
Аргентина	55,0	Франция	20,2	Буюк Британия	11,1
Судан	35,3	Нигерия	19,8	Туркия	11,0
Эфиопия	35,1	Венесуэла	15,0	Уругвай	10,8
Мексика	30,3	Германия	14,6	Украина	10,4
Россия	27,1	Танзания	14,4	Мадагаскар	10,4

Ўзбекистон чорвачилигида ҳам қорамолчилик асосий ўрин тутди. Республикада етиштирилган жами гўштнинг 3/4 қисми, сутнинг деярли барчаси қорамолчиликка тўғри келади. Унинг сут, сут-гўшт ва гўшт йўналишлари тоғ ва тоғ олди минтақаларида ривожланган. Маҳаллий табиий шароитга мослаштирилган Бушуев, қўнғир, қора-ола зотлари кўпроқ боқилади.

Ўзбекистонда 2007 йил 1 январ ҳолатига кўра, 7,0 миллион бошдан ортиқ қорамоллар боқилади. Қорамолчиликка ихтисослаштирилган 11 та наслчилик заводи, 15 та наслчилик хўжалиги ва 180 та наслчилик фермалари ташкил этилган. Республика миқёсида Самарқанд(996,9 минг бош), Қашқадарё(746,4 минг бош), Бухоро(620,1 минг бош), Хоразм(606,3 минг бош) вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси(601,0 минг бош) энг кўп қорамоллар сонига эга бўлса, қорақўлчиликка ихтисослаштирилган Сирдарё(212,6 минг бош) ва Навоий(244,5 минг бош) вилоятлари, аксинча, энг кам қорамоллар сонига эгадирлар.

ҚЎЙЧИЛИК

Чорвачиликнинг муҳим ва етакчи тармоқларидан бири қўйчиликдир. Бу тармоқнинг асосий вазифаси жун, гўшт-ёғ, тери маҳсулотларини етказиб беришдир.

Қўйларнинг энг қимматли маҳсулотларидан бири-жун бўлиб, жун енгил саноатнинг муҳим хом ашёси ҳисобланади.

Қўйчилик-қўйлар жунининг сифати бўйича майин жунли, ярим майин жунли, ярим дағал жунли ва дағал жунли йўналишларга бўлинади.

Майин жунли ва ярим майин жунли қўйлар қурғоқчил, маҳсулдор яйловларга ва ем-ҳашак базасига эга бўлган ҳудудларда боқилади. Майин жунли қўйларга Аскания, Олтой, Қозоқи, Архар-меринос ва Меринос зотлари киради. Уларнинг вазни 45-50 кг дан то 175 кг гача келади.

Дунёда энг йирик майин жунли қўйлар зоти Аскания меринос бўлиб, қўчқорлари 175 кг гача тош босади.

Майин жунли қўйлар Волгабўйидан то Болтиқбўйи даштларигача бўлган ҳудудларда энг кўп боқилади. Майин жунли қўйлардан тивит олинади. Бу борада Волгабўйи минтақаси, айниқса Татаристон тивит рўмоллар тайёрлашда машҳурдир.

Дағал жунли мўйнали қўйчилик(қорақўлчилик) гўшт-ёғ беради, асосан қимматли тери ва жун олинади. Дағал жунли қўйлар кўпроқ чўлларда боқилади, чунки қорақўл қўйлари шўрхок(галофит) ўсимликларни хуш кўриб истеъмол қилади. Қизилқум, Қорақум, Мўйинқум, Бетпақдала чўлларида қорақўл қўйлари энг кўп боқилади. Шунингдек, Эрон, Афғонистон, ЖАР, Аргентинада ҳам қорақўлчилик ривожланган.

Дунё бўйича қўйлар сони 1060 млн. бошга тенг. Қўйчилик намчил, юмшоқ иқлимли ҳудудлардан тортиб, то қурғоқчил ва нисбатан иссиқ ҳудудларда, ўт-ўланларга бой кенг яйловли ҳудудлар бўйлаб кенг тарқалган.

Ихтисослашишига кўра майин ва ярим майин жунли қўйчилик иқлими юмшоқроқ ва ёғин-сочин кўп тушадиган дашт ва чалақўл минтақаларда, тери ва гўшт берувчи қўйчилик, жумладан, қорақўлчилик қурғоқчил чала чўл ва чўл минтақаларида энг кўп боқилади.

Қўйлар сонига кўра узок йиллар Австралия қарвонбошилиқ қилиб келган бўлса, ҳозирда Хитой ундан ўзиб кетди ва дунёда биринчи ўринга чиқиб олди. Қўйлар Хитой(131,1 млн. бош), Австралия(116,7млн.бош)да энг кўп боқилади. Шунингдек, Ҳиндистон, Эрон, Янги Зеландия, Буюк Британия, Судан, Туркия каби мамлакатлар қўйлар сонига кўра етакчилик қилади(35-жадвалга қаранг).

35-жадвал

Жаҳон мамлакатларида қўйлар сони
(2000)

Мамлакатлар	Млн. бош ҳисобида	Мамлакатлар	Млн. бош ҳисобида	Мамлакатлар	Млн. бош ҳисобида
Хитой	131,1	Испания	23,7	Аргентина	14,5
Австралия	116,7	Эфиопия	21,0	Перу	14,4
Ҳиндистон	57,9	Нигерия	20,5	Монголия	14,0
Эрон	53,9	Жазоир	18,2	Сомали	13,1

Янги Зеландия	45,7	Афғонистон	18,0	Уругвай	13,0
Буюк Британия	44,7	Марокаш	17,3	Италия	11,0
Судан	42,8	Бразилия	15,0	Франция	10,5
Туркия	30,2	Россия	15,0	Қозоғистон	10,5
ЖАР	24,1	Сурия	14,5	Греция	9,0

Жаҳонда энг интенсив ривожланган қўйчилик Австралия ва Янги Зеландияда таркиб топган. Улар жаҳон бозорида энг кўп қўй гўшти, жун ва тери етказиб беради. Австралиянинг дашт ва чалачўл худудларида қўйчилик станциялари-ш и п с т е й ш н з л а р ташкил этилган. Шпистейнзлар табиий яйлов бўлиб, уларнинг майдони ўн ва ҳатто юз минг гектарга етади. Айримларининг майдони 2 минг кв. км. бўлиб, бу салкам Андижон вилояти ер майдонининг тенг ярми демакдир. Бу станцияларда йил давомида энг юқори сифатли австралиянинг майин жунли меринос қўйлари боқилади.

Жаҳон қорақўлчилигида Ўзбекистон ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Республикамизда тайёрланган қорақўл терилари жаҳон бозорида юқори баҳоланган. Халқаро ярмаркаларда, Европа ва Америка бозорларида, Санкт-Петербург ким ошди савдосида сотилади.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда қорақўл қўйларининг энг яхши наслдор зотлари боқилади.

Қорақўл қўйлари терисининг сифати бўйича Ўзбекистон дунёда етакчи ўрин эгаллайди.

Қорақўл қўйлари бундан 8000 йил муқаддам Ўрта Осиёда хонакилаштирилган. Ўзбекистонлик уста чорвадорлар ва халқ селекционерларининг ижобий ишлари натижасида қорақўл қўйлари яратилган.

Қорақўл қўйларининг ватани Ўзбекистон ҳисобланади.

Маълумки, қорақўл қўйларидан жуда қимматли қорақўл териси олинади. Қорақўл терисининг сифати қорақўл қўйларининг тезроқ сўйилишига боғлиқ. Одатда, сифатли қорақўл териси 1-3 кунлик қўзилардан олинади. Уларнинг ранги сарғиш, қора, кўк бўлади ва терилар қуёш нурида товланиб, ўзгача бир чирой бериб туради.

Ўзбекистонда 5 млн. бошдан ортиқ қорақўл қўйлар боқилади. Республикада 120 та қорақўлчиликка ихтисослаштирилган хўжаликлар ташкил этилган. Улардан 18 таси наслчилик заводи ва 9 таси наслчилик хўжаликлари дир. Қорақўл қўйлари Навоий, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд, Жиззах вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида энг кўп боқилади.

Наслчилик заводлари турли рангдаги қорақўл қўйларини кўпайтиришга ихтисослаштирилган. Бу заводларда янги жакет қора рангли, қорақалпоқ сур, зармалла рангли қўй-қўзилар яратилди.

Ўзбекистонда етиштирилган қорақўл терилари Ўзбекистон-Греция ҳамкорлигида ташкил этилган «Бухоро-Омега» қўшма корхонасида қайта ишланади.

Республикамизда қорақўл қўйларидан ташқари ҳисори қўй ҳам боқилади. Ҳисори қўйлар йирик, яъни катта бўлиб, қўчқорларининг тирик вазни 190 кг гача етади. Ҳисори қўйлар 140-150 кг гўшт-ёғ беради. Бу қўйлар тоғ олди ва тоғли худудлар-Сурхондарё, Қашқадарё, Жиззах, Бухоро ва қисман Хоразм вилоятларида боқилади.

ЧЎЧҚАЧИЛИК

Чўчқачилик чорвачиликнинг муҳим интенсив тармоқларидан бири.

Чўчқачилик ниҳоятда сергўшт бўлганлиги сабабли ундан асосан гўшт ва ёғ олинади. Чўчқачилик қорамол ва қўйчиликдан айрим хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу биринчидан, тез кўпаяди, иккинчидан омухта ем-ҳашакка, шунингдек илдиз меваларга таянади. Шунинг учун чўчқачилик мўътадил минтақанинг дашт ва ўрмон-дашт зоналарида энг кенг тарқалган.

Чўчқа бир йилда икки марта, ўртача 20-25 тагача болалайди. Боқиладиган чўчқа 10 ойлигида 130-150 кг тош босади ва унинг 75-85 % и гўшздан иборат бўлади. Бўрдоқи чўчқалар вазни 300-350 кг гача етади(айрим ҳолатларда 450 кг гача).

Чўчқалар асосан гўшт ва ёғ олиш учун, шунингдек тери олиш мақсадида боқилади. Чўчқа гўшздан яхши консервалар, шунингдек колбоса, рулет ва бошқа маҳсулотлар тайёрланади.

Чўчқалар дастлаб Европа ва Осиёда хонакилаштирилган.

Дунё бўйича 909 млн. бошдан зиёд бўлган бу тармоқ жаҳон аҳолиси истеъмол қиладиган гўштнинг 40 % ини етказиб беради. Чўчқачилик мусулмон мамлакатларидан ташқари, аҳолиси зич жойлашган ареалларда, йирик саноат марказлари яқинида, интенсив чорвачилик ҳудудларида ривожланган. Жаҳонда боқиладиган чўчқаларнинг қарайб тенг ярми Осиё мамлакатларига, биринчи навбатда Хитойга(436,8 млн. бош) тўғри келади. Кейинги ўринларни АҚШ(59,3 млн. бош), Бразилия(27,3 млн бош), Германия(27,0 млн. бош) эгаллайди.

Ўзбекистонда ҳам чўчқачилик мавжуд бўлиб, аҳолиси асосан рус ва русийзабон халқлардан иборат бўлган йирик шаҳарлар атрофида ва дон хўжалиги минтақаларида, Тошкент, Фарғона, Навоий ва Самарқанд вилоятларининг адир зоналарида жойлашган. Маҳаллий аҳоли учун ёт бўлган бу тармоқ Ўзбекистонга XIX асрнинг охирида руслар томонидан олиб келинган.

Республикамизда кейинги йилларда бу тармоқ қисқариши кузатилди. Республика барча хўжаликларида чўчқалар сони 92,3 минг бошни ташкил этади(2007)

ЭЧКИЧИЛИК

Чорвачиликнинг муҳим тармоқларидан бири эчкичиликдир. Бу тармоқ асосан гўшт, жун, тери ва сут етказиб беради. Сут шифобахш ва серқаймоқ, шунинг учун она сутидан кейинги ўринда туради ва чақалоқларга кўп берилади. Жундан тивит рўмоллари тўкилади, драп, адёл ва турли трикотаж маҳсулотлари тайёрланади.

Эчкилар чидамли ҳайвон бўлиб, асосан тоғли ва тоғ олди ҳудудларда боқилади. Наманган, Самарқанд, Қашқадарё ва Сурхандарё вилоятларида ривожланган. 2000 йил маълумотларига кўра, дунё бўйича, эчкилар сони 714 млн. бошни ташкил этган. Унинг 1/5 қисми Хитойга тегишлидир (148,4 млн.бош). Эчкилар сони Ҳиндистон (123 млн.бош), Покистон (47,4 млн.бош), Судан (37,8 млн.бош)да энг кўпдир. Шунингдек Эрон, Туркия, Афғонистон, Покистонда ҳам ривожланган.

ЙИЛҚИЧИЛИК

Йилқичилик-чорвачиликнинг энг қадимий тармоқларидан бири, халқ хўжалигида муҳим ўрин тутди.

Йилқиларнинг энг асосий маҳсулдорлиги уларнинг иш лаёқати билан баҳоланади. Сут, гўшт, тери, жун улардан олинадиган қўшимча маҳсулотлар ҳисобланади. Гўшт ва сут шифобахш хусусиятларига эга. От гўшtidан қаз и ва колбасалар, эрта баҳорда эса маҳаллий аҳоли томонидан ҳалим тайёрланади. Бия сутидан шифобахш қимиз олинади.

Булардан ташқари, йилқилардан спорт мусобақаларда, транспорт воситаси сифатида, ер ҳайдашда, геологик разведка ишларида, илмий экспедицияларда кенг фойдаланилади.

Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон қорабайир отлари билан дунёга машҳур. Туб жой аҳоли эрамиздан олдинги асрларда қорабайир отларини боқиб хонакилаштира бошлаган. Қорабайир отлари жуда қадимий зот бўлиб, кучли, чидамли, чопоғон, ишчан ва чиройли кўринишга эга.

Қорабайир отлари етиштириш ва кўпайтиришга республикада Самарқанд ва Жиззах вилоятлари хўжаликлари ихтисослаштирилган.

Йилқилардан араб зоти, Орлов, Владимир зотлари кенг тарқалган. Араб отларининг гавдаси жуда ҳам чиройли бўлиб, салт минишда фойдаланилади.

Орлов ва Владимир отлари юк тортишга мўлжалланган. Орлов оти аравага ортилган юкни тез торта олади, Владимир оти оғир, 16 тоннагача юкларни ташишга мослаштирилган.

Ўзбекистоннинг барча хўжаликларида 2007 йил 1 январ ҳолатига кўра 162,8 минг бош йилқилар мавжуд.

ТУЯЧИЛИК

Чорвачиликнинг йирик ва қадимий тармоқларидан бири туячиликдир. Туячилик тропик ва субтропик чўл ва чўл зоналарида етакчи ўрин тутди.

Қумли саҳроларнинг асосий транспорт ҳайвони туя ҳисобланади. Туялардан чўлларда юкларни ташишда транспорт сифатида кенг фойдаланилади. Туядан гўшт, сут ва жун олинади.

Туя чўл, чала чўл ва курук дашт зоналарининг иссиқ иқлимига мослашган. Узоқ муддат давомида сувсизликка чидай олади, у бир неча кеча-кундуз сув ичмасдан йўл босиши мумкин.

Маълумотларга кўра, туячилик 4 минглик тарихга эга. Туяларнинг бир ва икки ўрқачли турлари бор. Бир ўрқачли туялар дромедар, икки ўрқачлиси Бактрия деб номланади.

Туячилик Осиё ва Африка мамлакатларида жуда яхши ривожланган. Дунё бўйича 19 млн бош туя мавжуд. Унинг 1/3 қисми Сомалига (5,8 млн. бош) тўғри келади. Суданда 3,2 млн бош, Мавритания ва Покистонда 1,2 млн бош туялар боқилади.

Туя сутидан шифобахш қимиз тайёрланади, гўшти истеъмол қилинади. Жуни эса тўқимачилик ва гилам саноатида қимматли хом ашё ҳисобланади.

Ўрта Осиё республикаларида Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон шунингдек Волгабўйи (Қалмоғистон Республикаси) қумли чўлларида боқилади.

Ўзбекистонда туячилик кўпроқ Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида ривож топган.

ДАРРАНДАЧИЛИК

Даррандачилик(мўйначилик)-чорвачиликнинг қадимий ва анаънавий тармоқларидан бири бўлиб, мўйнали ҳайвонлар етиштириш билан шуғулланади. Бу тармоқда етиштирилган нодир ва қимматбаҳо мўйналар кийим-кечаклар ишлаб чиқаришда муҳим хом ашё сифатида ишлатилади.

Мўйнали ҳайвонлар (кундуз, сувсар, тулки, норка, бобр, андатра, нутрия, суғур, юмронқозик) кўпроқ ўрмонда яшайди. Айримлари (сув каламуши ва сув бобри-нутрия) сув ҳавзаларида тарқалган.

Мўйналар жаҳон бозорларида қадимдан юқори баҳолаб келинади. Мўйналарнинг сифати унинг жуни ва терисига қараб баҳоланади.

Мўйначилик Сибирь, Узоқ Шарқ, Калифорния, Ғарбий Европа, Кавказ, Корея, Хитой, Канада, Монголияда жуда яхши ривожланган.

Ўзбекистонда эса асосан Сирдарё ва Амударё ҳавзасида жойлашган. Қуйи Амударё ва Тошкент-Мирзачўл ва Сурхондарё минтақаларида мўйначилик ривожланган. Бу минтақаларда мўйначилик хўжаликлари ташкил этилган. Уларда ондатра, нутрия, норка, тулки каби даррандалар саноат усулида боқилади.

ПАРРАНДАЧИЛИК

Паррандачилик-чорвачиликнинг сердаромад, тез етиладиган ва халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга бўлган тармоғи. Ундан тухум, гўшт, парранда пати олинади. Парранда гўшти ва тухуми парҳез таом сифатида фойдаланилади.

Паррандачилик икки асосий йўналиш-тухум ва гўшт паррандачилигидан иборат.

Паррандачилик сўнгги ўн йилликларда саноат технологияси асосида ривожланмоқда. Паррандачилик фабрикалари йирик шаҳарлар, шаҳарлар агломерациялари ва саноат марказлари яқинида тўпланган. Шунингдек, ғалла етиштириладиган ва аралаш ем ишлаб чиқарувчи корхоналар яқинида ҳам жойлашади.

Паррандалар кўп турдан иборат бўлгани учун (товуқ, ўрдак, ғоз, курка, бедана) улар турлича биологик хусусиятларига эга. Улардан товуқ ва ўрдак 2-3 ойлигида гўшт учун сўйилиши мумкин. Товуқлар 4-5 ойлигидан тухум бера бошлайди.

Товуқларнинг ватани Ҳиндистон, бу ерда аҳоли ёввойи баккив товуқларини хонакилаштирган. Ҳозирги вақтда товуқларнинг жуда кўплаб зотлари яратилган. Ўзбекистонда товуқларнинг оқ леггорн (рус оқ товуғи), дакан, ҳашаки, кросс-олатов, кросс-конкурект зотлари энг кенг тарқалган.

Ўрдаклар чуррак деб аталадиган ёввойи ўрдаклардан келиб чиққан. Ўзбекистонда Пекин, Ҳиндистон чопқири, хакке-кемпбелл зотлари боқилади.

Ўзбекистонда 24,2 млн бош паррандалар боқилади (2006).

Жаҳон мамлакатларида 2000 йил маълумотларига кўра, 14,3 млрд бош товуқ, 886 млн бош ўрдак ва 240 млн бош курка боқилади.

Паррандалар сонига кўра Хитой (3625 млн бош) мутлақ биринчи ўринда туради. Кейинги ўринларни АҚШ (1720 млн бош), Бразилия (1010 млн бош), Индонезия (800 млн бош) эгаллайди.

Куркалар гўшт маҳсулдорлиги бўйича паррандалар ичида энг олдинги ўринда туради. Кейинги вақтларда Ўзбекистонда курка етиштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Бир қатор хорижий мамлакатлар Исроил, АҚШ, Болгария, Россия билан ҳамкорликда кўшма корхоналар бунёд этилди. Хонобод, Чимён, Риштон, Урганч ва Янгийўлда куркачиликка ихтисослашган паррандачилик фабрикалари фаолият юритилмоқда.

Аҳоли томонидан шахсий хўжаликларида ҳам курка боқишга қизиқиш ортиб бормоқда.

АСАЛАРИЧИЛИК

Асаларичиликнинг халқ хўжалигидаги аҳамияти катта. Бу тармоқда қимматли озиқ-овқат маҳсулоти-асал, асалари муми ва елими олинади. Шунингдек, асалариларидан ўсимликларни чанглантишда фойдаланилади.

Асаларичилик Ўзбекистонда қадимдан ривожланиб келган. Ундан озиқ-овқат ва дори-дармон сифатида фойдаланиб келинади.

Асаларичиликнинг асосий маҳсулоти асал бўлиб, у шифобахш ҳисобланади. Асал инсон организми учун гоёт фойдали бўлиб, қадимдан тўйимли таом сифатида истеъмол қилиб келинади.

Асал таркибида 76 % қанд, 18 % сув ва 70 дан ортиқ моддалар, органик кислоталар ва витаминлар мужассамлашган. Шунинг учун у табобатда кўплаб касалликларни даволашда, дори-дармон тайёрлашда кенг ишлатилади. Беморларга парҳез таом сифатида тавсия этилади. Шунингдек шахсий ва ёрдамчи хўжаликларда ҳам асаларилар боқилади.

Яхши асал-тоғ асали. Тоғлардаги доривор гиёҳлар гулидан йиғилган тоғ асали энг яхши асал ҳисобланади.

Маълумки, асаларилар қутиларда боқилади. Ўрта Осиёда асалариларни қутиларда боқиш XIX асрнинг охирларидан бошланган. Ўша даврларда Кавказ кулранг тоғ асалариси, Украина дашт асалариси ва Ўрта рус асалариси олиб келинган. Натижада илгариги асаларилардан биологик ва фойдали хўжалик белгилари билан фарқ қиладиган асалариларнинг янги популяцияси (туркуми) вужудга келди.

Ўзбекистонда асаларичиликка ихтисослаштирилган хўжаликлар ташкил этилган. Республиканинг табиий шароити бу тармоқни ривожлантиришга жуда қулайдир. Текисликлар водий ва воҳалардаги мевали боғлар, тоғ ва тоғ олди зоналаридаги ёввойи мевали дарахт ва буталар, гуллар суғорма деҳқончилик зонасидаги кенг пахтазорлар асаларилар учун озуқа базасидир. Асаларилар етиштирилган ҳосил, яъни асал баҳор (май, июн) ва ёз (август, сентябр) мавсумида йиғиштириб олинади. Асаларилар кўчма усулда боқилади. Ёзги мавсумда пахтазорларга ва тоғларга олиб чиқилади.

Ўзбекистонда йилига ўртача 20 минг тоннагача асал етиштирилади. Агар имкониятлардан тўлиқ фойдаланилса, бундан ҳам кўпроқ асал тайёрлаш мумкин.

ПИЛЛАЧИЛИК

Пиллачилик чорвачиликнинг қадимий ва машҳур тармоқларидан бири. Пиллачилик ипак курти боқиш ва унинг янги зотларини яратиш, пилладан мўл-ҳосил етиштиришни ўз ичига олади. Ипак курти асосан тут барглари билан озиқланади. Шунинг учун пиллачилик тараққиёти тутчилик билан узвий боғланган. Тутзор плантациялари катта майдонларни эгалласа пиллачилик ҳам юксак даражада ривожланади. Хитой, Япония, Корея ва Ҳиндистонда дуб, айланд каби дарахтларнинг барглари ҳам озуқа сифатида берилади.

Ипак куртининг ватани Хитой ҳисобланади. Хитойда узоқ муддат ипак куртини боқиш ва ундан ипак олиш технологияси сир сақланган, махфий тутилган. Кейинчалик турли йўллар билан бошқа мамлакатларга ҳам тарқала бошланган. Жумладан ипак курти боқиш, Ўрта Осиёга эрамининг тўртинчи асрида кириб келади. Қадим замонларда шарқ мамлакатлари ипак матолари

билан машхур бўлиб келган. “Буюк ипак йўли” нинг пайдо бўлиши ҳам айнан ушбу соҳа билан чамбарчас алоқадор.

Ўзбекистон пиллачилиги довруғи кетган. Айниқса, Марғилон қадимдан атласлари билан шуҳрат қозонган. Ипакдан тайёрланган атласлар ва адраслардан тайёрланган турли кийим-кечаклар дунёнинг машхур модалар уйида намойиш қилинади. Камалак рангда товланувчи Марғилон ва Наманган атласлари ўзининг бетакрорлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ўзбекистоннинг барча вилоятларида пилла етиштирилади. Пилланинг ялпи ҳосили 1985 йил 32,2 минг т, 1990 йил 31,0 минг т, 2001 йил 17,3 минг т. ва 2006 йил 20,2 минг т. ни ташкил этди. Республика пилласининг тенг ярмига яқини Фарғона водийси вилоятларига тўғри келади.

Ҳар кути (29 грамм) уруғидан олинadиган ўртача ҳосил 53-57 кг, илғор хўжаликларида эса 70-80 кг ни ташкил этади.

Ўзбекистонда пиллачилик пахта етиштириш билан қўшиб олиб борилади, яъни пахтачиликдан кейинги қўшимча тармоқ ҳисобланади. Пахта майдонларининг атрофи тут қўчатлари билан ихотазорлаштирилган. Май ойигача чигит экиб бўлингач пилла боқиш даври бошланади. Бундан кўринадики, меҳнат ресурслари ғўзага ишлов беришдан бўшаган вақтда, уларни пилла етиштиришга йўналтириш ва ишчи кучидан самарали фойдаланиш имконияти вужудга келади.

Республика етиштирилган пилла Марғилон ва Наманганда қайта ишланади.

БАЛИҚ ХЎЖАЛИГИ

Балиқчилик чорвачиликнинг энг қадимий тармоқларидан бири. Океан, денгиз, кўл ва дарё соҳилларида яшовчи халқлар ҳаётида катта ўрин тутди. Балиқлар инсон саломатлиги учун зарур бўлган оксил ва бошқа биологик фаол бирикмаларга бойдир. Бугунги кунда жаҳонда оксилга бўлган эҳтиёжнинг 25 % ни балиқчилик бермоқда. Балиқ овлаш ҳажми сўнгги йилларда 130 млн. т. ни ташкил этади (2001 й). Балиқ овлаш билан сув ҳавзаларига эга бўлган дунёнинг деярли барча давлатлари шуғулланади. Ҳозирда балиқ овлаш 15 млн. киши учун касб-кор ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатлар аҳолисининг истемолида балиқ маҳсулотлари катта ўрин тутди.

36-жадвал

Жаҳон мамлакатларида балиқ овлаш (2001 йил)

Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т. ҳисобида	Мамлакатлар	Ялпи ҳосил, млн.т. ҳисобида
Хитой	42,6	Таиланд	3,6
Перу	8,6	Норвегия	2,6
Ҳиндистон	5,7	Корея Республикаси	2,6
Япония	5,4	Исландия	2,2
АҚШ	5,4	Филиппин	2,1
Чили	4,4	Дания	1,9
Россия	3,7	Индонезия	1,5

Барча мамлакатлар балиқ овлаш билан шуғулланса ҳам, жаҳон бўйича тутилатган балиқларнинг асосий қисми Хитой, Перу, Ҳиндистон, Япония, АҚШ ва Индонезияга тўғри келади.

Атлантика ва Тинч океанининг шимолий қисми Дунё аҳамиятига эга бўлган ҳавза бўлиб, бу акваториялардан ҳар йили миллионлаб тонна балиқлар овланади.

Ўзбекистонда ҳам қадимдан табиий ва сунъий сув ҳавзаларида балиқчилик билан шуғулланиб келинади. 1960 йилларгача балиқларнинг асосий қисми Орол денгизида тутилган ва йилига ўртача 25-28 минг т ни ташкил этган. Афсуски бугунги кунда Орол денгизи суви кескин камайиши муносабати билан балиқ овлаш кескин қисқариб кетди.

Республикада балиқ маҳсулотларини етиштиришда интенсив ривожланаётган сунъий сув ҳавзаларининг салмоғи жуда юқори. Балиқ хўжалиги 1937 йилдан бошлаб саноат усулида ривожлантириб келинади. Сирдарё, Амударё дарёлари ҳавзаларида жойлашган Сирдарё, Жиззах

(Айдаркўл), Тошкент (Дамачи-Зангиота тумани), Хоразм, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида йирик балиқчилик хўжаликлари ташкил этилган.

Маҳаллий шароитга мослашган ва тез кўпаядиган оқ дўнгпешона, оқ амур, тарғил дўнгпешона деб номланган ўсимликлар билан озикланувчи ўтхўр балиқлар Хитойдан 1961 йилда олиб келиниб, иқлимлаштирилди ва улар тезлик билан кўпая бошлади. Республика балиқчилик хўжаликларида етиштирилаётган балиқларнинг 60-70 % и ўтхўр балиқлардир. Айниқса оқ амур балиғи мелиораторлик вазифасини аъло даражада бажариши билан алоҳида ажралиб туради. У канал, зовур ва коллекторларни табиий равишда ўтлардан тозалаб беради. Сунъий ҳовуз, сув омбор ва кўллардан иборат республика балиқчилик хўжаликлари майдони 12 минг га ни ташкил этади.

Республикада овланаётган балиқларнинг асосий қисми Арнасой (йилига 2000 т.) Оролбўйи кўллари (йилига 3000 т.) га тўғри келади. Кейинги йилларда сув омборларда ҳам балиқ етиштирилмоқда. Тўдакўл (500 т), Чимкўргон ва Жиззах (70-100 т) сув омборларидан балиқ овланади.

Таянч термин ва тушунчалар

Чорвачилик, қорамолчилик, қўйчилик, қоракўлчилик, чўчқачилик, эчкичилик, йилқичилик, даррандачилик, паррандачилик, курка хўжалиги, асаларичилик, пиллачилик, балиқ хўжалиги.

Мавзунини такрорлаш ва мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Чорвачилик иқтисодиётда қандай ўрин тутади?
2. Умумжаҳон чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми қайси минтақага тўғри келади?
3. Ўзбекистон чорвачиликнинг қайси тармоқлари билан машҳур ҳисобланади?
4. Қорамолчилик қандай йўналишларга эга?
5. Нима учун Ҳиндистонда қорамоллар сони кўп?
6. Қўйчиликнинг асосий вазифалари нималардан иборат?
7. Нима учун Ўрта Осиёда қорамолчилик қадимдан ривожланиб келган?
8. Ш и п с т е й ш н з нима ва у қайси мамлакатда ташкил этилган?
9. Чўчқачиликнинг бошқа чорвачилик тармоқларидан устунлик жиҳатларини айтинг.
10. Эчкилар қайси ҳудудларда боқилади?
11. Йилқи ва туялар қандай мақсадларда боқилади?
12. Даррандачилик деб қандай тармоққа айтилади?
13. Паррандачилик қандай йўналишларга бўлинади?
14. Асал қандай шифобахш хусусиятларга эга?
15. Пиллачилик иқтисодиётда қандай ўрин тутади?
16. Республикаимизнинг қайси минтақалари пиллачиликка ихтисослашган?
17. Нима учун Марғилон қадимдан атласлари билан машҳур ҳисобланади?
18. Балиқ хўжалиги иқтисодиётда қандай ўрин тутади?
19. Қайси мамлакатларида ва дунё океанида энг кўп балиқ ва балиқ маҳсулотлари овланади?
20. Республикада асосий овланаётган балиқ маҳсулотлари қайси кўл ва сув омборларга тўғри келади?

Тавсия этиладиган адабиётлар

1. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
2. Бедрасов Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
3. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
4. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
5. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.

6. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
7. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.

АГРОГЕОГРАФИК ТЕРМИН ВА ТУШУНЧАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Аллювиал ётқизиклар-дарё сувлари олиб келиб ётқизиши натижасида ҳосил бўлган дарё ётқизиклари.

Асаларичилик-халқ хўжалигида юқори аҳамиятга эга бўлган тармоқ. Бу тармоқда шифобахш ва қимматли озиқ-овқат маҳсулоти-асал, асалари муми ва елими олинади.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари-ўз табиий шаклини узоқ вақт давомида ўзгартирмаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадиган меҳнат воситалари. Меҳнат воситаларига трактор, комбайн, пахта териш машиналари, юк ва енгил автомашиналар, асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари, кўп йиллик дарахтлар, ишлаб чиқариш ва хўжалик буюмлари, маҳсулдор ва иш чорва ҳайвонлари киради.

Балиқчилик-чорвачиликнинг энг қадимий тармоқларидан бири. Океан, денгиз, қўл ва дарё соҳилларида яшовчи халқлар ҳаётида катта ўрин тутди. Балиқ овлаш ҳажми сўнгги йилларда 130 млн. т. ни ташкил этади (2001 й).

Боғдорчилик-қишлоқ хўжалигининг муҳим ва қадимий тармоқларидан бири бўлиб, у асосан мева ва резавор-мева маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланади. Озиқ-овқат ва енгил саноатни хом ашё билан таъминлайди. Айрим мевали дарахтлар ёғочи қурилиш ва мебель саноатида кенг ишлатилади. Умумжаҳон боғдорчилигида тропик минтақанинг Ўрта денгиз, Кариб, Форс ҳавзаси мамлакатлари алоҳида ажралиб туради. Жаҳон мамлакатлари ичида мевалар етиштириш бўйича Хитой, Ҳиндистон, Бразилия, АҚШ, Италия, Испания етакчилик қилади.

Далачилик-экинлар етиштириш билан шуғулланадиган ўсимликшуносликнинг энг муҳим тармоғи. Далачилик қишлоқ хўжалиги экинлари турлари(гуруҳлари)га кўра ғалла экинлари, техника экинлари, сабзавот, полиз, картошка, ем-ҳашак экинларига бўлинади.

Даррандачилик(мўйначилик)-чорвачиликнинг қадимий ва анаънавий тармоқларидан бири бўлиб, мўйнали ҳайвонлар етиштириш(қундуз, сувсар, тулки, норка, бобр, андатра, нутрия, суғур, юмронқозик, сув каламуши ва сув бобри-нутрия) билан шуғулланади. Бу тармоқда етиштирилган нодир ва қимматбаҳо мўйналар кийим-кечаклар ишлаб чиқаришда муҳим хом ашё сифатида ишлатилади.

Делювиал ётқизиклар-тоғнинг юқори қисмида жойлашган қор ва ёмғир сувларининг юқоридан тоғ этакларига томон ҳаракатланиши натижасида тоғ жинсларининг ювилиб тушиши ва тоғ этакларида тўпланиши.

Ем-ҳашак экинлари-чорва моллари учун экиладиган ўсимликлар. Бу соҳа чорва моллари учун хилма-хил ва тўйимли озуқа етиштириб беради. Ем-ҳашак экинлари чорвачиликни ривожлантиришда ва озуқа базасини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эга.

Ер кадастри-муайян ҳудуддаги ер ресурсларини доимий кузатиб, ернинг табиий, иқтисодий ва ҳуқуқий ҳолати тўғрисида ишончли маълумотлар тўплашга ва шу асосда ерни сифат жиҳатдан баҳо бериш. Ер кадастри ердан фойдаланишни ва фойдаланиладиган ерларни ҳисобга олади, ерларни иқтисодий жиҳатдан баҳолайди ва уларнинг қишлоқ хўжалиги учун муҳим бўлган сифат кўрсаткичларини ифодалайди. Ер кадастри ер тузиш, қишлоқ хўжалигини режалаштириш, мелиорация ва солиқларни ҳисоблашнинг илмий негизидир.

Ерни иқтисодий баҳолаш-турли ер майдонларини бирини иккинчисига нисбатан бир ёки бир неча иқтисодий кўрсаткичлар бўйича нисбий баҳолаш.

Ер фонди-ягона ер фонди, барча ерларни улар кимнинг қарамоғида ва тасарруфида бўлишидан қатъи назар, ўз ичига олади. Ер фонди қишлоқ хўжалиги ерлари, махсус ерлар(саноат, транспорт ва бошқа ташкилотларнинг қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларда фойдаланувчи ерлари), шаҳар ерлари, ўрмон фонди ва давлатнинг заҳира ерларига бўлинади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги-қишлоқ хўжалиги унумдорлигини ошириш учун қўшимча маблағ ва меҳнат сарф қилиш асосида экин майдонлари ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигини ошириш ҳисобида кўп ҳосил ва кўп маҳсулот етиштириш.

Инфраструктура-қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий жойлашуви ва ривожланиши, шунингдек аҳоли фаолияти учун хизмат қиладиган хизмат кўрсатиш соҳалари комплекси.

Ирригация-қишлоқ хўжалиги экинларига сув таъминотини яхшилаш мақсадида ерларни суғориш, шунингдек ерларнинг шўрини ювиб(яхоб бериш).

Ишлаб чиқаришга тааллуқли фондлар-ишлаб чиқариш тармоқларида бевосита иштирок этидиган ва узоқ муддат фойдаланиладиган меҳнат воситалари. Унга бинолар, иншоотлар, машина ва асбоб-ускуналар, трактор воситалари, кўп йиллик дарахтлар, иш ва маҳсулдор чорва моллари киради.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган фондлар-ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмаса-да, лекин корхоналар ишлаб чиқариши ва хўжалик фаолиятида зарур бўлган меҳнат воситалари. Умумий овқатланиш, қурилиш, спорт ва соғломлаштириш масканлари, савдосотик, кинотеатр ва бошқалар ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлмаган фондларга киради.

Ихтисослашув-муайян маҳсулот ишлаб чиқаришга мослашиш жараёни. Меҳнат тақсимооти таъсирида ишлаб чиқариш ихтисослашуви вужудга келади. Қишлоқ хўжалиги корхонасининг бир турдаги товар аҳамиятига эга бўлган маҳсулот (пахта, дон, қанд лавлаги, гўшт, сут, тери, жун, тухум ва бошқалар) ишлаб чиқариши бўйича иштирокига ихтисослашув дейилади.

Иқлим-шу жой учун хос бўлган об-ҳавонинг муайян даврлар мобайнида доимий тақдорланиб туриши.

Йилқичилик-чорвачиликнинг энг қадимий тармоқларидан бири, халқ хўжалигида муҳим ўрин тутади. Йилқиларнинг энг асосий маҳсулдорлиги уларнинг иш лаёқати билан баҳоланади. Гўшт ва сути шифобахш хусусиятларига эга. Йилқилардан спорт мусобақаларда, транспорт воситаси сифатида, ер ҳайдашда, геологик разведка ишларида, илмий экспедицияларда кенг фойдаланилади. Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон қорабайир отлари билан дунёга машҳур.

Мелиорация-қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг ҳолатини яхшалаш учун амалга ошириладиган агротехник ва гидротехник тадбирлар мажмуи. Мелиорациянинг 40 дан ортиқ тури мавжуд(ерларни қуритиш, чангалзорлардан тозалаш, ихотазорларни вужудга келтириш ва улар майдонини кенгайтириш, қор тўплаш, ерларни гипслаш ва маълум бир маданий ўсимликларни кузда ҳосили йиғиб олингандан сўнг майдалаб далага сепиб юбориш ёки кунгабоқар ва маккажўхори ҳосили йиғиб олинмай далада қолдириш).

Мойли экинлар-мой олиш мақсадида экиладиган ўсимликлар. Кунгабоқар, махсар, зайтун, кунжут, соя, ерёнғоқ киради. Мойли экинларга яна ғўза, толали зиғир ва наша экинларини ҳам киритиш мумкин. Мойли экинлар дунё аҳолисининг истеъмолида фақатгина донли экинлардан кейинги ўринда туради. Мойли экинлар асосан АҚШ, Россия, Ҳиндистон, Канада, Бразилия, Аргентина, Хитой ва Покистонда кўп етиштирилади. Ўзбекистонда зиғир, кунжут, кунгабоқар, ерёнғоқ, соя каби турлари экилади.

Лёсс ётқизиклари-таркибида кум бўлмаган майда жинсли, юмшоқ қатлам.

Нураш-тоғ жинсларининг иқлим, сув ва организмлар таъсирида парчаланиши. Нураш физик, кимёвий ва биологик турларга бўлинади. Нураш натижасида аллювиал, делювиал, пролювиал, эллювиал, эол, лёсс ётқизиклари ҳосил бўлади.

Паррандачилик-чорвачиликнинг сердаромад, тез етиладиган ва халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга бўлган тармоғи. Ундан тухум, гўшт, парранда пати олинади. Парранда гўшти ва тухуми парҳез таом сифатида фойдаланилади. Паррандачилик икки асосий йўналиш-тухум ва гўшт паррандачилигидан иборат. Паррандачилик сўнгги ўн йилликларда саноат технологияси асосида ривожланмоқда. Паррандачилик фабрикалари йирик шаҳарлар, шаҳарлар агломерациялари ва саноат марказлари яқинида тўпланган.

Пиллачилик-чорвачиликнинг қадимий ва машҳур тармоқларидан бири. Пиллачилик ипак курти боқиш ва унинг янги зотларини яратиш, пилладан мўл-ҳосил етиштиришни ўз ичига олади. Ипак курти асосан тут барглари билан озиқлангани учун пиллачилик тараққиёти тутчилик билан узвий боғланган.

Полиз экинлари-меваси сершира, ширин таъмли, гўштдор бўлгани учун, озиқ-овқат сифатида янгилигида истеъмол қилинадиган экинлар(қовун, тарвуз, қовоқ ва хандалак). Ўрта Осиё аҳолиси қовун ва тарвузнинг дунёга машҳур навларини яратган. Айникса, Хоразм қовунлари бу борада катта шухрат қозонган.

Пролувиал ётқизиклар-сел оқимлари таъсирида ювиб олиб тушилган тоғ жинслари.

Сабзавотчилик-хилма-хил ботаник турларга кирадиган кўплаб маданий экинларни ўз ичига олувчи тармоқ. Уларнинг таркибида инсон организми учун зарур бўлган углеводлар, оқсиллар, мойлар, минерал тузлар, ферментлар ва кўпгина витаминлар мавжуд. Сабзавотларни кундалик истеъмолдан ташқари озиқ-овқат саноатидаги аҳамияти ҳам жуда юқори. Сабзавотлар янги

ҳолатида, куритилиб, консерва қилиниб, тузланиб ва бошқа усуллар ёрдамида ишлов берилиб истеъмол қилинади. Йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари атрофида, мева-консерва заводлари мавжуд бўлган ҳудудларда сабзавот экинларини етиштириш жуда яхши самара беради.

Табиий ресурслар-ер ости бойликлари, иқлим, ички сувлар, тупроқ ва ўсимликлар.

Табиий шароит-муайян ҳудуднинг ер усти тузилиши, яъни рельефи, иқлими, ички сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси.

Техника экинлари-маҳсулоти саноат учун хом ашё сифатида ишлатиладиган экинлар. Техника экинлари толали, мойли, қандли, доривор ва бошқа ўсимликликларга бўлинади. Толали экинларга пахта, узун толали зиғир, канош, сизаль; мойли экинларга кунгабоқар, ерғоқ, соя; қандли экинларга шакарқамиш, қанд лавлаги; доривор ўсимликларга женьшень, валерианка ва бошқа ўсимликлар кирилади. Техника экинлари тушунчаси шартли бўлиб, улар бир қатор саноат тармоқлари - тўқимачилик, ёғ-мой, шакар-қанд ва бошқа тармоқлар учун қимматли хом ашё етказиб беради.

Токчилик-аҳолини узум ва узум маҳсулотлари билан таъминлашда муҳим ўрин тутадиган тармоқ. Унинг асосий мақсади аҳолини янги, хўраки узум ва майиз, вино саноатини хом ашё билан таъминлашдан иборат. Узум жаҳон миқёсида Жанубий Европа, Кичик ва Ўрта Осиё, Кавказ мамлакатларида энг кўп етиштирилади. Узумнинг ялпи ҳосили бўйича Италия, Франция, Испания, Туркия энг олдинги ўринларни эгаллайди. Ўзбекистонда ҳам токчилик қадимий тармоқлардан бири. Фарғона водийси, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида ривожланган.

Толали экинлар-газлама ва тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун хом ашё берадиган экинлар. Толали экинларга ғўза, жут, зиғир ва нашла кирилади. Улардан айниқса, пахта билан узун толали зиғир қимматбаҳо тола берувчи экинлар бўлиб, муҳим иқтисодий аҳамиятга эга.

Тупроқ-литосфера(ер пўсти)нинг энг устки, унумдорлик хусусиятларига эга бўлган ва ўсимликлар ўса оладиган қатлами.

Тупроқ бонитировкаси-ер ресурсларини сифат жиҳатдан қиёсий баҳолаш. Тупроқ бонитировкаси тупроқ ҳосилдорлигига қараб белгиланади ва одатда 100 балли шкала асосида амалга оширилади. Ўзбекистонда бонитировка асосини пахта ҳосили ташкил этади.

Туячилик-чорвачиликнинг йирик ва қадимий тармоқларидан бири. Туя чўл, чала чўл ва куруқ дашт зоналарининг иссиқ иқлимига мослашган. Туячилик тропик ва субтропик чўл ва чўл зоналарида етакчи ўрин тутайди. Қумли саҳроларнинг асосий транспорт ҳайвони туя ҳисобланади. Туячилик Осиё ва Африка мамлакатларида жуда яхши ривожланган.

Экстенсив қишлоқ хўжалиги-кам маблағ ва кам меҳнат сарфлаш (қилиш) асосида экин майдонларини кенгайтириш ва чорва моллари сонини кўпайтириш ҳисобига кам ҳосил ва кам маҳсулот етиштириш. Экстенсив қишлоқ хўжалиги катта хўжалиги катта майдонларда олиб борилади. Ялпи ҳосил ортса-да, лекин унинг ҳосилдорлиги ошмайди. Мана шу хусусиятлари билан интенсив қишлоқ хўжалигининг акси ҳисобланади.

Элювиал ётқизиклар-нураш жараёнида ҳосил бўлган ва ўз жойини ўзгартирмаган маҳсулотлар.

Эол ётқизиклар-шамоллар учуриб олиб келиб ётқизиши натижасида ҳосил бўлган тоғ жинслари.

Ўсимликшунослик-қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири бўлиб, у маданий ўсимликларнинг келиб чиқиши, агроэкологик ва биологик хусусиятлари ҳамда ҳудудий тарқалишини ўрганади. Ўсимликшунослик далачилик, сабзавотчилик, мевачилик ва бошқа тармоқларга ажратилади.

Ўғит-тупроқлардаги озиқ моддаларни ҳаракатга келтирадиган ва ўсимликларнинг ўсиши учун таркибида озуқа элементлари бўлган моддалар. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ўғитлар кимёвий таркибига кўра уч гуруҳга-органик, минерал ва бактериал ўғитларга бўлинади.

Чорвачилик-қишлоқ хўжалигининг йирик тармоқларидан бири, у халқ хўжалигида муҳим ўрин тутайди. Чорвачилик аҳоли учун озиқ-овқат маҳсулотлари (сут, гўшт, ёғ, тухум), енгил саноатнинг бир қатор тармоқлари(кўн-пойабзал, тўқимачилик, мўйна саноати ва бошқалар) учун хом ашё етказиб беради. Озиқ-овқат саноатини эса гўшт ва сут маҳсулотлари билан таъминлайди. Жаҳон миқёсида чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми мўътадил минтақага тўғри келади. Чорва молларининг умумий сони 4,2 млрд, паррандалар эса 15,5 млрд. бошга яқин.

Чорвачиликнинг муҳим хусусиятларидан бири чорва моллари сони одатда, ривожланаётган мамлакатларга, улардан олинадиган маҳсулотлар ҳажми эса ривожланган мамлакатларга тўғри келади.

Чўққачилик-чорвачиликнинг муҳим интенсив тармоқларидан бири. Ундан асосан гўшт ва ёғ олинади. Чўққачилик мўътадил минтақанинг дашт ва ўрмон-дашт зоналарида энг кенг тарқалган. Жаҳон аҳолиси истеъмол қиладиган гўштнинг 40 % ини етказиб беради. Чўққачилик мусулмон мамлакатларидан ташқари, аҳолиси зич жойлашган ареалларда, йирик саноат марказлари яқинида, интенсив чорвачилик ҳудудларида ривожланган. Жаҳонда боқиладиган чўққаларнинг қарайб тенг ярми Осиё мамлакатларига, биринчи навбатда Хитойга тўғри келади.

Ғалла (дон) хўжалиги-деҳқончиликнинг асосий тармоқларидан бири. Донли экинлар умумжаҳон миқёсида экин экиладиган жами ерларнинг ярмини эгаллайди ва инсоният томонидан ўзлаштирилган барча ҳудудларда етиштирилади. Қишлоқ хўжалиги экинлари ичида майдони ва ялпи ҳосили жиҳатидан биринчи ўринда туради. Ғалла экинлари аҳолининг асосий озиқ-овқат манбаи ҳисобланади. Шунингдек, ғалла экинлари чорвачилик учун жуда қимматли ем-ҳашак манбаи ҳамдир. Жаҳон қишлоқ хўжалигида 702 млн. гектар ер ғалла экинларидан иборат. Донли экинлар ялпи ҳосили 1837 млн. тоннани ташкил этди(2000). Жаҳон дон хўжалиги асосан-буғдой, шоли ва маккажўхори етиштиришдан иборат. Ўзбекистонда донли экинларнинг майдони 1,6 млн. гектардан ортиқ. 6,1 млн тоннага яқин ҳосил олинди(2006).

Қандли экинлар-шакар берувчи ва аҳолининг озиқ-овқатида катта ўрин тутадиган экинлар. Уларнинг асосини қанд лавлаги ва шакарқамиш ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги географияси-қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тарқалиши, жойлашиши ва комплекс ривожланиш қонуниятларини ўрганувчи фан. Қисқача таърифлаганда эса қишлоқ хўжалиги географияси аграр(қишлоқ хўжалиги) ҳудудий тизимлари ҳақидаги фандир.

Қорамолчилик-чорвачиликнинг қадимий ва энг йирик тармоғи. Қорамоллар асосан сут ва гўшт олиш учун боқилади. Уларнинг териси кўн-пойабзал саноати учун хом ашё ҳисобланади.

Қорамолчилик сут, сут-гўшт, гўшт-сут ва гўшт йўналишларига эга. Аҳоли истеъмолидаги жами гўштнинг 1/3 қисми ва сутнинг 9/10 қисмини қорамоллар етказиб беради. Жаҳонда қорамолларнинг умумий сони 1344 млн. бош. Уларнинг ярмидан кўпи Евросиё мамлакатларига тўғри келади. Қорамоллар сони бўйича Ҳиндистон, Бразилия, Хитой, АҚШ, Аргентина етакчилик қиладди.

Қувват берувчи ўсимликлар-истеъмол қилинган киши организмга ўзига хос тетиклик бахш этадиган ва кайфиятни кўтарадиган ўсимликлар бўлиб, улар таркибига чой, кофе, какао киритилади. Бу ўсимликлар асосан тропик, қисман субтропик мамлакатларда етиштирилади. Қувват берувчи ўсимликлар ичида кенг тарқалгани чой ҳисобланади.

Қўйчилик-чорвачиликнинг муҳим ва етакчи тармоқларидан бири. Бу тармоқнинг асосий вазифаси жун, гўшт-ёғ, тери маҳсулотларини етказиб беришдан иборат. Қўйларнинг энг қимматли маҳсулотларидан бири-жун бўлиб, жун енгил саноатнинг муҳим хом ашёси ҳисобланади. Қўйчилик-қўйлар жунининг сифати бўйича майин жунли, ярим майин жунли, ярим дағал жунли ва дағал жунли йўналишларга бўлинади. Дунё бўйича қўйлар сони 1060 млн. бошга тенг. Қўйчилик намчил, юмшоқ иқлимли ҳудудлардан тортиб, то қурғоқчил ва нисбатан иссиқ ҳудудларда, ўт-ўланларга бой кенг яйловли ҳудудлар бўйлаб кенг тарқалган. Қўйлар сонига кўра Хитой, Австралия, шунингдек, Ҳиндистон, Эрон, Янги Зеландия, Буюк Британия, Судан, Туркия каби мамлакатлар етакчилик қиладди.

“Яшил инқилоб”-замонавий агротехникани амалиётга жорий этиш ва қўшимча маблағлар киритиш, экинларнинг серҳосил ва тезпишар навларини яратиш, кимёвий ўғит, пестицидлардан фойдаланиш, ирригация ва мелиорация тизимини яхшилаш йўллари билан қишлоқ хўжалигини интенсив ривожлантирилиши.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. -Т.: Меҳнат, 2004. -672 б.
2. Агроиқтисодиёт. Андижон, 1996. -254 б.
3. Асанов Г. ва бошқ. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. -Т.: Ўқитувчи, 1994. -209 б.
4. Асанов Г.А. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -248 б.
5. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -264 б.
6. Бедров Ю.Я., Эргешов Ш.Э. Жаҳон қишлоқ хўжалиги. -Т.: Ўқитувчи, 1984. -192 б.
7. Бешимова Ш., Салимова Л. Ўсимлик маҳсулотлари етиштириш технологияси ва экология. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -381 б.
8. Ваҳобов Х., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари.-Т.: Ўқитувчи, 2001. -136 б.
9. Зокиров О., Пардаев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. -Т.: ЎАЖБНТ Маркази, 2003. -455 б.
10. Ёрматова Д. Дала экинлари биологияси ва етиштириш технологияси. -Т.: ДИТАФ, 2000. -324 б.
11. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Т.: Ўзбекистон, 1994. -299 б.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
13. Набиев Э., Қаюмов А.А.Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т.:Академия, Университет, 2000.-88 б.
14. Народное хозяйство Узбекской ССР. Стат. ежегодник. в 1990 г.-Т.: Узбекистан, 1991. -367 с.
15. Рўзиев А. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -152 б.
16. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2000.
17. Талипов Г.А. Ўзбекистон ер кадастри асослари. -Т.: Молия, 2007.-187 б.
18. Чет эл иқтисодиёти алманахи. -Т.: Фан, 2003. -122 б.
19. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. Тузувчи муаллиф А.Тўхлиев. -Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 1998. -237 б.
20. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. -Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1997.
21. Қаюмов А. ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет. 2004.
22. Қишлоқ хўжалиги асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1976. -292 б.
23. Қодиров Р. Қишлоқ хўжалиги географияси (Маърузалар матни). -Андижон. 2000.
24. Ғаниев Т.Ғ., Комилов О.К. Дехқончилик, тупроқшунослик ва агрокимё асослари. -Андижон, Андижон нашриёт матбаа ОАЖ, 2005. -320 б
25. Ҳусанов Р.Ҳ. ва бошқ. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: 2003. -772 б.

И Л О В А Л А Р

1-илова

Ўзбекистон Республикасида асосий қишлоқ хўжалик экинларининг экин майдони (барча хўжаликларда, минг га ҳисобида)

Экин майдонлари	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006
Барча экин майдонлари	3994,6	4080,2	4194,2	4165,0	3778,3	3647,5	3633,6
Шу жумладан:							
Донли экинлар майдони	1173,8	969,3	1008,1	1656,5	1614,0	1616,1	1616,5
Техника экинлари майдони	1912,1	2027,0	1876,3	1532,6	1512,5	1517,4	1478,9
Шу жумладан :							
Пахта майдони	1877,7	1989,8	1830,1	1492,8	1444,5	1472,3	1447,6
Картошка, сабзавот ва полиз экинлари майдони	179,7	186,4	270,1	288,2	222,8	221,4	243,8
Ем-ҳашак экинлари майдони	722,4	887,6	1039,7	731,6	429,0	291,8	295,5

2-илова

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш (минг тонна ҳисобида)

	1990	1995	1997	2000	2005	2006
Пахта	5058	3934	3641	3002	3728,4	3600,3
Дон	2831,9	3215	3776	3916	6540,9	6639,0
Шу жумладан, буғдой	1898,7	2347	3073	3532	6057,2	6094,6
Шоли	502,7	328	386	155	171,7	213,3
Картошка	336,4	439,9	691,8	723	924,2	1018,4
Сабзавот	2842,5	2725,0	2384,2	2362	3517,5	4279,4
Полиз экинлари	1000,0	...	...	...	615,3	740,8
Мева	660,4	602,3	544,6	691	949,3	1171,8
Узум	744,7	614,8	509,5	609	641,6	790,4

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти

	Млрд. сўм ҳисобида		Салмоғи, % ҳисобида	
	2001	2006	2001	2006
Ўзбекистон Республикаси	2086,6	7314,0	100,0	100,0
Қорақалпоғистон Республикаси	45,3	246,3	2,2	3,4
Вилоятлар				
Андижон	224,2	629,6	10,7	8,6
Бухоро	166,4	628,1	8,0	8,6
Жиззах	101,1	442,5	4,8	6,0
Қашқадарё	159,3	670,6	7,6	9,2
Навоий	75,6	302,6	3,6	4,1
Наманган	164,4	484,2	7,9	6,6
Самарқанд	246,9	962,7	11,8	13,2
Сурхондарё	202,7	602,2	9,8	8,2
Сирдарё	81,9	275,5	3,9	3,8
Тошкент	269,9	953,7	12,9	13,0
Фарғона	232,3	639,1	11,1	8,7
Хоразм	116,7	476,9	5,6	6,5

Дон ва дуккакли экинлар ҳосили
(минг тонна ҳисобида)

	1990	2000	2001	2005	2006
Ўзбекистон Республикаси	1898,7	3929,4	4071,9	6540,9	6639,0
Қорақалпоғистон Республикаси	304,1	110,6	49,8	216,3	286,5
Вилоятлар					
Андижон	118,7	536,4	559,3	527,6	536,4
Бухоро	54,3	331,4	305,7	516,2	556,8
Жиззах	199,5	315,9	273,3	548,5	515,9
Қашқадарё	269,7	296,2	342,7	878,0	816,6
Навоий	...	120,8	129,9	208,3	216,6
Наманган	101,2	308,8	340,5	451,9	453,3
Самарқанд	217,1	379,7	345,3	678,6	680,2
Сурхондарё	128,4	240,4	405,6	588,6	595,2
Сирдарё	116,3	203,1	232,1	389,5	405,1
Тошкент	158,6	411,7	492,1	568,4	573,9
Фарғона	114,4	449,3	453,0	668,0	672,4
Хоразм	116,4	195,1	142,7	301,0	330,1

Сабзавотлар
(минг тонна ҳисобида)

	1990	2000	2001	2005	2006
Ўзбекистон Республикаси	2842,5	2644,7	2763,5	3517,5	4279,4
Қорақалпоғистон	58,3	33,4	30,7	49,8	87,8

Республикаси					
Вилоятлар					
Андижон	268,7	342,0	395,6	461,7	562,6
Бухоро	200,8	151,8	155,4	210,4	225,7
Жиззах	125,7	58,7	58,8	117,8	163,2
Қашқадарё	176,7	148,5	141,3	157,7	193,4
Навоий	...	48,9	53,7	86,0	99,9
Наманган	187,6	282,2	258,4	253,8	281,2
Самарқанд	563,2	422,2	444,1	625,0	810,1
Сурхондарё	158,3	182,1	182,3	235,9	322,4
Сирдарё	104,5	90,5	90,6	114,3	119,1
Тошкент	588,6	527,6	568,4	716,5	859,5
Фарғона	286,0	268,7	274,4	306,6	316,9
Хоразм	124,1	88,1	109,8	182,0	237,7

6-илова

Картошка
(минг тонна ҳисобида)

	1990	2000	2001	2005	2006
Ўзбекистон Республикаси	336,4	731,1	735,5	924,2	1018,4
Қорақалпоғистон Республикаси	6,3	8,8	6,8	13,2	15,3
Вилоятлар					
Андижон	17,1	64,6	64,6	84,7	90,7
Бухоро	5,9	43,4	44,8	60,8	67,2
Жиззах	12,3	12,4	12,5	21,0	24,8
Қашқадарё	12,3	42,6	41,4	50,8	56,1
Навоий	...	15,0	15,9	24,9	26,9
Наманган	48,2	79,9	69,1	76,8	81,6
Самарқанд	76,3	166,8	179,0	208,7	234,1
Сурхондарё	38,0	56,3	56,3	86,7	92,4
Сирдарё	6,8	11,2	13,1	16,7	18,0
Тошкент	60,8	127,0	121,7	143,2	160,9
Фарғона	37,9	82,6	83,0	98,4	108,7
Хоразм	14,5	20,5	27,4	38,3	41,7

7-илова

Полиз экинлари
(минг тонна ҳисобида)

	1990	2000	2001	2005	2006
Ўзбекистон Республикаси	1000,0	451,4	459,9	615,3	740,8
Қорақалпоғистон Республикаси	119,5	24,8	22,5	29,4	41,5
Вилоятлар					
Андижон	36,2	8,9	8,3	15,4	22,2
Бухоро	56,5	33,5	35,0	50,4	54,7
Жиззах	198,5	50,9	38,5	109,9	113,3
Қашқадарё	53,8	35,8	31,6	41,8	49,1
Навоий	...	16,6	16,7	32,0	27,3

Наманган	56,7	22,4	25,2	25,6	29,6
Самарқанд	46,3	30,1	30,2	40,8	54,1
Сурхондарё	77,0	63,9	64,0	63,6	79,5
Сирдарё	157,5	67,8	75,9	107,4	123,7
Тошкент	63,2	49,0	52,2	43,8	68,2
Фарғона	54,8	25,1	25,4	21,1	24,1
Хоразм	80,0	22,6	34,4	44,1	53,5

8-илова

Мевалар ва узум етиштириш
(минг тонна ҳисобида)

	мевалар		Узум	
	2005	2006	2005	2006
Ўзбекистон Республикаси	949,3	1171,8	641,6	790,4
Қорақалпоғистон Республикаси	9,8	15,1	1,9	2,2
Вилоятлар				
Андижон	203,1	237,0	19,3	22,9
Бухоро	87,7	95,9	104,8	120,5
Жиззах	24,1	42,4	10,5	18,0
Қашқадарё	34,5	43,9	33,1	37,7
Навоий	27,5	49,3	29,7	34,4
Наманган	70,9	86,5	43,0	48,6
Самарқанд	153,0	167,8	221,7	259,8
Сурхондарё	44,8	71,4	53,9	88,9
Сирдарё	12,4	13,8	5,5	5,9
Тошкент	73,8	104,9	61,7	90,1
Фарғона	138,6	165,4	42,2	44,3
Хоразм	69,1	78,4	14,3	17,1

9-илова

Ўзбекистон Республикасида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш
(минг тонна ҳисобида)

	Гўшт	Сут	Тухум млн.дона	Жун	Қорақўл тери, минг дона	Пилла
1990	484,4	3034,2	2452,9	25,8	1401,6,	32,8
1994	285,0	3732,0	1574,0	24,9	...	...
1995	477,7	3665,4	1231,8	19,5	...	...
1996	485,2	3390,3	1056,9	14,9	...	...
1997	461,0	3406,0	1075,3	15,4	...	...
1998	472,1	3494,9	1164,6	15,5	...	...
1999	478,5	3543,4	1239,6	15,6	...	...
2000	841,0	3636,0	1253,0	16,0	...	...
2005	1061,2	4554,9	1966,7	20,0	688,8	16,2
2006	1139,8	4855,6	2128,1	21,4	726,8	20,2

10-илова

Чорва моллари сони

(2007 йил 1 январ ҳолатига кўра)

	йирик шохли қорамол, минг бош	шу жумладан сигирлар, минг бош	қўй ва эчкилар, минг бош	йилқилар, минг бош	паррандалар, минг бош
Ўзбекистон Республикаси	7042,5	2982,7	12019,3	162,8	24220,3
Қорақалпоғистон Республикаси	601,0	209,3	622,3	67,6	963,7
Вилоятлар					
Андижон	548,4	240,7	632,5	94,8	2441,6
Бухоро	620,1	264,7	1155,8	72,3	1208,5
Жиззах	455,2	179,7	1100,3	79,3	1136,0
Қашқадарё	746,4	309,0	2311,8	80,3	1488,3
Навоий	244,5	118,0	1561,7	37,9	959,1
Наманган	407,0	155,0	525,2	97,0	858,3
Самарқанд	996,9	483,5	1294,7	78,9	3193,8
Сурхондарё	549,2	248,9	1388,9	78,7	1262,4
Сирдарё	212,6	85,9	141,6	94,9	481,6
Тошкент	496,1	221,7	509,0	76,9	6932,8
Фарғона	558,8	231,2	471,0	92,9	1372,3
Хоразм	606,3	235,1	304,5	95,9	1921,9

11-илова

Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш
(минг тонна ҳисобида)

	Гўшт, тирик вазнда	Сут	Тухум
Ўзбекистон Республикаси	1139,8	4855,6	2128,1
Қорақалпоғистон Республикаси	45,2	143,7	29,6
Вилоятлар			
Андижон	73,2	428,9	156,7
Бухоро	101,7	389,0	120,6
Жиззах	91,4	261,3	75,3
Қашқадарё	132,4	490,3	132,1
Навоий	69,9	202,2	95,9
Наманган	62,7	301,2	59,2
Самарқанд	150,9	637,4	382,9
Сурхондарё	92,9	430,8	119,7
Сирдарё	32,0	155,3	42,8
Тошкент	135,5	453,9	639,4
Фарғона	77,1	466,2	113,3
Хоразм	74,9	495,4	160,6

12-илова

Фермер хўжаликлари

	Фермер хўжаликлари сони		Бириктирилган ер майдони, минг га ҳисобида		Бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ер, га ҳисобида	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Ўзбекистон	125668	189235	3775,3	4953,2	30,0	26,2

Республикаси						
Қорақалпоғистон Республикаси	8294	9066	464,0	566,2	55,9	62,5
Вилоятлар						
Андижон	4927	12670	77,0	168,7	15,6	13,3
Бухоро	9893	13468	597,4	788,9	60,4	58,6
Жиззах	11822	13974	490,4	490,3	41,5	35,1
Қашқадарё	18907	27057	500,3	612,8	26,5	22,6
Навоий	5673	6731	150,5	198,4	26,5	29,5
Наманган	6483	11860	133,5	199,3	20,6	16,8
Самарқанд	10688	19471	254,1	409,9	23,8	21,1
Сурхондарё	6677	11232	256,9	401,8	38,5	35,8
Сирдарё	7472	8354	262,8	271,3	35,2	32,5
Тошкент	8406	17886	174,2	295,2	20,7	16,5
Фарғона	11947	19346	218,5	312,3	18,3	16,1
Хоразм	14479	18120	195,5	238,1	13,5	13,1

КИРИШ
БИРИНЧИ БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

.....

Қишлоқ хўжалигида табиий шароит ва ресурсларнинг тутган ўрни
 Қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётда тутган ўрни
 Ўзбекистон Республикаси Ер фонди
 Давлат ер кадастри
 Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари
 Қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви
 Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари ва улардан фойдаланиш
 Ўғит ва унинг турлари
 Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги минтақалари. Ирригация ва мелиорация

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ТАРМОҚЛАР ТАРКИБИ

.....

Дала экинлари ва уларнинг гуруҳлари
 /Алла экинлари
 Бугдой
 Арпа
 Маккажўхори
 Жўхори
 Шоли
 Мойли экинлар
 Зиғир
 Кунжут
 Кунгабоқар
 Техника экинлари
 Толали экинлар
 Пахтачилик
 Луб толали экинлар
 Каноп
 Қандли экинлар
 Шакарқамиш
 Қанд лавлаги
 Илдиз мевали экинлар
 Картошка
 Наркотик ўсимликлар
 Тамаки
 Махорка
 Сабзавот экинлари
 Карам
 Помидор
 Пиёз
 Бодринг
 Полиз экинлари
 Қувват берувчи ўсимликлар
 Чой
 Кофе
 Какао
 Боғдорчилик
 Токчилик
 Ем-ҳашак экинлари

Чорвачилик	
Қорамолчилиқ	
Қўйчилиқ	
Чўққачилиқ	
Эчкичилиқ	
Йилқичилиқ	
Туячилиқ	
Даррандачилиқ	
Паррандачилиқ	
Асаларичилиқ	
Пиллачилиқ	
Балиқ хўжалиғи	
АГРОГЕОГРАФИК ТЕРМИН ВА ТУШУНЧАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ.....	
.....	
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	
ИЛОВАЛАР	

